دوكتور
راهىلە داۋۇت

ئۇيغۇر مازارلىرى

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

01 20 2012

04 20 2012

مۇندەرىجە

مۇقەددىمە 1
سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان مازىرى 1
جاي پەتچىم مازىرى 7
ھەبىي ھەجەم مازىرى 9
مەھمۇد قەشقەرى مازىرى 11
يۈسۈپ خاس ھاجىپ مازىرى 15
ئاپاق خوجا مازىرى 22
يۈسۈپ قادىرخان مازىرى 30
ئارسلانخان مازىرى 32
بۇغرا مەريەم خېنىم مازىرى 37
ئىمام رەببانى مازىرى 43
ئوردا پادىشاھىم مازىرى 45
چۇجە پادىشاھىم مازىرى 54
تېغىز مازىرى 60
ھەزرىتى بەگ مازىرى 63
سۇلتان دەربجە خېنىم مازىرى 65
سەرۋا زلىرىم مازىرى 67
قىزىل ئايالىرىم مازىرى 70
ئالتۇنلۇق مازىرى 72
ئابدۇراخمان ۋاڭ مازىرى 77
خوجا مۇھەممەد شېرىپ مازىرى 80
چىلتەن مازىرى 83
بەيسى ھېكىم بەگ مازىرى 89

سۇتپاشىم مازىرى 91
جاللات خېنىم مازىرى 93
خوجا مىڭ دۆڭ مازىرى 95
سۇلتانىم مازىرى 97
يۈسۈپ قادىرخان مازىرى 99
قاراخان بۇزرۇكۋار مازىرى 102
شەيدان مازىرى 104
ياسىدۇن مازىرى 106
زۇڭلاڭ مازىرى 107
ئاخۇنلۇقۇم مازىرى 111
چارباغ مازىرى 113
كۆك تونلۇق ئاتام مازىرى 114
قىزىلجى مازىرى 116
شېھىتدۆڭ مازىرى 118
بەماغىلى مۇجات مازىرى 120
كۇھماربىم مازىرى 123
ئىمام ئاسىم مازىرى 126
ئۇجمە مازىرى 132
سىياۋۇش مازىرى 135
باغداد مازىرى 139
بۇيا مازىرى 140
قۇم رابات پادىشاھىم مازىرى 142
ئىمامى ئەپتەھ مازىرى 144
يالغۇز ئوغۇل مازىرى 146
ئىمامى ئەسكەر مازىرى 148
ئىمام جەئفىرى تېھران مازىرى 150
تۆت ئىمام مازىرى 155
ئىمام غەززالى مازىرى 157

ئىمام جەئفىرى سادىق مازىرى 158
قىرمىش ئاتام مازىرى 161
تىلمىش ئاتام مازىرى 166
سۇلتانىم مەھمۇد بۇزرۇكۋار قەدىمىي قەبرىگاھلىقى 167
مەۋلانە مازىرى 171
ھاجى خاراباتى مازىرى 174
ئەختەم بۇزرۇكۋار مازىرى 176
يەتتە قىزلىرىم مازىرى 179
موللا شاكىر مازىرى 181
توققۇز گۇمبەز مازىرى 183
مەۋلانە ئەرشىددىن خوجا مازىرى 185
كۆك گۇمبەز مازىرى 188
ئەركەش ۋەلىيۇللا مازىرى 191
قاراچاچ مازىرى 193
چاچى مازىرىم 195
كۆنچى مازىرىم 197
تاھىر - زۆھرە قەبرىسى 199
تۇيۇق خوجام مازىرى 201
سەيدىخان خوجام مازىرى 210
خىزىر خوجا مازىرى 215
شېھىت بۇزرۇكۋار خوجام مازىرى 219
سۆگەل خوجام مازىرى 221
خېنىم جاي مازىرى 223
كۆنچى خوجام مازىرى 225
ئانىجان خوجام مازىرى 227
ئەلپەتتا خوجام مازىرى 229
مۇرتۇق خوجام مازىرى 236
يەتتە قىزلىرىم مازىرى 238

قەيس خوجام مازىرى 240
تۇغلۇق مازار 244
قۇمۇل ۋاڭلىرى قەبرىستانلىقى 246
يالغۇز تۇيۇم مازىرى 250
تۇغلۇق تۆمۈرخان مازىرى 253
سۇلتان ئۇۋەيسخان مازىرى 257
خونخاي مازىرى 260
خوجا پىرىم قەدىمىي قەبرىگاھلىقى 263

مۇقەددىمە

بېيجىڭدا ئوقۇۋاتقان چاغلىرىمىنىڭ دەسلەپكى كۈنلىرىدە، بىر قانچە كەسىپداشلىرىم بىلەن بېيجىڭدىكى مياۋفېڭشەن تېغىغا تەكشۈرۈشكە باردىم. بۇ تاغ ئۇستىدە خەنزۇلارنىڭ بالا تەلەپ قىلىش ئىلاھى، بەخت ئىلاھى قاتارلىق بىرقانچە ئىلاھىنىڭ بۇتى بار بولۇپ، قەدىمدىن بېيجىڭ، تيەنجىن قاتارلىق جايلارنىڭ دىنىي مەدەنىيەت مەركىزى بولۇپ كەلگەن. ھەر يىلى 5 ـ ئاي مەزگىللىرىدە، كىشىلەر ئۇزۇن يوللارنى بېسىپ بۇ يەرگە تاۋاپقا كېلىدۇ، جاپالىق تاغ يوللىرىنى بېسىپ، ئۆزلىرى ئىنتىزار بولغان ئىلاھلارنىڭ ئالدىغا كۇجىلەرنى يېقىپ، دەرد ـ قايغۇلىرىنى، ئارزۇ ـ ئۇمىدلىرىنى ئېيتىشىدۇ، بۇتخانا ئەتراپىدا چاڭچىلە ۋە ھەر خىل خەلق ئويۇنلىرى ئوينىلىدۇ، خەلق ئەلنەغمىچىلىرى ئادەم توپلاپ قىسسىلەرنى ئېيتىدۇ، ئوقەتچىلەرنىڭ خەيرىدار چاقىرغان ئاۋازلىرى ئەتراپىنى بىر ئالىدۇ، تاغ ئۇستى ۋە ئاستى قاينىق ئادەم دېڭىزىغا ئايلىنىدۇ. ھازىر ھۆكۈمەتنىڭ قوللىشى بىلەن بۇ پائالىيەت ھەر يىلى قەرەللىك ئۆتكۈزۈلۈپ، ئۇنىڭغا يەنە نۇرغۇن مەدەنىيەت ئامىللىرى قوشۇلۇپ، خەلقنىڭ مەنىۋى تۇرمۇشىنى بېيىتىدىغان، يەرلىكنىڭ ئىقتىسادىنى تەرەققىي قىلدۇرىدىغان مۇھىم سەيلە ـ ساياھەت بازىسىغا ئايلاندى.

مياۋفېڭشەن بۇت سەيلىسى پائالىيىتى يەنە شۇنداقلا خەنزۇ تەقىقاتچىلىرىنىڭ دىن تەتقىقاتى ئۈچۈن مۇھىم ماتېرىيال ۋە تەتقىقات سورۇنى ھازىرلاپ بەردى. ئۇلارنىڭ

مياۋفېكشەن بۇت تاۋاپى ئۇستىدىكى تەقىقاتلىرى ئالدىنقى ئەسىرنىڭ باشلىرى باشلىنىپ، تاكى بۈگۈنكى كۈنگىچە داۋاملاشماقتا.

مياۋفېكشەن تېخىمۇ ئېلىپ بارغان ئەملىي تەكشۈرۈش ماڭا ئۇيغۇرلاردا ئېلىپ بېرىلىۋاتقان مياۋفېكشەندىكى تاۋاپ پائالىيەتلىرى بىلەن شەكىل جەھەتتىن مەلۇم ئوخشاشلىققا ئىگە بولغان «مازار» پائالىيىتىنى ئەسلەتتى. شۇنىڭ بىلەن شىنجاڭغا قايتىپ، مازارکەشتىلىك هاياتىمنى باشلىۋەتتىم. مازار ئۈچۈن دەشت ـ چۆللەرنى كەزدىم، شەيخلەرنىڭ يېگانە كەپىلىرىدە، ئۇلار بىلەن ئۇزۇن سۆھبەتلەردە بولدۇم. چوڭ تېپىتكى مازار پائالىيەتلىرىگە خەلقنىڭ بىر ئەزاسى بولۇپ قاتنىشىپ، ئۇلارنىڭ يۈرەك سۆزلىرىنى، هېسسىياتىنى تېكشىدىم، چېلىشىش، مەددادھىلىق، توخۇ، قوشقار سوقۇشتۇرۇش سىورۇنلىرىدا قانغۇچە ھۇزۇرلاندىم. ئاخىر ئايلاپ ـ ئايلاپ ئېلىپ بارغان ئەملىي تەكشۈرۈشنى يېغىشتۇرۇپ، دوكتورلۇق دىسسېرتاتسىيەم «ئۇيغۇرلاردىكى مازار مەدەنىيىتى» نى تاماملىدىم. بۇ ئەسىرىمنىڭ خەنزۇچىسى نەشرىدىن چىققاندىن كېيىن، كەينىمگە قارىسام كىتابىمغا كىرگۈزۈشكە پۇرسەت تەگمەي، بىر ياندا بېسىلىپ باتقان مازار تەكشۈرۈش خاتىرىلىرىمگە كۆزۈم چۈشتى. شۇنىڭ بىلەن تەتقىقاتچىلار ۋە خەلقنىڭ پايدىلىنىشى ئۈچۈن بۇ كىتابنى تۈزۈپ چىقتىم. مېنىڭ مازار ئۇستىدىكى تەتقىقاتىم ئاساسەن جەنۇبىي شىنجاڭ ۋە شەرقىي شىنجاڭنىڭ تۈرپان ۋىلايىتى بىلەن چەكلەنگەن. ئوقۇرمەنلەرنى تېخىمۇ كۆپرەك مازار بىلەن تونۇشۇش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىش ئۈچۈن، كىتاب ئىشلەشتە ئۆزۈم شەخسەن تەكشۈرۈشكە ئىمكان بولمىغان مازارلاردا باشقا يولداشلارنىڭ مۇشۇ هەقتىكى بايانلىرىدىن مۇۋاپىق

پابدىلاندىم. كىتاب چىقىش ئالدىدا شۇ يولداشلارنىڭ تەنقىدانىغا بولغان ھۆرمىتىم ۋە رەھمىتىمنى بىلدۈرىمەن. يەنە تۆۋەندىكى بىرقانچە نۇقتىنى ئېيتىپ ئۆتۈشنى مۇۋاپىق تاپتىم: بىرىنچىدىن، ئۇيغۇر مازارلىرىنىڭ كۆپىنچىسىنىڭ تەزكىرىسى يوق، بارلىرىنىڭمۇ ئاساسەن رىۋايەت تۈسى قويۇق. ھەرقايسى ساھەدىكى تەنقىداتچىلارنىڭ پايدىلىنىشى ئۈچۈن مازار تارىخىغا ئائىت بايانلاردا ئۆزۈم توپلىغان رىۋايەتلەرنى ئاساسەن كىرگۈزدۈم. رىۋايەت چىن مەنىدىكى تارىخ ئەمەس، ئەمما ئۇ مازار ئۇستىدىكى تەنقىداتتا بىزنى قىممەتلىك يېپ ئۇچى بىلەن تەمىنلەيدۇ. ئىككىنچىدىن، ئوقۇرمەنلەرنى ئۇيغۇر مازارلىرىنىڭ بۇاستە كۆرۈنۈشى بىلەن ئۇچراشتۇرۇش مەقسىتىدە ئامال بار ھەربىر مازارغا شۇ مازارنىڭ سۈرىتىنى قىستۇرۇپ ماڭدىم. ئۇيغۇر مازارلىرى ھەر خىل تەبىئىي ۋە ئىجتىمائىي ئاپەتلەر، تۈپەيلى كۆپ قىسمى ئۆزىنىڭ ئەسلىي قۇرۇلۇش ئۇسلۇبىنى ساقلاپ قالالمىغان، ھەتتا بىر قىسىم مازارلار پۈتۈنلەي ۋەيران بولۇپ ئەسلىدىكى ئىزىنىمۇ يوقاتقان. شۇ سەۋەپتىن كىتابقا رەسىمنى تارتىشقا ئىمكانىيىتىم يەتمىگەن ياكى قۇرۇلۇشى بەكلا ئاددىي، ئىزى يوقالغان مازارلارغا مازارلاردا بولمىغان ھەر خىل پائالىيەت سۈرەتلىرىنى بەردىم. ئۇچىنچىدىن، يەرلىك شۇنۋە پەرقىنى ۋە فونېتىكىلىق ئۆزگۈرۈشلەر تۈپەيلى مازارغا مۇناسىۋەتلىك ئاتالغۇلاردا بىر قىسىم پەرقلەر مەۋجۇت. مەسىلەن، "خوجا" ئاتالغۇسىنى ئالساق، قەشقەر تەۋەسىدە "خوجام" دەيىلسە، تۇرپاندا "غوجام" دەيىلىدۇ، تەزكىرىلەردە بولسا "خاجە" دەپ ئېلىنغان. مەزكۇر كىتابتا بولسا بىرلىككە كەلتۈرۈلۈپ "خوجا" دەپ ئېلىندى. بىر قىسىم ئاتالغۇلارنى يەرلىك خەلقنىڭ ئانىشى بويىچە ئالغان بولسام، يەنە بىر قىسىملىرى ئۆزگەرتىلىپ، تەلەپپۇز

قائمدىسىگە ماسلاشتۇرۇلدى.

مازار ئەرەبچە سۆز بولۇپ، «زىيارەت» ، «يوقلاش» دېگەن مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ. ئۇيغۇر ئىستېمال مەنىسىدە بولسا، بۇ سۆز زاراتگاھلىق، قەبرىستانلىق، تۇپراق بېشى مەنىلىرىدىن پەرقلىق ھالدا ئىسلام دىنىغا مۇناسىۋەتلىك بولغان ئۇلۇغ كىشىلەرنىڭ تۇپراق بېشىنى كۆرسىتىدۇ. لېكىن، قىسمەن جايلاردا يۇقىرىقى مەنىلەردە كېلىدىغان ئەھۋالمۇ بار.

مازارغا تېۋىنىش ئۇيغۇرلار ئارىسىدا بىرقەدەر كەڭ ئاممىۋى ئاساسقا ئىگە. بولۇپمۇ جەنۇبىي ۋە شەرقىي شىنجاڭ يېزىلىرىدا مازارغا تېۋىنىش بىر قىسىم ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتىقادقا ئائىت تۇرمۇشىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمىغا ئايلانغان. كىشىلەر مازارنىڭ ئۆزلىرىنى پاناھىدا ساقلىشىنى، مۇشكۈلاتلىرىنى يېنىكلىتىشىنى، ھاباتلىقتا ئۆتكۈزگەن سەۋىنلىكلىرىنى كەچۈرۈشىنى ئۈمىد قىلغان. بىمارلار كېسىلىگە سەۋەب، ياش قىز ـ ئوغۇللار ئۆزلىرىگە جورا، قولىنى قىسقىلار بايلىق ئىزدەپ مازارلارنى تاۋاپ قىلغان ۋە ھەر خىل مۇراسىملارنى ئۆتكۈزۈپ كەلگەن. مازار دەردمەنلىكىنىڭ دەردىنى ئېيتىدىغان، تۇرمۇشتا كۆڭۈلسىزلىكلەرگە يولۇققانداندا تەسەللى تاپىدىغان، ئۆزلىرىنىڭ نەزىرىدە كېسەل داۋالايدىغان، تەبىئىي ئاپەتلەرنىڭ ئالدىنى ئالىدىغان، روھىنى پاكلايدىغان، جۈملىدىن كۆڭۈل ئاچىدىغان، ئۇچۇر ئالماشتۇرۇدىغان مۇھىم سورۇنغا ئايلانغان. شۇ سەۋەبتىن كىشىلەر قاتتىق ئىسسىق، قەھرىتان سوغۇقلاردا ئۆزۈن، خەتەرلىك مۇساپىلەرنى بېسىپ، مازارلارغا يول ئالغان، ھەتتا بەزىلەر بىر قىسىم داڭلىق مازارلارنى مەككە بىلەن تەڭ ئورۇنغا قويۇشقان.

ئۇيغۇر مازارلىرىنى مازاردا ياتقان كىشىنىڭ سالاھىيىتى، جىنسى ۋە مازارنىڭ خاراكتېرىغا ئاساسەن تۆۋەندىكىدەك ئىككى چوڭ تۈرگە بۆلۈشكە بولىدۇ:

1. ئىسلام دىنى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغان مازارلار.

1) ئىسلام دىنىنىڭ شىمنجاڭدا تارقىلىشى ئۈچۈن تۆھپە قوشقان خاقانلارنىڭ مازارلىرى:

بۇ تۈردىكى مازارلاردىن داڭلىقلىرى، تۇنجى بولۇپ ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغان قاراخانىيلار خاقانى سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان مازىرى؛ ئىسلام دىنىنى ئۇيغۇرلار ئارىسىغا كېڭەيتىشتە تۆھپە قوشقان قاراخانىيلار خانى يۈسۈپ قادىرخان مازىرى؛ چاغاتاي خانلىقىنىڭ خانى تۇغلۇق تۆمۈرخان مازىرى قاتارلىقلار بار.

2) ئىسلام شېھىتلىرى مازارلىرى:

قاراخانىيلار ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىن، ئەتراپىدىكى ئىسلاملاشمىغان رايونلارغا قارىتا قورال كۈچى بىلەن ئىسلاملاشتۇرۇش ئېلىپ بارغان. قاراخانىيلار بىلەن بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان خوتەن بۇددىست ئۇيغۇرلىرى ئوتتۇرىسىدا ئۇزۇن يىللار دىنىي ئۇرۇش بولغان. ئاقىۋەت قاراخانىيلار غەلىبىگە ئېرىشكەن بولسىمۇ، تۆمەنلىگەن ئىسلام لەشكەرلىرى ئۇرۇشتا شېھىت بولغان. ئۆتكەنكى ئۇرۇش مەيدانلىرى ئۇلارنىڭ مازىرىغا ئايلانغان. شېھىتلار مازارلىرى ئۇيغۇر مازارلىرى ئىچىدە سان جەھەتتىن ئەڭ كۆپ، تەسىرىمۇ بىرقەدەر چوڭ. داڭلىقلىرىدىن خوتەن بۇددىستلىرى بىلەن بولغان ئۇرۇشتا قازا قىلغان قاراخانىيلار خانى ئەلى ئارسلانخان مازىرى، ئاقسۇدىكى قىرمىش ئاتام مازىرى، تۇرپاندىكى ئەلپەتتا خوجام مازىرى قاتارلىقلار بار.

3) ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ئىسلام دىنى تارقاتقۇچىلارنىڭ

مازارلىرى :

بۇ خىلدىكى مازارلارنىڭ تارقىلىش دائىرىسى كەڭ بولۇپ، كۆپ قىسىم مازار ئىگىلىرىنىڭ ھايات پائالىيەتلىرى ئېنىقسىز، پەقەت يەرلىكتە ئۇلار توغرۇلۇق ھەر خىل رىۋايەتلەر تارقالغان. بۇ تۈردىكى مازارلار ئاقسۇ، تۇرپان، قۇمۇل قاتارلىق جايلارغا كۆپ تارقالغان. داڭلىقلىرىدىن قەشقەردىكى ئىمام رەببانە مازىرى، ئاقسۇدىكى ئايكۆل مەۋلانەم مازىرى، كورلىدىكى رابىبىن ئاتا مازىرى، تۇرپاندىكى مۇرتۇق خوجام، خىزىر خوجام، قۇمۇلدىكى قەيس خوجام، غۇلجىدىكى سۇلتان ئۇۋەيس مازىرى قاتارلىقلار بار.

4) شېنجاڭدىكى داڭلىق خوجىلار ۋە سوپىلارنىڭ مازارلىرى :

14- ئەسىردىن تارتىپ، ئۆزلىرىنى پەيغەمبەر ئەۋلادى دەپ ئاتىۋالغان خوجىلار شېنجاڭغا كىرىشكە باشلىغان. ئۇلارنىڭ كۆپ قىسمى ئىسلام سوپىزمىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى بەرلىك تارمىقى ئىشانچىلىق مەزھىپىنىڭ داڭلىق دىنىي رەھبەرلىرى ئىدى. خوجىلار شېنجاڭدا دىنىي ھۆكۈمرانلىق ھوقۇقىنى قولغا كىرگۈزۈپلا قالماي، يەنە سىياسىي ھاكىمىيەتكىمۇ ئارىلىشىپ، بىر مەزگىل كىشىلەرنىڭ چوقۇنۇش ئوبيېكتىغا ئايلانغان. كىشىلەر ھايات خوجىلارغا چوقۇنۇپلا قالماي، ھەتتا ئۆلگەندىن كېيىن ئۇلارنىڭ مازارلىرىغا چوقۇنغان. خانلارمۇ ئۆز ھەيۋىسىنى ئاشۇرۇش، ھاكىمىيىتىنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن داڭلىق خوجا، ئىشانلارنى ئۇستاز تۇتقان. ئومۇمەن 16 - ئەسىرنىڭ باشلىرى، يەنى يەكەن سەئىدىيە خانلىقىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدىن تارتىپ تاكى 19 - ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى ياقۇبېگ ھاكىمىيىتى تارمار بولغانغا قەدەر بولغان 300 يىل ۋاقىت ئۇيغۇرلاردا مازارغا چوقۇنۇش ئەڭ ئەۋج ئالغان

دەۋرلەر ھېسابلىنىدۇ. ھەتتا بۇ مەزگىللەردە، خەلقنىڭ مازارغا تەۋرىنىشتەك دىنىي پسىخىكىسىدىن پايدىلىنىپ، ئېشەكنى كۆمۈپ يالغان مازار ياساپ، ئۆزى شەيخ بولۇپ، خەلقنى ئالداشتەك قىلمىشلارمۇ بولغان. بۇ دەۋرلەردە مەيدانغا كەلگەن داڭلىق مازارلاردىن ئاپاق خوجا مازىرى، خوجا مۇھەممەت شەرىپ مازىرى، ئەرشىدىن خوجا مازىرى قاتارلىقلار بار.

5) ئىسلام شىئە مەزھىپىنىڭ داڭلىق ئىمامىلىرى ۋە ئەۋلىيالارنىڭ مازارلىرى:

بۇ مازارلارنىڭ ئىگىلىرى ئىسلام دىنى تارىخىدا مەيدانغا كەلگەن ئەۋلىيالار ۋە ئۇلارنىڭ ئەۋلادلىرى، شۇنداقلا ئىسلام دىنىي شىئە مەزھىپىنىڭ داڭلىق ئىمامىلىرى. بەرلىكتە تارقالغان رىۋايەتلەردە، ئۇلار ئىسلام شۆھرەتلىرى سالاھىيىتى بىلەن مەيدانغا چىقىدۇ، ئۇلارنىڭ پائالىيەتلىرى مەلۇم تارىخىي ۋەقەگە باغلىنىپ رىۋايەت قىلىنىدۇ. ئەمەلىيەتتە بۇ كىشىلەر شىنجاڭغا كېلىپ باققان ئەمەس. بۇ خىلدىكى مازارلار ئىچىدە داڭلىقلىرىدىن خوتەندىكى ئىمام جەئفىرى سادىق، ئىمام جەئفىرى تەيران، ئىمام غەززالى، ئىمام مەھدى ئاخىرزامان، ئىمام مۇسا كازىم، تۆت ئىمام مازىرى قاتارلىق ئىسلام شىئە مەزھىپىدىكى 12 ئىمامغا مۇناسىۋەتلىك مازارلار؛ ئۇجمە مازار، يەكەندىكى چىلتەن مازىرى قاتارلىقلار بار.

2. ئىسلام دىنى بىلەن مۇناسىۋەتسىز مازارلار.

بۇ تۈردىكى مازارلارنىڭ بىر قىسمى ئىسلام دىنى بىلەن پۈتۈنلەي مۇناسىۋەتسىز بولۇپ، مازار ئىگىلىرىنىڭ كۆپىنچىسى تارىخىمىزدا مەيدانغا كەلگەن ماددىي ۋە مەنىۋى مەدەنىيەتنىڭ ياراتقۇچىلىرى؛ يەنە بىر قىسمى دەسلەپ شەكىللەنگەندە ئىسلام دىنى بىلەن مۇناسىۋەتسىز بولسىمۇ،

ئەمما كېيىنكى تەرەققىياتىدا رىۋايەتنى ۋاستە قىلىپ ئىسلام دىنى بىلەن بېقىنلاشتۇرۇلغان.

1) داڭلىق ئۇيغۇر ئالىملىرىنىڭ مازارلىرى :

ئۇيغۇرلار ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىن مەيدانغا كەلگەن ئاتاقلىق ئۇيغۇر ئالىملىرى، شائىرلارنىڭ مازارلىرى، ئالايلۇق، مەھمۇد قەشقەرى، يۈسۈپ خاس ھاجىپ، ئاماننىساخان، ئاقسۇدىكى ھاجى خارابىتى، خوتەندىكى ئەلامى ئەلاۋىددىن مۇھەممەت خوتەنى، ئۇچتۇرپاندىكى ئىمام شاكىر، غۇلجىدىكى يۈسۈپ سەككاكى قاتارلىق كىشىلەرنىڭ مازارلىرى.

2) داڭلىق قەھرىمانلارنىڭ مازارلىرى :

ئۇيغۇرلار ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىشتىن بۇرۇنلا، شىنجاڭنى ئۆز ئىچىگە ئالغان كەڭ ئوتتۇرا ئاسىيادا قەھرىمانلىققا چوقۇنۇش بىر خىل ئەنئەنگە ئايلانغان. شۇ سەۋەبتىن بۇ رايوندا بىر قىسىم مەشھۇر قەھرىمان شەخسلەرنىڭ مازارلىرى بارلىققا كەلگەن. بۇ مازارلار كېيىن ئىسلام تۈسىنى ئالغان رىۋايەت، قىسسىلەر ئارقىلىق ئىسلاملاشتۇرۇلۇپ ئىسلام قەھرىمانلىرىغا ئايلاندۇرۇلغان. داڭلىقلىرىدىن خوتەن لوپ ناھىيىسىدىكى سىياۋۇش مازىرى بار. سىياۋۇش ئىسلام دىنى مەيدانغا كېلىشتىن بۇرۇنلا ئوتتۇرا ئاسىيادا تونۇلغان داڭلىق قەھرىمان شەخس بولۇپ، ئىران پادىشاھى كەيكاۋۇسنىڭ ئوغلى.

3) مەلۇم كەسىپ پىرلىرىنىڭ مازارلىرى :

بۇ خىلدىكى مازارلارنىڭ نامىلىرى مازار ئىگىلىرىنىڭ ھايات ۋاقتىدا شۇغۇللانغان كەسپى ياكى مەلۇم جەھەتتىكى ئىقتىدارى، ئالاھىدىلىكىگە ئاساسەن قويۇلغان. ۋەكىللىكلىرىدىن تۇرپان، قەشقەر قاتارلىق جايلاردىكى سۆگەل كېسىلىگە داۋا دەپ قارالغان سۆگەل خوجام مازىرى،

تۇرپاندىكى چىش ئاغرىقى خوجام، توقسۇندىكى مەخسۇس ئايالارنىڭ كۆكسى ئاغرىقىغا داۋا دەپ قارالغان قىزىل، ئەمچەك خوجام، كۇچادىنكى چېچەك ئانام مازىرى، كۇچادىكى تۆمۈرچى ئۇستىلار پىرى دەپ قارالغان قىلىچ ئاتام، خوتەن، ئاقسۇ قاتارلىق جايلاردىكى سەنئەتكارلار پىرى دەپ قارالغان قەمبۇرۇللا مازىرى، تۇرپاندىكى كۆنچى ئۇستىلار پىرى دەپ قارالغان كۆنچى خوجام مازىرى، تۇرپاندىكى چارۋىلار پىرى دەپ قارالغان قويچى ئاتام مازىرى قاتارلىقلار. بۇلار ئەمەلىيەتتە قەدىمدە مەلۇم كەسىپ ياكى ساھەنىڭ پىرلىرى بولۇپ، ئىسلام دىنىدىن بۇرۇنقى ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتىقاد تۇرمۇشىدا مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان.

4) ئاياللارغا خاس بولغان مازارلار:

ئۇيغۇرلار ئارىسىدا يەنە ئاياللارنىڭ ئىسمى بىلەن ئاتالغان ياكى ئاياللارغا مۇناسىۋەتلىك بولغان بىر تۇركۇم مازارلار بار. بۇ مازارلار قىز ـ ئاياللارنىڭ ئۆيلۇك ـ ئوچاقلىق ياكى بالىلىق بولۇشنى تەلەپ قىلىدىغان، ئۆز دەردلىرىنى، ئارزۇلىرىنى بايان قىلىدىغان سورۇنىغا ئايلىنىپ قالغان. بۇ تۇردىكى مازار ئىگىلىرىنىڭ بىر قىسمى تارىختىكى رېئال شەخسلەردۇر. مەسىلەن، قاراخانىيلار جەمەتىگە مەنسۇپ بولغان بۇۋى مەريەم خېنىم، نۇر ئەلانۇرخان خېنىم، مەھمۇد قەشقەرىنىڭ ئانىسى بۇۋى رابىيە خېنىم، ئۇچتۇرپاندىكى يەتتە قىزلىرىم قاتارلىقلار؛ يەنە بىر قىسىم مازار ئىگىلىرىنىڭ كونكرېت ئىسمى يوق بولۇپ، كۆپ قىسمى توقۇلما شەخسلەر. ۋەكىللىكلىرىدىن يەكەندىكى سۆت پاشىم، بۇگۇردىكى قارا چاچ ئانام، تۇرپاندىكى يەتتە قىزلىرىم، ئانجان، خېنىم جاي مازارلىرى بار.

5) بۇددا دىنىنىڭ مۇقەددەس جايلىرىدىن ئۆزگەرگەن

مازارلار:

شەنجاڭدىكى مازارلارنىڭ تارقىلىش ئەھۋالىدىن قارىغاندا، بۇرۇنقى بۇددا دىنى تەرەققىي قىلغان ئورۇنلاردا، بولۇپمۇ بۇرۇنقى بۇددا دىنى خارابىلىرى ئەتراپىدا مازارلار بىر قەدەر كۆپ. بىر قىسىم مازارلار جايلاشقان ئورۇن ئەسلىي بۇددا دىنىنىڭ مۇقەددەسگاھلىرى بولۇپ، كېيىن ئىسلام دىنىنىڭ مۇقەددەس جايلىرىغا ئۆزگەرگەن. ۋەكىللىكلىرىدىن تۇرپاندىكى تۇيۇق خوجام، خوتەندىكى كوھمارىم، كەپتەر مازار قاتارلىقلار بار.

6) ھايۋان، ئۆسۈملۈك ناملىرى بىلەن ئاتالغان مازارلار:

بۇ تۈردىكى مازار ئىگىلىرىنىڭ بىر قىسمىنىڭ گەرچە ئۇلارغا مۇناسىۋەتلىك رىۋايەتلەردە كونكرېت ئىسمى بولسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ مازارلىرى ھايۋانات، ئۆسۈملۈك ۋە ياكى باشقا تەبىئەت جىنسىلىرىنىڭ نامى بىلەن ئاتالغان. مەسىلەن، خوتەن لوپ ناھىيىسىدىكى ئۇجمە مازار، خوتەننىڭ گۈما ناھىيىسىدىكى غاز خوجام، خوتەننىڭ چىرا ناھىيىسىدىكى لاچىن خوجام، يېڭىسارىدىكى خوجا پاقلانخان، تۇرپاندىكى تۈز خوجام، پىچاندىكى ئاق تېرەك خوجام، يەكەندىكى خوراز خوجام قاتارلىقلار. بۇ مازارلارغا مۇناسىۋەتلىك رىۋايەتلەرنىڭ بىر قىسمىدا، مازار ئىگىلىرىنىڭ شۇ ھايۋانات ۋە ئۆسۈملۈكلەرنىڭ پاردىمىگە ئېرىشكەنلىكى بايان قىلىنغان. بۇ خىلدىكى مازارلارنىڭ شەكىللىنىشى ئۇيغۇرلارنىڭ شامان ئېتىقادى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، كېيىن رىۋايەت ۋاستىسى بىلەن ئىسلاملاشتۇرۇلغان.

ئادەتتە مازار ئۇستىدە سۆز بولغاندا، كۆپ قىسىم ئەسەرلەردە ئۇنى ئىسلام دىنى بىلەن مۇناسىۋەتلەشتۈرىدۇ. يۇقىرىقى مازار تۈرلىرىدىن بۇ خىل قاراشنىڭ يۈزەكى

ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋالالايمىز. ئۇيغۇر مازارلىرى ئىچىدە ئۇيغۇرلار تاريخىدا زور تەسىر قوزغىغان قاراخانىيلار خان جەمەتى ئەزالىرى، داڭلىق خوجىلار، چوڭ ئىشانلار، ئىسلام شېھىتلىرى مازارلىرىدىن باشقا، يەنە ئىسلام دىنى يولىدا مۇناسىۋەتسىز ئۇرغۇن مازارلار مەۋجۇت. بۇلارنىڭ ئىچىدە يەنە ئۇرغۇن توقۇلما مازارلار بار. بۇ خىلدىكى مازارلار ئىسلام تۇسىنى ئالغان زىۋايەتلەر ئارقىلىق ئىسلام دىنى يولىدا مۇناسىۋەتلەشتۈرۈلگەچكە، ئىسلام دىنى مۇھىتىدا ئۆزىنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى ساقلاپ قالالمىغان. بۇ مازارلارنىڭ قۇرۇلۇشى ئاددىي، پائالىيەت كۆلىمى كىچىكرەك بولسىمۇ، ئەمما كىشىلەرنىڭ ئېتىقاد تۈرمۇشىدا مۇھىم ئورۇن تۇتۇپ كەلمەكتە. بۇ خىل هادىسە ئۇيغۇر مازار تەتقىقاتىدىكى دىققەت قىلىشقا تېگىشلىك مەسىلىدۇر.

كونكرېت مازار مەدەنىيىتى هادىسىلىرى ئۈستىدىكى تەتقىقات ئارقىلىق ئۇيغۇرلارنىڭ مازار تاۋاپىنىڭ ئەمەلىيەتتە ئۇيغۇرلارنىڭ ئەسلىدە بار بولغان دىنىي ئېتىقادى بىلەن ئىسلام ئېتىقادىنىڭ يۇغۇرۇلمىسى ئىكەنلىكىنى بىلىش تەس ئەمەس. مازار پائالىيىتى مەلۇم نۇقتىدا كىشىلەرنىڭ ئۆزلىرىنىڭ ئەمەلىي ئېھتىياجىنى قاندۇرۇشنى مەقسەت قىلغان مەنپەئەتدارلىق خاھىشىغا ئىگە دىنىي تاۋاپ پائالىيىتى. مازار پائالىيىتىنىڭ مەيدانغا كېلىشىدىكى ئىجتىمائىي، دىنىي، پىسخىك ئامىللارنى تۆۋەندىكى نۇقتىلارغا يىغىنچاقلاشقا بولىدۇ:

1. مازارغا تېۋىنىش ئۇيغۇرلاردىكى شامان ئېتىقادىنىڭ داۋامى ۋە تەرەققىياتى.

ئەجدادلارغا تېۋىنىش ۋە هەممە نەرسىدە روھ بار دېگەن قاراش شامان ئېتىقادىنىڭ ئاساسى. ئەجدادلارغا تېۋىنىش ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى شامان ئېتىقادىدا مۇھىم ئورۇندا

تۇرۇپ كەلگەن. ئۇيغۇرلار ئۆزلىرىنىڭ قەبىلىچىلىك دەۋرىدە ئەڭ دەسلەپ بۆرىنى ئۆزىگە ئەجداد ۋە قوغدىغۇچى ئىلاھ ھېسابلىغان. كېيىنچە شەخسىنىڭ كوللېكتىپ ئىچىدىكى رولى بارغانچە گەۋدىلىنىشكە باشلىغان. بولۇپمۇ قەبىلە ئەزالىرىنىڭ باتۇر، چېۋەر بولۇش - بولماسلىقى قەبىلىنىڭ مەۋجۇت بولۇش ۋە تەرەققىي قىلىشىدىكى ئاساسلىق ئامىل بولۇپ قالغان دەۋرلەردە، قەبىلە ئىچىدىكى باتۇر قەبىلە باشلىقلىرى ۋە ئۇرۇش قەھرىمانلىرى كىشىلەرنىڭ چوڭقۇر ھۆرمىتىگە ئېرىشكەن، شۇنداقلا ئۆلگەندە ئۇلارنىڭ روھى قەبىلىنىڭ ھىمايىچىسىگە ئايلانغان. كېيىنچە بىرقەدەر تىنچ تەرەققىيات باسقۇچىدا ئائىلە جەمەتىنىڭ جەمئىيەتتىكى ۋە ئائىلىدىكى رولى بارغانچە مۇھىم ئورۇنغا ئۆتكەن. بۇ دەۋرلەردە ئائىلە باشلىقلىرىغا، يەنى ئەجدادلارغا بولغان ئېتىقاد تەدرىجىي قەبىلە قەھرىمانلىرىغا بولغان ئېتىقادنىڭ ئورنىنى ئىگىلەشكە باشلىغان. بۇ خىل ئەجداد ئېتىقادى ئۇيغۇرلار بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلغان دەۋرلەردىمۇ يەككە ياكى بۇددا دىنى بىلەن بىرىككەن ھالەتتە مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان. بۇ خىل ھالەت ئۇيغۇرلار ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىنمۇ داۋاملاشقان. ياپونىيىلىك زوكۇتۇ ئەپەندىنىڭ «18- 19 ئەسىردىكى ئۇيغۇر جەمئىيەت تارىخى ئۇستىدە تەتقىقات» ناملىق ئەسىرىدىن مەلۇمكى، چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئۇيغۇر ئائىلىلىرىدە مەخسۇس ئەجدادلارغا تېۋىنىش سۇپىلىرى بولغان. بۇ خىل ئەجداد ئېتىقادى كېيىنكى مازار تاۋاپىنىڭ شەكىللىنىشىدە مۇھىم رول ئويناغان. ئىسلام دىنى ئۇيغۇرلار ئارىسىغا تارقالغاندىن كېيىن، گەرچە ئەسلىدىكى ھەر خىل دىنىي ئېتىقادلار چەكلەشكە، بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىغان بولسىمۇ، ئەمما خەلقنىڭ ھىمايىچى، قوغدىغۇچى ئىلاھقا تېۋىنىش

پسخنكسىنى ئۆزگەرتەلمىگەن. بۇنىڭ ئەكسىچە، بۇ خىل پسىخىك تەلەپ ئىسلاملاشقان مازار تاۋاپىدا قاندۇرۇلغان ۋە مازاردا يېگىچە تەرەققىياتقا ئېرىشكەن.

ئىنسانلار جەمئىيىتىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىردە، كىشىلەر ھەر خىل تەبىئىي ئاپەتلەرنىڭ ۋە ئىنسانلار ئالىمىدىكى ھەر خىل ئوڭۇشسىزلىقلارنىڭ سەۋەبىنى بىلىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە ئەمەس ئىدى. ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ ساددا تەسەۋۋۇرىغا ئاساسەن بۇلارنىڭ سەۋەبىنى ھەر خىل ئىلاھلارنىڭ ئۇستىگە يۈكلىگەن. بۇنىڭ بىلەن مول ھوسۇل ئىلاھى، يامغۇر ئىلاھى، سۇ ئىلاھى، كېسەللىك ئىلاھى ۋە ھەر خىل كەسىپلەرنىڭ ئىلاھلىرى مەيدانغا كەلگەن. ئىنسانلارنىڭ ئۆزلىرىنىڭمۇ ئىجتىمائىي تۇرمۇشتا ھەر خىل ئارزۇ ـ ئىستەكلىرى، قايغۇ ـ ھەسرەتلىرى بولىدۇ، شۇنىڭدەك ئويلىمىغان كېلىشمەسلىكلەردىن خالىي بولالمايدۇ. بۇنىڭ كۆپ قىسمىنى ئۆزكۈچىگە تاپىنىپ ھەل قىلالمىغان، جەمئىيەتمۇ مەسىلىنى ھەل قىلىشنىڭ ئۇسۇل ـ يوللىرى بىلەن تەمىنلىيەلمىگەن شارائىتتا، كىشىلەر ھەر خىل ئىلاھلارغا تېۋىنىپ، ئىلاھلارنىڭ كۈچى ئارقىلىق قىيىنچىلىقتىن قۇتۇلۇشقا تىرىشقان. بۇنىڭ بىلەن تۇغۇت ئىلاھى، بەخت ئىلاھى، بايلىق ئىلاھى، قوغدىغۇچى ئىلاھ دېگەنگە ئوخشاش ھەر خىل ئىلاھلار مەيدانغا كەلگەن. ئۇيغۇرلار ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىن، ئىسلام دىنىدا گەرچە ھەرقانداق مەۋجۇت ئوبيېكتقا چوقۇنۇش مەنئى قىلىنغان بولسىمۇ، لېكىن ئەسلىدە بار بولغان بىر قىسىم ئىلاھلار خەلق تۇرمۇشىدىكى رولىنى يوقاتمىغاچقا، رېئاليەتلەر ۋاستىسى بىلەن ئىسلام دىنىغا مۇناسىۋەتلەشتۈرۈلۈپ، شۇ ئارقىلىق ئىسلام دىنى مۇھىتىدا تەبىئىي مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇش ۋە داۋاملىق ئۆز رولىنى

جارى قىلدۇرۇش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولالىغان. بۇنىڭ بىلەن بىر قىسىم ئىلاھلار رىۋايەت ئارقىلىق ئەسلىدىكى قىياپىتىنى يوقاتقان بولسىمۇ، بۇرۇنقىى رولىنى يوقاتمىغان ھالدا ئىسلام ئەۋلىيالىرىغا ئايلانغان. جەمئىيەتنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، كىشىلەرنىڭ ئېھتىياجىدىمۇ ئۆزلۈكسىز ئۆزگىرىش بولۇپ تۇرغان. بىر قىسىم مازارلارنىڭ ئىگىلىرى ئۆزلىرىنىڭ ئەسلىدىكى رولىنى ۋە مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇش ئاساسىنى تەدرىجىي يوقاتقان. كۆپ قىسمى بولسا ئەسلىدىكى رولى ئۈستىگە دەۋر تاڭغان يېڭى تەلەپلەرنى يۈكلەپ، داۋاملىق مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولغان. ئىسلام دىنىنىڭ تەسىرى بىلەن مازار كىشىلەرنىڭ قەلبىدە بۇلغاشقا بولمايدىغان «مۇقەددەس» دىنىي پائالىيەت سورۇنىغا ئايلانغانىدى. لېكىن يەنە دەل مۇشۇ «مۇقەددەس» جايىنىڭ بىر قىسمى كىشىلەرنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇش رىتىمىنى بۇزۇپ تاشلاپ، خالىغانچە ئەركىن ـ ئازادە، خۇشال يايرايدىغان پائالىيەت سورۇنىغا ئايلانغان. يېڭىساردىكى ئوردام، خوتەندىكى ئىمام ئاسىمخان، قەشقەردىكى ھەزرەت مازار سەيلىسىگە ئوخشاش چوڭ تىپتىكى مازار پائالىيەتلىرىدە بولىدىغان بۇ خىل كۆڭۈل ئېچىش مەزمۇنى ئىسلام دىنىدىن بۇرۇنلا مەۋجۇت بولۇپ، ئۇ ھەم بالدۇرقى دىنلاردا بار بولغان بۇت سەيلىسى قانارلىق پائالىيەتلەر ۋە ئىلاھلارنىڭ كۆڭلىنى ئېچىش قاربىشىنىڭ تەسىرى، ھەم شۇنداقلا كىشىلەرنىڭ ئۆزلىرىنى روھىي ۋە جىسمانىي جەھەتتىن ئارام ئالدۇرۇشتەك ئارزۇسىنىڭ ئىپادىسى. مازار كىشىلەرنىڭ ئېڭىدا ئۇلارنىڭ ھەر خىل ئارزۇلىرىنى قاندۇرۇشتەك فۇنكسىيىگە ئىگە بولغاچقا، خەلقنىڭ ئېتىقاد تۇرمۇشىنىڭ مۇھىم قىسمىغا ئايلانغان.

دېمەك، خەلقنىڭ خاتىرجەملىك، ساغلاملىق، بايلىقلىق، كۆڭۈل ئازادىلىككە ئېرىشىشتەك روھىي تەلىپى، ئۆز ھايات-مال ـ مۈلكىنى قوغداپ قېلىش، مال ـ چارۋىلىرى، تېرىلغۇ يەرلىرىنى ھەر خىل تەبىئىي ئاپەتلەردىن ساقلاپ قېلىشتەك ئارزۇلىرى مازار ئېتىقادىنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىدىكى مۇھىم ئامىلغا ئايلانغان. گەرچە سوپى ـ ئىشانلار مازار تاۋاپىنىڭ گۈللىنىشىدە مۇھىم رول ئويناغان بولسىمۇ، لېكىن مازار ئېتىقادىنىڭ داۋاملىق مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى يەنىلا خەلقنىڭ مەلۇم مەنىۋى ئېھتىياجى، ئارزۇسى بىلەن مۇناسىۋەتلىك.

2. «پىر» قارىشى ۋە «ۋاسىتىچى» لىك ئىدىيىسى مازارغا تېۋىنىشنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىنىڭ روھىي ئاساسى.

ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىشتىن بۇرۇن، ئۇيغۇرلار ئېتىقاد قىلغان ھەرقانداق دىنىنىڭ مەلۇم مەبۇد خاراكتېرىدىكى كونكرېت تېۋىنىش ئوبيېكتلىرى بولغان. ئىسلام دىنى ئۇيغۇرلار ئارىسىغا تارقالغاندىن كېيىن، يەرلىكلەر ئېتىقاد قىلىپ كېلىۋاتقان ھەر خىل بۇتلار چېقىۋېتىلگەن، بۇتخانىلار بولسا بۇزۇۋېتىلگەن. كىشىلەرنىڭ ئەسلىدىكى ئېتىقاد قارىشى بىلەن ئىسلام ئىدىيىسى ئوتتۇرىسىدا مۇرەسسە قىلغىلى بولمايدىغان بوھران يۈز بەرگەن. كونكرېت، مەلۇم شەكىلگە ئىگە مەبۇدقا تېۋىنىپ ئادەتلەنگەن ئۇيغۇرلارنىڭ ئىسلام دىنىدىكى ئابستراكت، شەكىلسىز بولغان ئاللا قارىشىنى قوبۇل قىلىشى ۋە ئۇنىڭغا ماسلىشىشى خېلى تەسكە توختىغان. بۇنىڭ بىلەن ئۇلار يەرلىك ئەنئەنىۋى ئېتىقاد ۋە ئىسلام دىنى سىستېمىسى ئىچىدىن ئىسلام دىنىنى كونكرېتلاشتۇرۇپ، مەلۇم شەكىلگە ئىگە قىلىپ، ئۆزلىرىنىڭ ئەسلىي ئېتىقاد

قارىشى بىلەن يېقىنلاشتۇرىدىغان، ئەمما يەنە ئىسلام دىنى قارىشى بىلەن توقۇنۇشۇپ قالمايدىغان بىر ۋاستە ئىزدەشكە كىرىشكەن. دەل مۇشۇ چاغدا ئىسلام دىنى شىئە مەزھىپىنىڭ پىر قارىشى ۋە ئىمام ئېتىقادى بۇ ئېتىقاد كىرىزىسىنى يۇمشىتىش ۋە تەڭشەشتە ئاكتىپ رول ئويناغان ھەمدە يەرلىك ئالاھىدىلىككە ئىگە مازارغا تېۋىنىش ھادىسىسىنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىنى دىنىي ئاساسقا ئىگە قىلغان. بۇ جەھەتتە ئىسلام سوپىزمىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى يەرلىك گۈرۈھى ئىشانچىلىقمۇ مۇھىم رول ئويناغان. ئۇلار ئەسلىدىلا خەلق ئىچىدە مەۋجۇت بولغان «پىر» ئېتىقادىنى ئىسلام دىنىنىڭ شىئە مەزھىپىدىكى «ئىمام» ئېتىقادى بىلەن بىرلەشتۈرگەن ھەمدە شامان دىنىنىڭكى بىلەن ئوخشاش بولغان دىنىي مۇراسىم شەكىللىرىنى قوللانغان.

ئىسلام دىنى شىئە مەزھىپىنىڭ دىنىي تۈرمۇشىدا ئىمامىلار ۋە شېھىتلارنىڭ مازارلىرىنى تاۋاپ قىلىش مۇھىم مەزمۇن ھېسابلىنىدۇ. بۇ مەزھەبتىكىلەرنىڭ قارىشىچە، ئىمامىلار ئادەتتىكى كىشىلەردىن ئۈستۈن تۇرىدىغان ئىلاھىلىققا ئىگە بولۇپ، ئۇلار ئادەم بىلەن ئاللا ئوتتۇرىسىدىكى ۋاستىچىدۇر. ئادەملەر پەقەت ئىمامنى ۋاستىچى قىلىش ئارقىلىقلا جەننەتكە كىرەلەيدۇ. بۇ خىل قاراش كونكرېت شەكىلگە ئىگە بولغان ئەجداد، پىرلار قەبرىلىرىگە ۋە بۇتلارغا ئېۋىنىپ، شۇ ئارقىلىق ئۆزلىرىنىڭ ئارزۇ - ئىستەكلىرىنى مۇناسىۋەتلىك ئىلاھلارغا يەتكۈزۈپ ئادەتلەنگەن ئۇيغۇرلار ئۇچۇن زور جەلپ قىلىش كۈچىگە ئىگە بولغان. خوتەندىكى ئىمامىلار مازارلىرىنىڭ ۋە شىنجاڭدا شېھىتلار مازارلىرىنىڭ كۆپلەپ مەيدانغا كېلىشىنى ئەنە شۇ خىل قاراشتىن ئايرىپ قارىغىلى بولمايدۇ. كېيىن بۇ خىل

ئېتىقاد قارىشىدىن خوجا ۋە سوپى ـ ئىشانلار پايدىلىنىپ، ئۆزلىرىنىڭ مازارلىرىنىڭ كارامىتى ھەققىدە ھەر خىل رىۋايەتلەرنى ئويدۇرۇپ چىقىرىپ، شىنجاڭدا مازارغا چوقۇنۇش دولقۇنىنى قوزغىغان.

3. مازار ئۇيغۇرلار ئېتىقاد قىلغان كۆپ خىل دىن ۋە كۆپ خىل مەدەنىيەتنىڭ يۇغۇرۇلما سورۇنى بولۇپ، شامان دىنى بۇ خىل مەدەنىيەت ئىچىدە ھەر ۋاقىت يېتەكچى ئورۇندا تۇرۇپ كەلگەن.

مازارغا تېۋىنىش پائالىيەتلىرىدە كىشىلەر يەنىلا شامان ۋە بۇددا دىنلىرىنىڭ تېۋىنىش ئادەتلىرى ۋە مۇراسىم شەكىللىرىنى داۋاملاشتۇرۇپ كەلمەكتە. شامان ئېتىقادى مازار تاۋاپ پائالىيەتلىرىدە ئەڭ مەركەزلىك ساقلانغان. ئىسلام دىنىدىن بۇرۇنلا يەرلىكىتە دېھقانچىلىققا مۇناسىۋەتلىك بولغان ۋە سەيلە خاراكتېرىنى ئالغان ئاممىۋى تاۋاپ پائالىيەتلىرى مەۋجۇت ئىدى. بۇ پائالىيەتلەر كۆپىنچە تېرىلغۇدىن بۇرۇن ياكى كۆزلۈك يىغىمدىن كېيىن ئۆتكۈزۈلىدىغان بولۇپ، كىشىلەر تېرىلغۇدىن بۇرۇن دېھقانچىلىق ئىلاھىدىن مول ھوسۇل تىلىسە، كۆزلۈك يىغىمدىن كېيىن ئىلاھقا رەھمەت ئېيتىشاتتى. بۇ خىل پەسىل تۈسىنى ئالغان ياكى مۇقىم ۋاقىتقا ئىگە بولغان تاۋاپ پائالىيەتلىرى كېيىن مازارلاردا داۋاملىشىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولدى. مەسىلەن، مازارلاردا ئۆتكۈزۈلىدىغان ھەر خىل مەزمۇندىكى زاراخەتمەلەر بۇنىڭ مىسالى. ئۇنىڭدىن باشقا مازاردا قان قىلىش، مازارغا چىراغ يېقىش، تۇغ باغلاش، تولۇم ئېسىش، مازاردىكى «مۇقەددەس» بۇلاق، تاش، دەرەخلەرگە تېۋىنىش قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى شامان دىنىنىڭ مۇراسىم ئادەتلىرى بولۇپ، ئىسلام دىنىدىن بۇرۇنقى دىنلاردىنمۇ

قوللىنىپ كېلىنگەن. شامان دىنى كۆپ خىل مەدەنىيەتنىڭ ئۆز ئارا ئالمىشىشى، يۇغۇرۇلۇشى جەريانىدا باشتىن - ئاخىر ئاساسلىق ئورۇندا تۇرۇپ كەلگەن. مازارنىڭ قۇرۇلۇشىدىمۇ كۆپ خىل مەدەنىيەتنىڭ ئۆزئارا سىڭىشىش ئالاھىدىلىكى روشەن ئەكس ئەتكەن.

ئىسلامدىن بۇرۇنقى دىنلار مازارنىڭ تاۋاپ شەكلىگىمۇ ئۆز تەسىرىنى سىڭدۈرگەن. مازارنىڭ تاۋاپ شەكلى ئىككى خىل بولىدۇ. بۇنىڭ بىرى، كىشىلەر مەلۇم مەقسەتتە قەرەلسىز ھالدا ئۆز جايىدىكى مازارلارنى ياكى يىراقلاردىكى مەلۇم ئېھتىياجدىن چىقىدۇ دەپ قارالغان ھۆددە مازارلارنى تاۋاپ قىلىدۇ؛ ئىككىنچىسى، كىشىلەر مەلۇم قەرەللىك ۋاقىتتا كوللېكتىپ ھالدا بىر قىسىم چوڭ تىپتىكى مازار پائالىيەتلىرىگە قاتنىشىدۇ. بۇ ئىككى خىل تاۋاپ شەكلىنىڭ ھەر ئىككىلىسى ئىسلام دىنىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ھەرقانداق دىندا مەۋجۇت. ئەمما ئۇيغۇرلاردا چوڭ تىپتىكى مازار پائالىيەتلىرىدە بىرقەدەر مۇقىم بولغان تاۋاپ يۇنىلىشى شەكىللەنگەن بولۇپ، تاۋاپ شەكلى ۋە بۇل يۇنىلىشى بۇددا دىنىنىڭ بۇددا ئىزلىرىنى تاۋاپ قىلىش ئۇسۇلى بىلەن مەلۇم جەھەتتە ئوخشاشلىققا ئىگە. مازار قۇرۇلۇشى ھەم ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى قەبىرە قۇرۇلۇش ئۇسلۇبىنى ساقلاپ قالغان، ھەم بۇددا، زوروئاستىر دىنلىرىنىڭ قۇرۇلۇش ئۇسلۇبىنى قوبۇل قىلغان.

ئۇيغۇرلارنىڭ مازار مەدەنىيىتى بىزگە شۇنى بىلدۈردىكى، تارىخىتا ئۇيغۇرلار شەرق بىلەن غەربنى تۇتاشتۇرىدىغان يىپەك يولىنىڭ تۇغۇنىدە ياشىغاچقا، ھەر ۋاقىت سىرتقى مەدەنىيەتنىڭ تەسىرىگە ئۇچراپ تۇرغان ۋە ھەر خىل مەدەنىيەت ئۆزلىرىنى ئىچىدە ئۆزىنىڭ مەدەنىيەت جەھەتتىكى بىردەكلىكى ۋە سىجىللىقىنى

ساقلاشقا تىرىشىپ كەلگەن. ئۇلار ھەر ۋاقىت ئۆز مەدەنىيىتى بىلەن سىرتقى مەدەنىيەتنى تەڭشەپ، ئۇنى ئۆزلىرىنىڭ ھەر خىل ئېھتىياجىغا ماسلاشتۇرغان. بۇ خىل مەدەنىيەت ماسلاشتۇرۇش ئالاھىدىلىكى ئىسلام دىنىدىن بۇرۇنلا گەۋدىلىك ئىپادىلەنگەن. مەسىلەن، ئىسلامدىن بۇرۇن قەشقەردە بۇددا، خرىستىئان، زوروئاستىر دىنلىرى ئەڭلا مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان. ئېتىقادچى ئامما بۇ دىنلارغا ئوخشاش پوزىتسىيىدە بولۇپ، ئۇلارنىڭ پەرقىغە كۆپ سەپسالمىغان. ئۇلار ئېھتىياج تۇغۇلغاندا، بۇ ئۇچ دىنىنىڭ ئىچىدىكى خالىغان بىرىنىڭ ئىبادەتخانىسىغا كىرىپ، بۇ دىنلار ئىلاھلىرىدىن مەدەت تىلىگەن. بۇ يەردە بىر خىل ئۇنىۋېرسال خەلق ئېتىقادى شەكىللەنگەن. بۇ خىل ئېتىقاد جەھەتتىكى تەڭشەش، ماسلاشتۇرۇش مازار رولىنىڭ ئۆزگىرىشىدىمۇ گەۋدىلىك ئىپادىلەنگەن. دەسلەپتە دېھقانچىلىقتا ياخشى ھوسۇل ئېلىش ئارزۇسىغا ئاساسەن مەخسۇس دېھقانچىلىققا ھۆددە مازارلار بارلىققا كەلگەن. كېيىنچە كىشىلەرنىڭ دېھقانچىلىققا ئائىت بىلىملىرىنىڭ ئېشىشىغا ئەگىشىپ، دېھقانچىلىققا ھۆددە مازارلار ئۆزىنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇش ئاساسىنى تەدرىجىي ھالدا تۇرمۇشتىكى ناقابىل تۇرۇش ۋە ھەل قىلىش تەس بولغان مەسىلىلەرگە يۆتكىگەن. يەنە ئالايلۇق، بۇددا دىنىدىن ئىسلام دىنىغا ئۆتۈش جەريانىدا، كىشىلەرنىڭ تۇرمۇشىدا مۇھىم ئورۇن تۇتۇپ كەلگەن بىر قىسىم بۇددا مۇقەددەسگاھلىرى ئىسلام رىۋايەتلىرى ئارقىلىق ئىسلام مازارلىرىغا ئۆزگەرتىلگەن. خوتەندىكى كوھمارىم بۇنىڭ تىپىك مىسالى. بۇ يەر ئەڭ دەسلەپ يەرلىكنىڭ سۇ ئىلاھىغا تېۋىنىش سورۇنى ئىدى. كېيىن بۇددا ئېتىقادى دەۋرىدە بۇ يەر بۇددا رىۋايەتلىرى ئارقىلىق مۇقەددەسلەشتۈرۈلگەن،

ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىن بولسا، ئىسلام دىنىغا مۇناسىۋەتلىك تاۋاپ ئورنىغا ئايلانغان. لېكىن ئۇنىڭ سۈغا ھۆددە بولۇشتەك ئالاھىدىلىكى ھەرقايسى دەۋرلەردە ئۆزگەرمەي، يېقىنقى چاغلارغىچە داۋاملىشىپ كەلگەن.

مازارغا تېۋىنىش خېلى كۆپ قىسىم ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ئومۇملاشقان ئېتىقاد پائالىيىتى، شۇنداقلا مەدەنىيەت قاتلىمى بىرقەدەر مۇرەككەپ بولغان پەۋقۇلئاددە دىنىي مەدەنىيەت ھادىسىسى. ئۇ ئۆز مەنىسى بىلەن نوقۇل دىنىي پائالىيەت بولۇپلا قالماستىن، بەلكى كۆپ قاتلاملىق ئۇيغۇر مەدەنىيىتى ۋە فولكلورىدىكى دىن، ئۆرپ ـ ئادەت، ئەدەبىيات ـ سەنئەت، پەلسەپە، ئىجتىمائىي تۈزۈم قاتارلىق كۆپ ساھەلەرگە چېتىلىدىغان ئېتىقاد پائالىيىتى. ئۇيغۇرلاردىكى مازار مەدەنىيىتىنىڭ كېلىپ چىقىشى، تەرەققىياتى، ئۆزگىرىشى، ئالاھىدىلىكلىرى ۋە ئۇ ئۆز ئىچىگە ئالغان فولكلور ئېلېمېنتلىرىنى مەدەنىيەتشۇناسلىق نۇقتىسىدىن يورۇتۇپ بېرىش كۆپ مەنبەلىك ئۇيغۇر مەدەنىيىتى ۋە ئۇنىڭ تەرەققىياتى ئوستىدە قايتا ئويلىنىشقا ئېلىپ بارىدۇ.

ئۇيغۇرلار تارىختىن بۇيان ئۆز ئىچىدىن چىققان داڭلىق شەخسلىرىگە مازار تىكلەپ، ئۇلارنىڭ تۆھپىلىرىنى ئۇنتۇماي يادلاپ كەلگەن. بۇنىڭ ئەڭ قەدىمكى ئۇلگىلىرىنى ئورخۇن، يېنىسەي ۋادىلىرىدىكى قەھرىمانلىق تۆھپىلەر خاتىرلەنگەن مازار تاشلىرىدىن كۆرۈشكە بولىدۇ. نۇرغۇن تارىخي شەخسلىرىمىزنىڭ خەلق ئىچىدە يازما تارىخىمىز ساقلىنىشىدا مازارلار ئابىدە سۈپىتىدە رول ئويناغان. شۇڭا مازار تەتقىقاتى ئۇيغۇر تارىخ، مەدەنىيەت تەتقىقاتىنىڭ بىر قىسمىغا ئايلىنىشىي ۋە مۇۋاپىق قوغدىلىشى كېرەك. مازارلارنىڭ كېيىنكى تەرەققىياتىدا، گەرچە بىر قىسىم

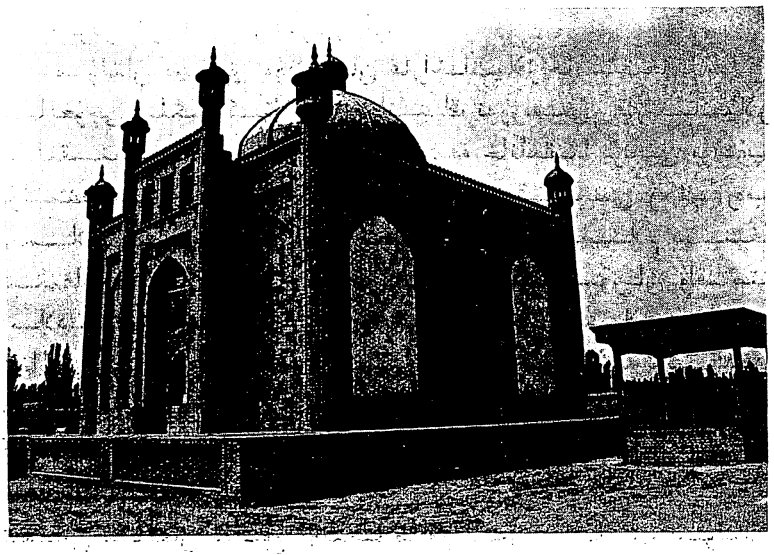
تاريخي شەخسلىرىمىزنىڭ مازارلىرى ئىسلاملاشتۇرۇلۇپ، ئەسلىي تارىخى ئۇنتۇلغان بولسىمۇ، لېكىن يەنە بىر قىسىم ئالىملىرىمىز، قەھرىمانلىرىمىزنىڭ مازارلىرى دەۋر بوران — چاپقۇنلىرىدىن ئۆتۈپ، بۈگۈنگىچە يېتىپ كەلگەن. بۇلار ئۇيغۇرلارنىڭ ئۇلۇغلۇق ئەقىدىسىنىڭ بىر قىسمى سۈپىتىدە ئەسىرلەردىن بۇيان كىشىلەرنى ئىلىم سۆيۈشكە، باتۇرلۇققا ئۇندەپ، مەنىۋى ئىلھام بېغىشلاپ كەلگەن. بۇنىڭ ئىچىدىكى مەھمۇد قەشقەرى مازىرى، يۈسۈپ خاس ھاجىپ مازىرىغا ئوخشاش بىر تۈركۈم مازارلىرىمىز بىزنىڭ ئەۋلادلارنى تەربىيىلەش بازىمىزغا ئايلىنىشى كېرەك.

شۇنىمۇ تەكىتلەپ ئۆتۈش كېرەككى، ئۇيغۇرلارنىڭ مازار تاۋاپىدا، بەخت — سائادەتكە چاپالىق مېھنەت ئارقىلىق ئېرىشىشنىڭ ئورنىغا مازاردىن تىلەش، بىمارلارنى دوختۇرخانىغا ئېلىپ بارماي مازارغا ئېلىپ بېرىش، كىمنىڭ مازىرى ئىكەنلىكىدىن خەۋىرسىزلا قارىغۇلارچە چوقۇنۇشقا ئوخشاش ئەخمىقانە، خۇراپاتلىق ئادەتلىرى يەنىلا بىرقەدەر ئېغىر.

مازارلارنىڭ بىر قىسمى جايلاشقان ئورنىنىڭ گۈزەل مەنزىرىسى بىلەن كىشىنى جەلپ قىلسا، يەنە بىر قىسمى ئۆزىنىڭ قۇرۇلۇش ئالاھىدىلىكى بىلەن كىشىنى جەلپ قىلىدۇ. جەمئىيەت تەرەققىي قىلىۋاتقان بۈگۈنكى كۈندە، چوڭ تىپتىكى مازار پائالىيەتلىرىنىڭ خۇراپىي تەركىبلىرى بارغانچە ئازلاپ، كۆڭۈل ئېچىش، سەيلە — ساياھەت خاراكتېرى بارغانچە روشەنلەشمەكتە. چوڭ تىپتىكى مازار پائالىيەتلىرىنىڭ مەددا ھىلىق، دارۋازلىق، چېلىشىش، مەشرەپكە ئوخشاش مەدەنىيەت تەركىبلىرىنى تېخىمۇ كۈچەيتىپ، ئۇنىڭغا يەنە كىتاب، سودا يەرمەنكىسى، سەنئەت بايرىمى قاتارلىق ساغلام مەدەنىيەت مەزمۇنلىرىنى قوشۇپ،

ئۇنىڭ يەرلىك ئاممىۋى مەدەنىيەتىنىڭ بىر قىسمىغا ئايلاندۇرۇش نۆۋەتتە مەدەنىيەت خىزمەتچىلىرىنىڭ ئالدىغا قويۇلغان مۇھىم ۋەزىپىدۇر.

غەربىي ئېچىش ۋە شىنجاڭ ئىقتىساد تەرەققىياتىدا سايامەتنى نۇقتا قىلىش تەكتىلىنىۋاتقان بۈگۈنكى كۈندە، ئۆزگىچە ئالاھىدىلىككە ئىگە بولغان قەدىمىي مازار قۇرۇلۇشلىرى ۋە چوڭ تېپىتكى مازار پائالىيەتلىرىنىڭ سايامەت ئىقتىسادىدىكى قىممىتىنى توغرا تونۇش ۋە ئۇنى ئېچىپ سايامەت نۇقتىلىرىغا ئايلاندۇرۇش بىر تەرەپتىن شىنجاڭ سايامەتچىلىكىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈش رولىنى ئويناسا، يەنە بىر تەرەپتىن خەلقنىڭ مەنىۋى تۇرمۇشىنى بېيىتىپ، يەرلىك ئىقتىسادنى تەرەققىي قىلدۇرۇش رولىنى ئويناىدۇ.

سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان مازىرى

سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان مازىرى (بەرلىكلەر ھەزسۇلتان مازىرى دەپ ئاتىشىدۇ) ئاتۇش شەھىرىنىڭ غەربىي جەنۇبىدىن ئوچ كىلومېتىر يىراقلىقتىكى سۇنتاغ يېزىسى مەشھەت كەنتىگە جايلاشقان، خەرىتىدىكى ئورنى شەرقىي ئۇزۇنلۇق 76.10 گرادۇس، شىمالىي كەڭلىك 39.41 گرادۇس، دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 1298 مېتىر، مازار ھەيۋەتلىك مۇنارلىق دەرۋازا، قورشاۋ تام، مەسچىت، سەرراپ، ياتاق (مۇساپىرخانا)، ئىش بېجىرىش ئۆيلىرى، ھويلا، كۆل، قەبرىستانلىق ۋە مېۋىلىك باغلاردىن تەركىب تاپقان بولۇپ، كۆلىمى 10 مىڭ كۋادرات مېتىردىن كۆپرەك كېلىدۇ. قەبرىستانلىقتا سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان مەقبەرىسى (گۇمبەز) دىن باشقا يەنە سۇلتان سۇتۇق بۇغراخاننىڭ ئۇستازى ئەبۇ نەسىر سامانىنىڭ مەقبەرىسى ۋە

باشقا ئۇلۇغلارنىڭ قەبرىلىرىمۇ بار.

سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان قاراخانىيلار خانلىقىغا ئاساس سالغۇچى بىلگە كۆل قادىرخانىنىڭ نەۋرىسى، قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ 4 - ئەۋلاد خاقانى ھەمدە خانلىقتا تۇنجى بولۇپ ئۆلمىگە ئەبۇ نەسىر سامانىنىڭ دەۋرىدە قىلىشى ۋە ئەرەب ئىسلام مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرى بىلەن ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغان ئۇيغۇر قاغانى. ئۇ تەختتە ئولتۇرغان ۋاقتىتا (مىلادىيە 942\943 — 955\956 - يىللىرى) ئىسلام دىنىنى ئالدى بىلەن قەشقەر رايونىدا ئومۇملاشتۇرۇش، ئۇنىڭدىن كېيىن باشقا جايدىكى ئۇيغۇرلار ئىچىدە تارقىتىش، كېڭەيتىش جەھەتتە زور كۈچ چىقارغان ۋە شىنجاڭدا ئىسلام مەدەنىيىتىنىڭ بەرپا قىلىنىشىغا ۋە گۈللىنىشىگە ئۆچۈن ئاساس سالغان ئۇلۇغ ئۆلىما ھەم ھەربىي ئالىم. سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان ھىجرىيە 344 - يىلى (مىلادىيە 955~ 956 - يىلى) ۋاپات بولغاندىن كېيىن مۇشۇ جايغا دەپنە قىلىنغان. سۇلتان سۇتۇق بۇغراخانىنىڭ چوڭ ئوغلى ۋە تەخت ۋارىسى مۇسا بىننى ئابدۇلكېرىم (بايتاش ئارسلانخان) ئۇنى ياد ئېتىپ تۇرۇش ئۈچۈن بۇ مەقبەرىنى ياساتقان، بۇ مەقبەرە قاراخانىيلار دەۋرىدىن تارتىپ تا ھازىرغىچە كۆپ قېتىم رېمونت قىلىنغان ۋە قايتا ياسالغان. مەقبەرە دەسلەپتە ياغاچ تۇۋرۇكلۇك، ۋاسا جۇپ، تۇز تورۇسلۇق شەكىلدە بولۇپ، پۈتۈن قۇرۇلۇش توپا، ياغاچتىن ياسالغان، پۈتۈنلەي نەقىشلىك ياغاچ پەنجىرىلىك ئىمارەت بولۇپ، بۇ شىنجاڭ تەۋەسىدە ئەڭ بۇرۇن ياسالغان ئىسلام دىنىغا مۇناسىۋەتلىك خاتىرە ئىمارىتى ۋە قەبرىگاھ ئىدى. غەرب ئالىملىرى ئىچىدە بىللىبي تۇنجى بولۇپ سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان مازىرىنى زىيارەت قىلغان، ئۇنىڭ ئىسپاتلىشىچە ۋە ئۇنىڭ بىلەن بىرگە بارغان كاپىمان تارتقان سۇرەتكە

قارىغاندا، مازارنىڭ قورۇلمىسى ھەشەمەتلىك گۈمبەز بولۇپ، گۈمبەزنىڭ تۆت ئەتراپىدىمۇ مۇنارلىرى بار. گۈمبەز كۆك، يېشىل، سېرىق كاھىش چاقچۇقلار ۋە نەقىشلەر بىلەن چىرايلىق قىلىپ بېزەلگەن. گۈمبەزنىڭ شەرقىي تەرىپىدە قۇلۇپلاقلىق ئېگىز ياغاچ ئەگمە دەرۋازا ئۈستىدە « 1838 – يىلى قەشقەرنىڭ ھاكىمبېگى زوھۇرىددىن قايتا رېمونت قىلدۇرغان» دېگەن ئەرەبچە خەت بارلىقى مەلۇم.

چاغاتايچە «تەزكىرەئى بۇغراخان» نامىلىق قولىيازمىدىكى مەلۇماتلارغا قارىغاندا، خوجا مۇھەممەد شېرىپ دېگەن كىشىنىڭ بۇ مازارغا كەلگەنلىكى، مەسچىت سالدۇرۇپ، ئىمام – مەزىنىلەرنى تەيىنلەپ، ۋەخپە يەر ئاجرىتىپ، مازارنى ئاۋاتلاشتۇرغانلىقى، ئۇنىڭ دىنىي جەھەتتىكى بىلىمى ۋە پازىللىقى بىلەن ئەل ئىچىدە ئابرۇي قازانغانلىقى مەلۇم. جۇملىدىن يەكەن سەئىدىيە خانلىقى سەلتەنىتى دەۋرىدە سۇلتان ئابدۇرەشىدخان (مىلادىيە 1533 — 1559 – يىللىرى) نىڭ ھەر يىلى ئىككى – ئۈچ قېتىم ئاتۇشقا كېلىپ ھەزرىتى سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان مەقبەرىسىنى تاۋاپ قىلىپ، قۇرئان – تىلاۋەت ئۆتكۈزۈپ تۇرغانلىقى ھەمدە ئۇنى شۇ دەۋردىكى ئۇيغۇر بىناكارلىق سەنئىتىنىڭ ئۈستۈبى بىلەن خىش قۇرۇلمىلىق گۈمبەز تورۇسلۇق قىلىپ كېڭ كۆلەمدە رېمونت قىلدۇرغانلىقى ۋە كېڭەيتىپ قۇرۇپ چىققۇزغانلىقى، مازارنىڭ ئالدى تەرىپى ھەر خىل نەقىشلەر بىلەن ئىشلەنگەن رەڭدار كاھىش بىلەن زىننەتلەنگەنلىكى مەلۇم. يەكەن سەئىدىيە خانلىقىنىڭ ئاخىرقى خانى مۇھەممەد ئىسمائىل باھادىر غازى (مىلادىيە 1670 — 1678 – يىللىرى) ئالاھىدە يارلىق چىقىرىپ: سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان مازىرىغا ۋەخپە قىلىنغان يەرلەردىن ئۆشرە – زاكاتتىن باشقا ھېچقانداق باج –

سىلىق ئېلىنمايدىغانلىقىنى بېكىتكەن. بەزىلەرنىڭ ئېيتىشىچە، ھىجرىيە 1241 - يىلى (مىلادىيە 1826—1827 - يىللىرى) قەشقەر ھۆكۈمرانى ئىسھاق ۋاڭ تەرىپىدىن يەنە بىر قېتىم رىمونت قىلىنىپ، ئاپاق خوجا مازىرىنىڭ ھازىرقى شەكلىگە ئوخشاش قىلىپ ياسىتىلغانلىقى مەلۇم.

ئومۇمەن، سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان مازىرى 1000 يىلدىن كۆپرەك ۋاقىت داۋامىدا، ھاكىمىيەت، دىنىي تەشكىلات، پۇلدارلار ۋە جامائەتنىڭ مەبلەغ سېلىشى بىلەن كۆپ قېتىم رىمونت قىلىنىپ كەلگەن.

مازاردىكى سۇلتان سۇتۇق بۇغراخانىڭ گۈمبىزى ئىلگىرى - كېيىن 1901 — 1902 - يىللاردىكى قەشقەر، ئاتۇش رايونىدا يۈز بەرگەن يەر تەۋرەش ۋە 1944 - يىلىدىكى كەلكۈن ئاپىتىدە ۋەيران بولغان.

سۇلتان سۇتۇق بۇغراخانىڭ قەبرىگاھى 1956 - يىلى ۋە 1959 - يىللىرى تەكشى يۈزى تۆت چاسا شەكىلدە، خىش - ياغاچ قۇرۇلمىلىق قىلىپ قايتا ياسالغان. تۆت تېمىنىڭ سىرتقى يۈزى گۈللۈك خىش تىزما نەقىش بىلەن زىننەتلەنگەن، ئۇستى ئۇچبۇلۇڭلۇق ياغاچ لىم بىلەن يانتۇ ئۆگزىلىك، تۆز تورۇسلۇق قىلىپ يېپىلغان، ئوتتۇرىسىغا كىچىك مۇنار چىقىرىلغان. مۇنارنىڭ ئۇستىگە ھىلال ئاي يەلگىسى ئورنىتىلغان.

قەبرىگاھنىڭ كۆلىمى 196 كۋادرات مېتىر، ئۇزۇنلۇقى بىلەن كەڭلىكى 14 مېتىر، ئېگىزلىكى 5.85 مېتىر، ئۇستى بىگىزسىمان، قاڭالتىر بىلەن قاپلانغان. سۇلتان سۇتۇق بۇغراخانىڭ قەبرىسى قەبرىگاھنىڭ قاپ ئوتتۇرىسىدا بولۇپ، شىمالدىن جەنۇبقا ئۇزۇنلۇقى 3.20 مېتىر، كەڭلىكى 2.32 مېتىر، ئېگىزلىكى 1.55 مېتىر، سىرتى ئاق گەچ بىلەن

ئاقارتىلغان. قەبىرە ئۈستىگە دۇخاۋا يوپۇق يېپىلغان، ئۇچ تەرىپىدە تۆمۈر پەنجىرىلىك دېرىزە بار بولۇپ، دېرىزىنىڭ ئېگىزلىكى 2.83 مېتىر، كەڭلىكى 1.80 مېتىر، سىرتى نەقىشلەنگەن تۆمۈر ۋادەك بىلەن ئورالغان. قەبرىگاھ دېرىزە تەكچىسىگە چوڭ - كىچىكلىكى ئوخشاش بولمىغان بىرقانچە تاش قويۇپ قويۇلغان، تاۋاپچىلارنىڭ نەزىرىدە بۇ تاش خاسىيەتلىك بولۇپ، بەل - پۇت ئاغرىقى بارلار ئۇنى ئاغرىغان يەرلىرىگە سۈركىسە كېسىلى ساقىيارمىش. سۇلتان سۈتۇق بۇغراخان مازىرىنىڭ شەرقىي شىمالىدا ئەبۇ نەسىر سامانىنىڭ چاسا شەكىللىك ياغاچ قۇرۇلمىلىق ئۈستى يېپىلغان مەقبەرىسى بار بولۇپ، ئۇزۇنلۇقى بىلەن كەڭلىكى 3.30 مېتىر، ئېگىزلىكى 3.70 مېتىر، كۆلىمى 11 كۋادرات مېتىر. سۇلتان سۈتۇق بۇغراخان قەبرىگاھىنىڭ ئالدى تەرىپىگە مەسچىت، مەدرىسە، ياتاق، مۇنچا قاتارلىق بىر يۈرۈش ئىمارەتلەر سېلىنغان.

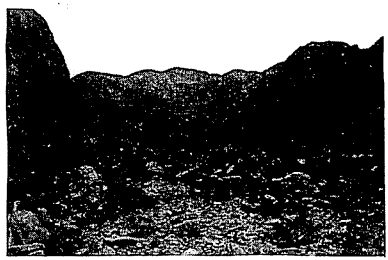
مازاردىكى مەسچىت ئېگىز كۆتۈرۈلگەن سۇپا ئۈستىگە جايلاشقان بولۇپ، تەخمىنەن 19 - ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا ياسالغان. مەسچىتنىڭ قۇرۇلۇش كۆلىمى 1192 كۋادرات مېتىر، ئېگىزلىكى 7.43 مېتىر، ئىگىلىگەن يەر كۆلىمى 10889 كۋادرات مېتىر بولۇپ، ئىچكىرى - تاشقىرى قىلىپ سېلىنغان. مەسچىتنىڭ ئىككى ئىشىكى، تۆت دېرىزىسى بار، ئىچىدە ئىككى رەت 12 تال تۈۋرۈكى بار، مەسچىتنىڭ شىمال، جەنۇب، شەرق تەرىپىدە ھەيۋەتلىك پېشايۋان بار بولۇپ، شىمال ۋە جەنۇبدىكى پېشايۋاندا ئىككى رەت بەتتە تال تۈۋرۈك، شەرقىدە ئۈچ تال تۈۋرۈك بار. پۈتۈن مەسچىتنىڭ تۈۋرۈكى 43 تال. مەسچىتنىڭ مېھراب ۋە چاسا تورۇسلىرى بىلەن پېشايۋان تورۇسلىرى خىلمۇخىل رەڭلىك سىزما نەقىشلەر بىلەن ناھايىتى چىرايلىق بېزەلگەن.

مەسچىت توپا، خىش ۋە ياغاچ قۇرۇلمىلىق بولۇپ، ئەتراپى ياغاچ ۋادەك بىلەن ئورالغان. ئۇنىڭ ياسلىشى پۈختا، كۆركەم ۋە ئەتراپىدىكى مەنزىرىسى چىرايلىق بولۇپ، مەسچىت ئالدىدىكى سۇپىسۇزۇك كۆل ۋە ياپيېشىل بوستان تېرەكلەر ئۆزئارا قوشۇلۇپ پۈتۈن مازارغا ھۆسن قوشۇپ، ئىنتايىن گۈزەل مەنزىرە ھاسىل قىلىدۇ. شۇڭا، بۇ مازار مەملىكەت ئىچى - سىرتىدىكى ساياھەتچىلەرنىڭ ماختىشىغا سازاۋەر بولۇپ كەلمەكتە. مازارنىڭ دەرۋازىسىدا 1993 - يىلى پۈتكەن 45 مېتىر ئېگىزلىكتىكى ھەيۋەتلىك مۇنار بار. مازارغا تەۋە 12 مو باغ بار بولۇپ، بۇ باغدا ئەنجۈر، ئۈزۈم، شاپتۇل، ئامۇت، ئانار، بادام ۋە قارىئۇرۇك قاتارلىق مېۋىلىك دەرەخلەر بار.

سۇلتان سۇتۇق بۇغراخانىنىڭ مازىرقى قەبرىگاھى ھۆكۈمەت ۋە شەخسلەرنىڭ ئىقتىسادى چىقىرىشى بىلەن 1996 - يىلىدىن باشلاپ يەنە قايتا ياسلىشقا باشلاپ، مازىر قۇرۇلۇشى تامامىلاندى. ئاساسىي قۇرۇلۇش بۇنىڭدىن مىڭ يىل ئىلگىرىكى ئەسلىي كۆلەم ۋە ئۇسلۇب بويىچە ھەيۋەتلىك ۋە كۆركەم قىلىپ ياسالدى، مازىر مازارغا تەۋە مەسچىتمۇ قايتا ياسالماقتا.

سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان مازىرى 10 - ئەسىردە بىنا قىلىنغاندىن تارتىپ شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىن كېلىدىغان كىشىلەرنىڭ تاۋاپ قىلىدىغان جايى بولۇپ كەلمەكتە. ئۇ مەملىكىتىمىزنىڭ ئىچى - سىرتىغا داڭلىق سەيلىگاھ ۋە زىيارەتگاھ بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان مازىرى 1956 - يىلى ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن «ئاپتونوم رايون دەرىجىلىك نۇقتىلىق مۇھاپىزەت قىلىنىدىغان مەدەنىيەت يادىكارلىق ئورۇن» قىلىپ بېكىتىلگەن.

جاي پەتچم مازرى

جاي پەتچم مازرى ئاتۇش شەھرى تۇگۈرمىتى بېزىسىنىڭ غەربىي جەنۇبىغا تەخمىنەن 18 كىلومېتىر كېلىدىغان تاغ جىلغىسىغا جايلاشقان بولۇپ، جىلغىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 5 – 6 كىلومېتىر كېلىدۇ. بۇ جاي ئاپتونوم رايونىمىز بويىچە ئەڭ بۇرۇنقى ئىسلام دىنى مۇقەددەسگاھلىرىدىن بىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

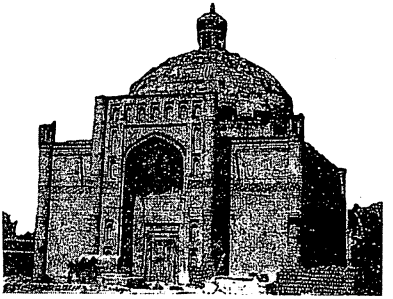
ئېيتىلىشىچە، مىلادىيە 932 – يىلى ئەبۇ نەسىر سامانى ئىسمىلىك بىر دىن تارقاتقۇچى ئەينى زامانىدىكى قاراخانىيلار خانلىقى تەۋەسىدىكى جايغا (ھازىرقى ئازاق بېزىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىكى قۇمسىغىر ئەتراپىغا) كېلىپ دىن تارقاتقان، سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان بىلەن ئۇنىڭ نەچچە ئونلىغان مۇھاپىزەتچىلىرى تۇنجى بولۇپ ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغان ھەمدە ئۇنى پائال تۇرده تارقاتقان. بىراق بۇ ئىش سۇلتان سۇتۇق بۇغراخانىنىڭ تاغىسى باشچىلىقىدىكى بۇددىستلارنىڭ قاتتىق قارشىلىقىغا ئۇچراپ، ئىككى تەرەپ ئوتتۇرىسىدا ئۇرۇش يۈز بەرگەن، سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان تاغىسىغا تەڭ كېلەلمەي، قول ئاستىدىكىلەرنى باشلاپ جاي پەتچمگە قېچىپ كېلىپ بۇ يەردە ئارام ئېلىپ، ئۆزىنى ئوڭشاپ، قوشۇن توپلاپ كۈچىنى پەيدىنپەي ئاشۇرۇپ، قورال كۈچىگە تايىنىپ ئىسلام دىنىنى قاراخانىيلار ۋە پۇتۇن شىنجاڭغا تاراتقان.

شۇڭا، بۇ جاي كېيىن ئىسلام دىنىنىڭ مۇقەددەسگاھىغا ئايلانغان.

رىۋايەت قىلىنىشىچە، بۇ جايدا سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان تۇرغان ھەمدە «پەنجەم» ئىسىملىك بىر ھامىلدار ئايالمۇ سۇلتان سۇتۇق بۇغراخانغا ئەگىشىپ بۇ يەرگە كەلگەن ۋە جەڭ ئۇستىدە مۇشۇ يەردە بويىدىن ئاجراپ كەتكەن. 40 ئادەم ئۇنىڭغا دۇئا قىلغاندىن كېيىن، ئۇ ئايال تاشقا ئايلىنىپ كەتكەنمىش. شۇڭا، كىشىلەر بۇ ئايالنى خاتىرىلەش يۈزىسىدىن بۇ يەرگە «جاي پەنجەم» دەپ نام بەرگەن. بۇ يەرنى يەنە بۆشۈك ئانام دەپمۇ ئاتايدۇ، ئاياللار كۆپەرەك بۇ يەرگە كېلىپ بالا تەلەپ قىلىدۇ.

«جاي پەنجەم» جىلغىسىغا يېقىن جايدا «سۆگەت ئاتا مازىرى» دەپ ئاتىلىدىغان بىر مەنزىرىلىك جاي بولۇپ، بۇ يەردە بىر ئاددىي مەسچىت، بىر توپ قەدىمىي سۆگەت، بىر بۇلاق، بىر توپ ئۇجمە، پىچىلغان تاۋۇزغا ئوخشايدىغان تاش قاتارلىق نەرسىلەر بار. سۆگەتتىن 1000 مېتىرچە نېرىدا «قول سالدى مازار» دەپ ئاتىلىدىغان، سۇ چىقىپ تۇرىدىغان بىر بۇلاق بار. بالا تەلەپ قىلىدىغان بىر قىسىم ئاياللار بۇ يەرگە قولىنى تېقىپ، قولىغا چىققان نەرسىنى يېيىشىدۇ. سۇ ئېقىپ تۇرىدىغان ئۇزۇن جىلغا ئىچىدە غۇسۇلخانا (سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان يۇيۇنغان مۇنچا)، تاش ئوقۇر، ئات باغلىغان تاش ۋە تامچى مازار، قىرىق مەسچىت قاتارلىق تاۋاپ قىلىدىغان جايلار بار. ھەر يىلى يازدا كۇز پەسىللىرىدە خوتەن، قەشقەر قاتارلىق جايلاردىن نۇرغۇن مۇسۇلمانلار بۇ جايغا تاۋاپقا كېلىپ تۇرىدۇ.

جاي پەنجەم مازىرى ناھىيە (شەھەر) دەرىجىلىك نۇقتىلىق قوغدىلىدىغان مەدەنىيەت يادىكارلىق ئورۇن قىلىپ بېكىتىلگەن.

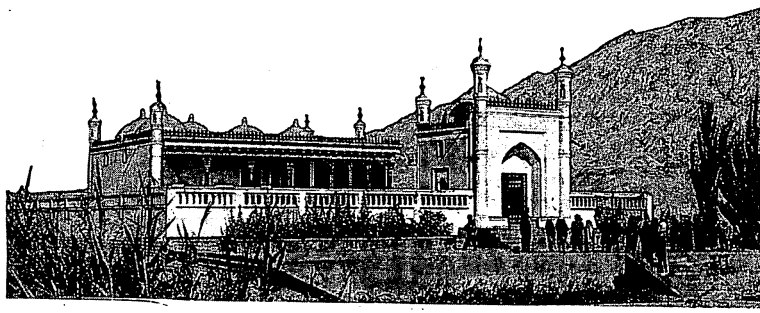

ھەببى ھەجەم مازىرى

ھەببى ھەجەم مازىرى ئاتۇش شەھىرى ئۇستۇن ئاتۇش يېزىسى ئىكسىاق كەنتىنىڭ غەربىي شىمال بۇرجىكىگە جايلاشقان بولۇپ، ئاتۇش بويىچە نەقىش ـ بېزەكلىرى مول، ئەتراپ مەنزىرىلىرى كۆركەم ئىسلام تارىخي مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىدىن بىرى. ھەببى ھەجەم مازىرى ئەسلىدە 19 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرى سېلىنغان قۇرۇلۇش بولۇپ، ئەسلىدىكى قۇرۇلۇشى كېسەك قۇرۇلمىلىق، كۆلىمى ھازىرقىدىن كىچىكىرەك ئىدى. بۇ قۇرۇلۇش 1902 ـ يىلىدىكى قاتتىق يەر تەۋرەش ئاپىتىدە بۇزغۇنچىلىققا ئۇچراپ، مازار گۈمبىزى يېرىلغان بولسىمۇ ساق قالغان قىسمى ھېلىمۇ مەزمۇت تۇرۇۋاتىدۇ. بۇ گۈمبەزگە دەپنە قىلىنغان زاتنىڭ كىم ئىكەنلىكى توغرىسىدا ئېنىق بىر ما تېرىيال يوق. ھەببى ھەجەم مازىرى مازار، مەسچىت، مۇنار، ئېتىكاپخانا ۋە كۆل قاتارلىق بىر بۇرۇش قۇرۇلۇشتىن تەشكىل تاپقان. ئاساسىي قۇرۇلۇشنىڭ كەڭلىكى 13 مېتىر، ئۇزۇنلۇقى 17.5 مېتىر، ئاستى تۆت چاسا شەكلىدە، ئۈستى يۇمىلاق گۈمبەز شەكلىدە ياسالغان. تۆت بۇرجىكى ۋە ئىشىكنىڭ ئىككى تەرىپىدە جەمئىي ئالتە تال يۇمىلاق تۇڭروك بار. مەسچىتنىڭ ئارقىسىغا ئېتىكاپخانا جايلاشقان بولۇپ، ئۇنىڭ ئۇزۇنلۇقى 24 مېتىر،

كەڭلىكى 4.8 مېتىر كېلىدۇ. ھەببى ھەجەم مازىرى ئىسلام ئۇسۇلۇبىدىكى بىناكارلىق قۇرۇلۇشى بولۇپ، ئۇنىڭ قۇرۇلمىسى پۈختا، تورۇسى يۇمىلاق، گۈمبەز بىلەن مەقبەرىنىڭ سىرتى گۈللۈك كاھىش بىلەن زىننەتلەنگەن ھەمدە پىشىق خىش، گەچ، قۇم، لاي بىلەن قوپۇرۇلغان، ئۇنىڭغا ياغاچ ۋە پولات چۈۋىق قاتارلىق ماتېرىياللار ئىشلىتىلمىگەن، مازارنىڭ ئىشىكى شەرققە قارايدۇ. مازارنىڭ ئۇستىدە 24 تۆڭلۈك، ئاستىنقى قىسمىدا 36 ياغاچ پەنجىرە بار. شەرق، جەنۇب، غەرب ۋە شىمال تەرەپلىرىگە بىردىن مېھراب چىقىرىلغان. مازارنىڭ ئىچىدە ئايلانما پەلەمپەي بار بولۇپ، مازار ئىشىكىنىڭ ئوڭ تەرىپى ئارقىلىق ئۇستىگە چىقىشقا بولىدۇ. مازارنىڭ ئىچكى تېمىغا: « بۇرادەرلەر، بۇ قۇرۇلۇشنى كىم بىنا قىلغانلىقىنى بىلەمسىلەر؟ مۇھەممەد ئىلى ھاجى، نىيازئاخۇن، ئەبەي مولا قاتارلىق ئۇستىلار بىنا قىلدى. . . » دېگەن سۆز يېزىلغان.

ئومۇمەن، ھەببى ھەجەم مازىرى قۇرۇلۇش تېخنىكىسى، ئۇسلۇبى، نەقىش، ئويما بېزەكلىرى، بولۇپمۇ مۇنارى بىلەن سىرتقى تېمىدىكى گۈللۈك خىش تىزما نەقىش ۋە كاھىشلىرىنىڭ ھۇنەر ـ سەنئىتى قاتارلىق جەھەتلەردە قەشقەردىكى ئاپاق خوجا مازىرىدىن قېلىشمايدۇ. بۇ مازار ئۇيغۇر بىناكارچىلىق ئۇستىلىرىنىڭ يۇكسەك ماھارىتى ۋە ھۇنەر ـ سەنئىتىنى نامايان قىلىپ بېرىدۇ.

مەھمۇد قەشقەرى مازىرى

مەھمۇد قەشقەرى مازىرى قەشقەر شەھىرىنىڭ غەربىگە 5.47 كىلومېتىر، قەشقەر كونا شەھەر ناھىيىسىگە بازىرىغا 5.32 كىلومېتىر كېلىدىغان ئوپال يېزىسى «مولالام بېغى» كەنتىدىكى بىر دۆڭلۈككە جايلاشقان بولۇپ، «ھەزرىتى موللام مازىرى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ.

ئوپال يېزىسى ۋە ئازىنخ كەنتى (ھازىرقى مولالام بېغى كەنتى) قاراخانىيلار دەۋرىدە خاقانىيىگە قاراشلىق ئاساسلىق يېزا ـ كەنتلەردىن بىرى، قاراخانىيلار خان جەمەتىدىكىلەرنىڭ بەزىلىرى بۇ يەردە تۇغۇلۇپ ئۆسكەن. بۇ يەردە خانلارنىڭ دەم ئالىدىغان «خان بېغى» (سۇلتان باغ)، «تەكىيەگاھ» (خانلار چەت ئەل ئەلچىلىرىنى كۈتىدىغان مەخسۇس مېھمانخانا)، «خان يايلىقى»، «مۇخ بولى»، «سۇلتان قورغان» قاتارلىق جايلىرى بار ئىدى. مەھمۇد قەشقەرى قەبرىگاھىنىڭ دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 1599.5 مېتىر كېلىدۇ. قەبرىگاھ يەر يۈزىدىن 70 مېتىر ئېگىزلىككە جايلاشقان. مەھمۇد قەشقەرىنىڭ مەقبەرىسى دۆڭلۈك ئۈستىدىكى پىششىق خىشتىن قوپۇرۇلغان كىچىكرەك ئۆيگە

ئورۇنلاشتۇرۇلغان، قۇرۇلۇش كۆلىمى 1200 كۋادرات مېتىر كېلىدۇ.

تارىخىي مەنبەلەرگە ئاساسلانغاندا، مەھمۇد قەشقەرىنىڭ قەبرىگاھى 12 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ياسالغان. مەقبەرە جايلاشقان ئۆيىنىڭ ئارقا تەرىپىگە مەھمۇد قەشقەرى جەمەتىنىڭ مەقبەرىسى جايلاشقان. مەقبەرىنىڭ شەرقىي تەرىپىدە بىر مەسچىت بار. يازپەسلىدە بۇ يەردە شىرىلداپ ئېقىپ تۇرىدىغان زۇمرەتتەك سۈزۈك سۇلار، بولۇق ئۆسكەن گۈل ـ گىياھلار، قۇشلارنىڭ بېقىملىق سايراشلىرى كىشىنى ئۆزىگە مەپتۇن قىلىدۇ. بۇ جاي قاراخانىيلار دەۋرىدىن تارتىپ ھازىرغىچە يازدا كىشىلەر سالقىنلايدىغان ئىستىراھەتگاھ، سایاھەتگاھ بولۇپ كەلمەكتە.

مەھمۇد قەشقەرى (تولۇق ئىسىم ـ فامىلىسى مەھمۇد بىننى ھۈسەيىن بىننى مۇھەممەد كاشغەرى) تەخمىنەن مىلادىيە 1008 ـ يىلى قەشقەرگە قاراشلىق ئوپال يېزىسىنىڭ ئازىغ كەنتىدە دۇنياغا كەلگەن، ئۇ قاراخانىيلار دەۋرىدە ئۆتكەن ئاتاقلىق تىلشۇناس، تارىخشۇناس. مەھمۇد قەشقەرى ئۆمۈر بويى ئىلىم ـ مەرىپەت بىلەن شۇغۇللانغان. تۈركىي قەبىلە ـ قوۋملار پاشاۋاتقان شەھەر ۋە يېزا ـ قىشلاقلاردا تەپسىلىي تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىپ، تۈركىي قەبىلە ـ قوۋملارنىڭ تىلى ۋە ئۇنىڭ پەرقلىرى، كېلىپ چىقىش مەنبەلىرى، تارىخى، جۇغراپىيىلىك جايلىشىشى، مەدەنىيىتى ۋە تۇرمۇش ئۆرپ ـ ئادەتلىرى توغرىسىدا ماتېرىيال توپلىغان ۋە ئىلمىي تەتقىقات ئېلىپ بارغان. قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ ئىچكى قىسمىدا مىلادىيە 1058 ـ يىلى يۇز بەرگەن ئوردا ئۆزگىرىشىدە، دادىسى ھۈسەيىن ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن، مەھمۇد قەشقەرى يۇرت ـ ماكانىدىن ئايرىلىپ، ياقا يۇرتلاردا 14 يىلدىن كۆپرەك

سەرسانلىق تۇرمۇش كەچۈرگەن. مىلادىيە 1072 – يىلى ئەرەب ئىسلام خەلىپىلىكىنىڭ پايتەختى باغدادقا بېرىپ، شۇ يەردە «تۇركىي تىللار دىۋانى»نى يېزىپ، مىلادىيە 1076 – يىلى پۈتتۈرگەن ۋە ئۇنى ئابباسىيلار خەلىپىسىنىڭ 27 – خەلىپىسى ئوبۇلقاسىم ئابدۇللا بىننى مۇھەممەدنىل مۇقتەدى بىئەمرۇللاغا تەقدىم قىلغان.

تارىخىي مەنبەلەرگە ئاساسلانغاندا، مەھمۇد قەشقەرىنىڭ مازىرى 12 – ئەسىردىن كېيىن كۆپ قېتىم رېمونت قىلىنغان، بۇنىڭ ئىچىدە بىرقەدەر ئېنىقراقى ھىجرىيە 1245 – يىلى (مىلادىيە 1829 – يىلى) ۋە ھىجرىيە 1315 – يىلى (مىلادىيە 1897 – يىلى) ئىككى قېتىم يەرلىك كىشىلەر تەرىپىدىن مەبلەغ توپلاپ رېمونت قىلىنغان.

مەھمۇد قەشقەرىنىڭ مازىرى روزا مەزگىسى، تىلاۋەتخانا، ئېتىكاپخانا، مەسچىت ۋە قوش مۇنارلىق دەرۋازا قاتارلىق بىر يۈرۈش ئۆي – ئىمارەتلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ ئىمارەتلەر خىش – كېسەك، ياغاچ قۇرۇلمىلىق، ۋاسا جۇپ، تۇز تورۇسلۇق بولۇپ، ئۇنىڭ لىم، جەگە، پاراماتلىرىغا خىلمۇخىل شەكىلدىكى نەقىشلەر ئويۇلغان، روزا مەزگىسىنىڭ ئالدى ۋە شىمالىي تەرەپتىكى تاملىرىغا پەنجىرىلىك باغاچ دېرىزە قويۇلغان، تۇنەكخانىسى بىلەن دەرۋازا زالى گۈمبەز تورۇسلۇق قىلىپ ياسالغان. ئومۇمەن مازارنىڭ ياسىلىش شەكلى، ئىشلىتىلگەن ماتېرىياللىرى ۋە نەقىش – بېزەكلىرى جەھەتتە ئۇيغۇر ئىسلام بىناكارلىق سەنئىتىنىڭ ئالاھىدىلىكى گەۋدىلەنگەن. بىراق بېقىنقى 100 يىلدىن بۇيان ياخشى ئاسىرالمىغانلىقتىن، بولۇپمۇ 1985 – يىلىدىكى قاتتىق بىرتەۋرەش ئاپىتىدە ئېغىر دەرىجىدە خاراباشچىلىققا يۈزلەندى، دەرۋازىسىلا ساقلىنىپ قالغان. قەبرىنىڭ سول تەرىپىدە ئەينى

زاماندىكى مەدرىسىنىڭ ئىزناسىمۇ ساقلىنىپ قالغان. ئېيتىلىشىچە، مەھمۇد قەشقەرى ئۆمرىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدە، يەنى مىلادىيە 1080 - يىلى باغدادتىن يۇرتى ئوپالغا كېلىپ، بۇ يەردىكى مەدرىسىدە بىرقانچە يىل مۇدەررىسلىك قىلغان، مىلادىيە 1105 - يىلى 97 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتكەن.

مەھمۇد قەشقەرى مازىرى نەچچە ئەسىردىن بېرى شىنجاڭدىكى مۇسۇلمانلار، بولۇپمۇ دىنىي ساھەدىكى زاتلار ۋە ئىلىم ئەھلىنىڭ ھۆرمىتىگە سازاۋەر بولۇپ كەلگەن، قەشقەردىكى يەنە بىر ئۇلۇغ مازار — يۇسۇپ خاس ھاجىپ مازىرىغا ئوخشاش «ئىلىمگە ھۆددە مازار» دەپ قارالغان. ئاتا - ئانىلاردا مەكتەپتە ياخشى ئوقۇيالمىغان ياكى زېھنى تولۇق ئېچىلمىغان بالىلىرىنى بۇ يەرگە ئەكېلىپ تاۋاپ قىلدۇرۇش ئادىتى بولغان، تالىپلار ھەر قېتىملىق ئوقۇش پۈتتۈرۈش مۇراسىملىرىنى ياكى ئىلمىي سۆھبەتلىرىنى مۇشۇ يەردە ئېلىپ بېرىشقان.

مەھمۇد قەشقەرى مازىرى 1986 - يىلى ئەسلىدىكى ياسىلىش ئۇسلۇبىنى ساقلاپ قېلىش ئاساسىدا يەنە بىر قېتىم رېمونت قىلىنىپ ۋە قايتا ياسىلىپ ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى ۋە يېڭى بىر تۈسكە كىردى، مەھمۇد قەشقەرى مازىرى 900 يىلدىن ئارتۇق تارىخقا ۋە ئۆزگىچە بىناكارلىق ھۈنەر - سەنئىتىگە ئىگە تارىخىي مەدەنىيەت يادىكارلىق ئورۇن بولۇپ، ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن 1983 - يىلى «ئاپتونوم رايون دەرىجىلىك نۇقتىلىق مۇھاپىزەت قىلىنىدىغان تارىخىي مەدەنىيەت يادىكارلىق ئورۇن» قىلىپ بېكىتىلگەن. ھازىر بۇ يەر دۆلەت ئىچى ۋە سىرتىدىكى مېھمانلارنىڭ مۇھىم سەيلە - ساياھەت ئورنىغا ئايلاندى.

يۈسۈپ خاس هاجىپ مازىرى

يۈسۈپ خاس هاجىپ 11 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئۆتكەن مەشھۇر ئۇيغۇر شائىرى، ئۇلۇغ مۇتەپەككۇر، پەيلاسوپ، دۆلەت ئەربابى بولۇپ، ئۇ تەخمىنەن 1018 ـ يىللىرى ئەتراپىدا قاراخانىيلارنىڭ يازلىق ئاستانىسى (پايتەختى) بالاساغۇندا دۇنياغا كەلگەن. ياشلىق دەۋرىدە قاراخانىيلارنىڭ شەرقىي ئاستانىسى قەشقەردىكى خانلىق مەدرىسىدە ئىلىم تەھسىل قىلغان ۋە ئوردا ئىچىدە خىزمەت ئۆتىگەن، ئىلىم ـ مەرىپەت بىلەن شۇغۇللانغان. 1069ـ 1070 ـ يىللىرىنىڭ ئالدى ـ كەينىدە، 13 مىڭ مىسرالىق بىباھا دىداكتىك داستان «قۇتادغۇ بىلىك»نى قەشقەردە يېزىپ چىققان ۋە ئۇنى قاراخانىيلار قاغانى ئوبۇل ھەسەن تابغاچ بۇغراخانغا تەقدىم قىلىپ، خانىنىڭ ھۆرمىتىگە سازاۋەر بولغان ھەمدە «خاس هاجىپ» لىقىغا تەيىنلەنگەن. يۈسۈپ خاس هاجىپ مىلادىيە 1085 ـ يىلى 67 يېشىدا قەشقەردە ئالەمدىن ئۆتكەن. يۈسۈپ خاس هاجىپنىڭ جەسىتى قەشقەر شەھىرىنىڭ

شەرقىي جەنۇبنىڭ يېقىن تۇمەن دەريالىسىنىڭ بويىدىكى بارگاھ (دۆلەتباغ يېزىسى ئارسلانخان كەنتى) يېزىسىغا دەپنە قىلىنغان. تەخمىنەن 1120 - يىللىرى تۇمەن دەريالىسىغا كەلكۈن كەلگەندە يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ جەسىتى ئەسلىي قەبرىگاھىدىن كۆچۈرۈلۈپ، ھازىرقى پايناپ يېزىسىغا دەپنە قىلىنغان. كېيىن يەنە تۇمەن دەريالىسىنىڭ كەلكۈن سۈيى تۇيەيلىدىن 16 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغا كەلگەندە سۇلتان ئابدۇرەشىدخان تەرىپىدىن ھازىرقى ئورنىغا يۆتكەپ كېلىنگەن ۋە بۇ قەبرىگاھنى ئالتۇنلۇق دەپ ئاتىغان. كىشىلەر يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئالەمدىن ئۆتكەندىن تارتىپ ئۇنىڭغا بولغان چەكسىز ھۆرمەت، ئېتىقادى بىلەن مازىرىنى يوقلاپ، تاۋاپ قىلىپ كەلگەن. شەيخ، جارۇپكەشلەرنى قويۇپ قوغدىغان، يەر - زېمىنلىرىنى ۋەخپە قىلغان. بولۇپمۇ بۇ مازار كىشىلەر تەرىپىدىن «ئىلىم پىرى»، «ئىلىمگە ھۆددىگەر مازار» دەپ قارىلىپ، ئاۋام خەلقنىڭ ئىلىمگە، ئۆلىمالارغا بولغان ھۆرمەت ئەنئەنىسىنى نامايان قىلىپ كەلگەن. ئازادلىقتىن بۇرۇن بۇ جاي شائىر، سەنئەتكار ۋە ئىلىم ئەھلىلىرىنىڭ كۆپىرەك يىغىلىپ تاۋاپ قىلىدىغان، پائالىيەت ئېلىپ بارىدىغان سورۇنىغا ئايلانغان. بۇرۇنلاردا ئاتا - ئانىلار مەكتەپ ۋە مەدرىسىلەردە ياخشى ئوقۇيالمىغان، زېھنى ئوچۇق بولمىغان پەرزەنتلىرىنى بۇ يەرگە ئەكېلىپ تاۋاپ قىلدۇرۇپ، ئىلىمنىڭ ئۇلۇغلۇقىنى تونۇتۇپ، خەتمىقۇرئان قىلدۇرىدىغان ئادەت بولغان.

يەكەن سەئىدىيە خانلىقىنىڭ سۇلتانى ئابدۇللاخان (مىلادىيە 1639 — 1668) ھىجرىيە 1074 - يىلى (مىلادىيە 1665 - يىلى) يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ مازىرىنى بىر قېتىم ئىسلاھ قىلىپ، ئىلگىرىكى تۈز تورۇسلۇق ھالىتىنى گۈمبەز شەكلىگە كەلتۈرگەن. قەبرىنىڭ ئالدىنى غەربكە

قارىتىپ، 8 مېتىر ئېگىزلىكتە پەشىتاقلىق دەرۋازا ئورناتقان.

ھىجرىيە 1242 – يىلى (مىلادىيە 1828 – يىلى) قەشقەر ھاكىمى ئىسھاق ۋالى يۇسۇپ خاس ھاجىپ مازىرىنى (بەزى مەنبەلەردە يەكەن سەئىدىيە خانلىقىنىڭ سۇلتانى ئابدۇرەشىدخان دەۋرى (مىلادىيە 1533 — 1570) دە يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ قەبرىگاھى ئالتۇنلۇققا يۆتكەلگەن دېيىلىدۇ) يەنە بىر قېتىم ئىسلاھ قىلغان، بۇ قېتىم قەبرىگاھنىڭ ئۇستىگە گۈمبەز، تۆت بۇرجىكىگە مۇنار چىقىرىلغان ۋە قەبرىنىڭ سىرتىغا سۇپىەتلىك، رەڭلىك كاھىشلار بىپىشتۇرۇلغان. يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ مازىرى 1874 – يىللىرى بەدۆلەت دەۋرىدە كېڭەيتىلىپ، يەنە بىر قېتىم ئىسلاھ قىلىنغانلىقى مەلۇم. يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ مازىرى تەخمىنەن 965 كۋادرات مېتىر يەرنى ئىگىلىگەنىدى. ساقلانغان سۈرەت، خەرىتە ۋە ماتېرىياللاردىن مەلۇم بولۇشىچە، مازارنىڭ تۆت تەتراپى 3.8 مېتىر ئېگىزلىكتىكى پىششىق خىش تام بىلەن قورشالغان، چاسا شەكىللىك دەرۋازىسىنىڭ كەڭلىكى 4.2 مېتىر، ئېگىزلىكى 8 مېتىر، ئوڭ ۋە سول تەرەپلىرىدە راۋاق ۋە خىش بىلەن ياسالغان يۇمىلاق مۇنارلىرى بار، مازار قورۇسى ئىچىدە 160.6 كۋادرات مېتىر كېلىدىغان مەسچىت، شەيخلەر ياتىدىغان ھۇجرا ۋە توققۇز قەبرە بار بولۇپ، يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ قەبرىسى چوڭ گۈمبەز ئىچىدە ئىكەن. قەبرىنىڭ تۆت تەرىپىنىڭ ھەرقايسىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 8 مېتىر، گۈمبەز بۇرجىكى پىششىق خىشتىن ئەگمە قىلىپ ياسالغان بولۇپ، ئۇنىڭ ئۇستىدىكى مۇنارنىڭ ئېگىزلىكى 11 مېتىر كېلىدىكەن. گۈمبەزنىڭ شەرقىي تەرىپىدىكى تامنىڭ ئىككى بۇرجىكىدىمۇ 7.7 مېتىر ئېگىزلىكتە ئىككى مۇنار

بولۇپ، ئۇنىڭغا رەڭلىك كاھىش چاپلانغان. مازارنىڭ ئۇلىنىڭ سىرتىغا يېشىل كاھىش، گۈمبەز ئۈستىگە سۈسۈن رەڭلىك كاھىش يېپىشتۇرۇلغان. يىللارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ قەبرىگاھى بۇزۇلۇشقا باشلىغان. شۇڭا جىددىن 1950 - يىللىرى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى باشقۇرۇش كومىتېتى تەرىپىدىن تۇزۇلگەن «شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىدىكى قوغدىلىدىغان مەدەنىيەت يادىكارلىق ئورۇن، قەدىمكى قۇرۇلۇشلارنىڭ تارقىلىشى ۋە ئۇلارنىڭ تىزىملىكى» دە، خاتا ھالدا قەشقەر خەلق باغچىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىغا جايلاشقان قاراخانىيلارنىڭ خانى يۈسۈپ قادىرخان (1024—1032) نىڭ مازىرىنى يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ مازىرى دەپ بېكىتكەن، بۇ خاتالىق يېقىنقى يىللاردا ئالاقىدار مۇتەخەسسىسلەر ۋە ئالىملار تەرىپىدىن تۈزىتىلگەن.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ مازىرى تەكشى يۈزى ئۇزۇنچاق چاسا شەكىلدە سېلىنغان بولۇپ، ئىككى قىسىمغا بۆلۈنگەن. شەرق تەرىپىگە يۈسۈپ خاس ھاجىپ قەبرىگاھى، غەربىي تەرىپىگە مەسچىت جايلاشقان. قەبرىگاھ خىش قۇرۇلمىلىق، گۈمبەز تورۇسلۇق قىلىپ ياسالغان. ئالدى تەك يۈزى ھەر خىل نۇسخىدىكى نەقىشلىك كاھىشلار بىلەن زىننەتلەنگەن. تۆت بۇرجىكىگە يۇمىلاق مۇنار چىقىرىلغان بولۇپ، مازارنىڭ ئەتراپىدىكى چوڭ - كىچىك مۇنار ۋە گۈمبەزلەر ئۆزئارا قوشۇلۇپ پۈتۈن مازارغا ئالاھىدە تۈس بەرگەن. مەسچىت ئىچكىرى - تاشقىرى ئىككى بۆلەككە بۆلۈنگەن. خىش قۇرۇلمىلىق گۈمبەز تورۇسلۇق ۋە ياغاچ قۇرۇلمىلىق، ۋاسا جۇپ تۈز تورۇسلۇق ئىككى خىل ياساش ئۇسۇلى ئۆزئارا بىرلەشتۈرۈلگەن. مەسچىتنىڭ تۆۋرۈك، لىم، ھاراق، جەگىلىرىگە خىلمۇخىل نەقىش چىقىرىلغان. مېھراب،

تەكچىلىرى گەج ئويما نەقىشلەردە زىننەتلەنگەن.

مازارنىڭ بىناكارلىق قۇرۇلۇش ئۇسلۇبى كۆركەم، رەڭلىك كاھىش، ياغاچ ئويما نەقىش ۋە گەج ئويما نەقىشلىرى ئىنتايىن نەپىس بولۇپ، يەكەن سەئىدىيە خانلىقى دەۋرىدىكى ئۇيغۇر بىناكارلىق ھۈنەر ـ سەنئىتىنى تەتقىق قىلىشتا ناھايىتى مۇھىم تارىخىي ماتېرىيال قىممىتىگە ئىگە.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ مازىرى 1956 ـ يىلى يەنە بىر قېتىم ئومۇميۈزلۈك رېمونت قىلىنغان. مازار 1956 ـ يىلىغىچە كۆپ قېتىم رېمونت قىلىنغان ياكى قايتا كېچەيتىپ ياسالغان بولسىمۇ، لېكىن ئەسلىدىكى ياسلىش ئۇسلۇبى ۋە نەقىش ـ بېزەكلىرى ئۆزگەرتىلمەي ساقلاپ قېلىنغان.

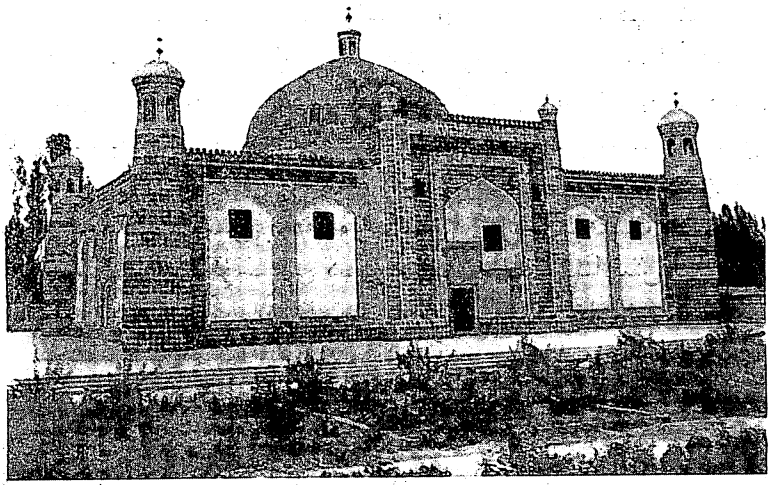
دېمەك، يۇسۇپ خاس ھاجىپ مازىرىنىڭ نەچچە ئەسىردىن بۇيان داۋاملىق رېمونت قىلىنىشى ۋە بېكىلىنىشى، جۇملىدىن تارىختا ئۆتكەن ئەدىبلەر، شائىرلارنىڭ يۇسۇپ خاس ھاجىپنى سېغىنىش، ياد ئېتىش يۈزىسىدىن قىسسە، شېئىرلارنى يېزىپ قالدۇرۇشى كىشىلەرنىڭ ئۇنىڭغا بولغان ھۆرمىتىنى نامايان قىلىپ بېرىدۇ. يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ قەبرىگاھى 1000 يىلدىن بېرى قەشقەرنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىكى پاياناپ مەھەللىسىدە قەد كۆتۈرۈپ تۇرغان بولسىمۇ، ئەپسۇسكى، «مەدەنىيەت ئىنقىلابى»دىن ئىبارەت 10 يىللىق قالايمىقانچىلىق مەزگىلىدە بۇزغۇنچىلىققا ئۇچراپ، 1972 ـ يىلى مازارنىڭ ئۇستى قىسمى بۇزۇپ تۈزلىۋېتىلگەن، پەقەت ئاستى قىسمى ساقلىنىپ قالغان. كېيىن ئۇنىڭ ئورنىغا تەنتەربىيە يولى باشلانغۇچ مەكتىپى، شەھەرلىك رادىئو ئۇزىلى قاتارلىق قۇرۇلۇشلار سېلىنىپ، مازارنىڭ ئىزىدىن ئەسەرمۇ

قالمىغان. يۇسۇپ خاس ھاجىپىنىڭ مازىرى ئاپتونوم رايون دەرىجىلىك نۇقتىلىق مۇھاپىزەت قىلىنىدىغان مەدەنىيەت يادىكارلىق ئورۇن قىلىپ بېكىتىلگەندىن كېيىن، بۇ مازارنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ئۇچۇن، 1986 - يىلى ھۆكۈمەت 1 مىليون 500 مىڭ يۇەن ئاجرىتىپ مازارنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش قۇرۇلۇشىنى باشلاپ، 1989 - يىلى قۇرۇلۇشنى غەلىبىلىك تامامىلىغان، يۇسۇپ خاس ھاجىپىنىڭ مازىرى ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەن.

ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەندىن كېيىنكى قەبرىگاھنىڭ ئومۇمىي كۆلىمى 1900 كۋادرات مېتىردىن ئارتۇق بولۇپ، قەبرىگاھ چوڭ دەرۋازا، مەسچىت، خاتىرە مۇنارىسى، كۆرگەزمە زالى ۋە كۈتۈپخانىدىن ئىبارەت بەش قىسمدىن تەركىب تاپقان. مازارنىڭ شەرقىي تەرىپىگە قەبرىگاھ، غەربىي تەرىپىگە مەسچىت، شىمالىي تەرىپىگە چوڭ دەرۋازا ياسالغان. بۇ قۇرۇلۇش پۈتۈنلەي پىشىق خىش ۋە بېتون قۇرۇلمىلىق بولۇپ، قەبرىگاھنىڭ ئىگىلىگەن ئورنى 225 كۋادرات مېتىر كېلىدۇ. قەبرىگاھ، كايۋان، يەر ئاستى ئۆيى، گۈمبەز قاتارلىق ئۈچ قىسمنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. كايۋان 22 كىچىك گۈمبەزلىك ئالدى ئوچۇق 22 ئېغىز ئۆيدىن تەركىب تاپقان. بۇ ئۆيلەر شىمالىي، جەنۇبىي، شەرقىي تەرەپتىن توققۇز مېتىر ئارىلىقتا ئاساسىي قەبرە ئۆيىدىن ئايرىلىپ تۇرىدۇ. ئالدى تەرەپتىن تۆتتىن سەككىز قەپىزەكلىك مۇنار چىقىرىلغان. ئىككى يانداكى پەشتاقلىق ئىككى ئىشىك ئاساسىي قەبرە ئۆيىگە تۇتىشىپ تۇرىدۇ. كايۋاننىڭ تۆت بۇرجىكىدە يەنە ئېگىزلىكى 9.4 مېتىر كېلىدىغان قەپىزەكلىك تۆت مۇنارمۇ بار.

قەبرە ئۆيى تاشقىرىقى ۋە ئىچكىرىكى ئۆي دەپ ئىككىگە بۆلۈنگەن بولۇپ، ئۇنىڭ شەرقتىن غەربكە ئۇزۇنلۇقى 17.58

مېتىر كېلىدۇ. شىمالدىن جەنۇبقا كەڭلىكى 11.30 مېتىر كېلىدۇ. قەبىرە ئۆيى غەربكە قارىتىپ ئېچىلغان. قەبىرە ئۆيىگە ئىككىنچى تەرىپىدە ئېگىزلىكى 16.40 مېتىر كېلىدىغان ئىككى قەپىزەكلىك مۇنارسىمان بىر دەرۋازا ئارقىلىق كىرگىلى بولىدۇ. يەنە قەبىرە ئۆيىنىڭ ئۇستىگە چىققىلى بولىدىغان ئايلانما پەلەمپەيى ۋە كىچىك ئۆيلەر بار. ئىچكىرىكى ئۆي مەخسۇس قەبىرە ئۆيى بولۇپ، گۈمبىزنىڭ ئېگىزلىكى 19.60 مېتىر، دىئامېترى توققۇز مېتىر، قەبرىگاھنىڭ سىرتى، ئاستى ئاق، ئۈستى كۆك گۈللۈك كاھىش بىلەن زىننەتلەنگەن، يۇمىلاق گۈمبەز بىلەن يېپىلغان ئىچكىرىكى ئۆيىنىڭ تۆت ئەتراپىدا چوڭ ـ كىچىك پەنجىرىلىك بىر نەچچە كۆزنەك ۋە روجەك بار. قەبرىگاھنىڭ ھەممە تەرىپى 20 خىل رەڭلىك گۈللۈك كاھىش بىلەن زىننەتلەنگەن. قەبرىگاھدا يەنە چوڭلۇقى 198.85 كۋادرات مېتىر كېلىدىغان بېتون بىلەن قوپۇرۇلغان يەر ئاستى ئۆيى بار. چوڭ ـ كىچىكلىكى ھەر خىل بولغان بەش خانىدىن تەركىب تاپقان بۇ ئۆي ۋە بۇ ئۆيلەرنى بىر ـ بىرىگە تۇتاشتۇرىدىغان ئايلانما كارىدور قەبىرە ئۆيىنى نەملىكتىن ساقلاشتا مۇئەييەن قوغداش رولىنى ئېگە. قەبىرە ئۆيىنىڭ تۆت بۇرجىكىگە مۇنار ياسالغان. يۇسۇپ خاس ھاجىپ مازىرىنىڭ تەقلىدىي ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەن بۇ قەبرىگاھى ئۇيغۇر مىللىي بىناكارلىق ئۇسلۇبى بىلەن زامانىۋى بىناكارلىق قۇرۇلۇش تېخنىكىسى ئۆزئارا بىرلەشتۈرۈلۈپ بىنا قىلىنغان ئۆزگىچە ئالاھىدىلىككە ئېگە بىر بىناكارلىق ئۇلگىسى بولۇپ، ئۆزبېكىنىڭ كۆركەملىكى، ھەيۋەتلىكلىكى، پۇختا ـ مەزمۇتلۇقى بىلەن مەملىكەت ئىچى ۋە خەلقئارادىكى زىيارەتچى، سایاھەتچى ۋە تاۋاپچىلارنىڭ دىققەت ـ ئېتىبارىنى ئۆزىگە جەلپ قىلماقتا.

ئاپاق خوجا مازىرى

ئاپاق خوجا مازىرى — شىنجاڭدىكى ئىسلام دىنى ئاق تاقىيە چىلەر (ئاق تاغلىقلار) مەزھىپىنىڭ قەشقەردىكى مەشھۇر پېشۋاسى ئاپاق خوجا ۋە ئۇنىڭ جەمەتىنىڭ قەبرىگاھى بولۇپ، «ھەزرەت» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بېقىنقى زامانداا ئاساسسىز تارقالغان رىۋايەت بويىچە ئاپاق خوجىنىڭ قىز نەۋرىسى، چىڭ سۇلالىسى چىيەنلۇڭ پادىشاھىنىڭ خانىشى «ئىپارخان» نىڭ جەسىتى بېيجىڭدىن بۇ يەرگە يۆتكەپ كېلىنىپ قويۇلغان دەپ قارىلىپ، بەزىلەر بۇ مازارنى «ئىپارخان مازىرى» دەپمۇ ئاتاپ كەلگەنىدى. ئاپاق خوجا مازىرى قەشقەر شەھىرىنىڭ شەرقىي شىمالىدىن تەخمىنەن 5 كىلومېتىر يىراقلىقتىكى نەزەرباغ يېزىسى ھەزرەت (قورغان) كەنتىگە جايلاشقان. بۇ مازار دەسلەپ 1640 – يىلى

بەرپا قىلىنغان. ئاپاق خوجىنىڭ دادىسى خوجا مۇھەممەد يۈسۈپ ھىجرىيە 1060 - يىلى (مىلادىيە 1650 - يىلى) قازا قىلغاندىن كېيىن مۇشۇ يەرگە دەپنە قىلىنغان. كېيىن قارا تاغلىقلار مەزھىپى (خوجا ئىسھاق ۋەلى تەرەپدارلىرى) تەرىپىدىن ئوت قويۇپ كۆيدۈرۈۋېتىلگەن. مىلادىيە 1679 - يىلى سوپىلارنىڭ پىرى، ئاق تاغلىقلار مەزھىپىنىڭ باشچىسى ئاپاق خوجا جۇڭغارلارنىڭ باردىمىگە تايىنىپ يەكەن سەئىدىيىلەر خانلىقىدىن ھوقۇق تارتىۋالغاندىن كېيىن مازارنى قايتا كېڭەيتىپ ياساتقان. مازارنىڭ غەربىي تەرىپىگە بىر ئېتىكاپخانا ۋە مەسچىت، غەربىي جەنۇب تەرىپىگە دەرۋازا ۋە خانىقا سالدۇرغان. ھىجرىيە 1104 - يىلى (مىلادىيە 1692 - يىلى) بۇ مازارنى ئاپاق خوجىنىڭ ئوغلى يەھيا نەچچە تۇمەن سەر تەڭگە خەجلەپ قايتىدىن كېڭەيتىپ ياساتقان. ھىجرىيە 1105 - يىلى (مىلادىيە 1693- يىلى، بەزى مەنبەلەردە 1695 - يىلى دېيىلىدۇ) ئاپاق خوجا رەقىبلىرى تەرىپىدىن زەھەرلىنىپ ئۆلتۈرۈلۈپ مۇشۇ جايغا دەپنە قىلىنغان. شۇنىڭدىن تارتىپ «ئاپاق خوجا مازىرى» دەپ ئاتالغان.

ئاپاق خوجىنىڭ ئەسلىي ئىسمى ھىدايىتۇللا بولۇپ، ئۇنىڭ دادىسى ھاجى مۇھەممەد يۈسۈپ خوجا (مەخدۇم ئەزەمنىڭ نەۋرىسى) ئىدى. ئاپاق خوجا 1633 - يىلى دادىسىنىڭ قەشقەردىكى ئىشانلىق ئىمتىيازىغا ۋارىسلىق قىلغان. 1679 - يىلى جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرى بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ، ئۇلارنىڭ ياردىمى بىلەن يەكەن سەئىدىيە خانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، ئۆزى قورچاق خان بولۇۋالغان، ئوغلى يەھيا خوجىنى قەشقەرنىڭ باش ۋالىيسى قىلىپ بېكىتكەن. مازار شۇنىڭدىن تارتىپ 1874- يىلىغىچە كۆپ قېتىم رېمونت قىلىنغان ۋە

كېڭەيتىلگەن. ئاپاق خوجا مازىرىنىڭ كۆلىمى توغرىسىدا مىرزا شاھ مەھمۇد جۇراس (17 - ئەسىرنىڭ 20 - يىللىرى تۇغۇلۇپ، شۇ ئەسىرنىڭ ئاخىرى ۋاپات بولغان) نىڭ 1676 - يىلى يازغان «تەۋارىخ» ناملىق ئەسىرىدە، ئاپاق خوجا مازىرىغا ۋەخپە قىلىنغان يەر كۆلىمى 43470 مو، تۆگمەن 48، قوروق 15، يەنە دۆكان ۋە باغ قاتارلىقلار بار دەپ مەلۇمات بېرىلگەن. ئاپاق خوجا مازىرىنىڭ ھازىر ئىگىلىگەن يەر كۆلىمى 200 مو (بەزى مەنبەلەردە 300 مو) دىن كۆپرەك بولۇپ، ئەتراپىدىكى كەڭ تەكشەن قەبرىستانلىق، مازار ئالدىدىكى كاتتا جامە مەسچىتى، خانىقا، مەدرىسە، كۆتۈشخانا، ئېتىكاپخانا، كۆل ۋە كۆل بويىدىكى سەيلىگاھ مەيدانى قاتارلىق قۇرۇلۇشلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. «شىنجاڭ ئىسلام تارىخى» ناملىق كىتابتا قەيت قىلىنىشىچە، چىڭ سۇلالىسى شىنجاڭنى بىرلىككە كەلتۈرگەندىن كېيىن، 1795 - يىلى چىيەنلۇڭ خان پەرمان چۈشۈرۈپ بۇ مازارنى قوغدىغان، دۆلەت خەزىنىسىدىن پۇل ئاجرىتىپ رېمونت قىلدۇرغان ۋە كېڭەيتىپ ياساتقان، شۇنداقلا خەت تاختىسى تەقدىم قىلغان. جياچىڭ سەلتەنىتىنىڭ 16 - يىلى (مىلادىيە 1811 - يىلى) تۇردىنىڭ خوتۇنى سۇدەيشاڭ (دىلشات خېنىم) پۇل چىقىرىپ مازارنى كېڭەيتىپ ياساتقان. سۇدەيشاڭ مانجۇ ئىدى. ئېرى (تۇردى) كېسەل بىلەن ۋاپات بولغاندىن كېيىن، چىڭ سۇلالىسى ئوردىسىنىڭ بۇيرۇقىغا بىنائەن، ئېرىنىڭ جەسىتىنى قەشقەرگە ئېلىپ كېلىپ يەرلىكتە قويۇپ بەش يىلغىچە قەبرىسىنى باققان ھەم ئىسلام دىنىغا بەيئەت قىلىپ، پۇل چىقىرىپ بۇ مازارنى تۆت چاسا قىلىپ قايتا ياساتقان. بۇ ھەقتە كۆلبېشىدىكى دەرۋازا پەشتىقىغا ئويۇلغان 6 كۇپلېت پارسچە مەسنەۋىنىڭ 3 - كۇپلېتىدا

مەزكۇر مازارنىڭ ھىجرىيە 1226 – يىلى (مىلادىيە 1811 – يىلى) 3 – قېتىم قايتا ياسىتىلغانلىقى بايان قىلىنغان، بۇنى ياساتقۇچى دىلشات ئىسىملىك بىر مەلىكە ئىكەنلىكى مەسنەۋىنىڭ 2 – كۇپلېتىدا زىكرى قىلىنغان. بىراق، بۇ ئىسپاتلانمىغان. تارىخىي مەنبەلەرگە قارىغاندا، ئاپاق خوجا مازىرى 1811 – يىلى ۋە 1874 – يىللىرى كېڭەيتىلىپ قۇرۇلغاندىن تارتىپ 1948 – يىلغىچە 70 نەچچە يىل مۇكەممەل تۇرغان. 1948 – يىلىدىكى يەر تەۋرەش ئاپىتىدە گۈمبەزنىڭ ئۈستى تەرىپى چۈشۈپ كەتكەن. بۇ گۈمبەز 1956 – يىلى ئەسلىدىكى شەكلى بويىچە قايتا ئومۇمىيۈزلۈك رېمونت قىلىنغان. 1972 – يىلى ئېگىز (كىچىك) مەسچىت رېمونت قىلىنغان. 1982 – يىلى چوڭ دەرۋازىنى مۇستەھكەملىگەن. ئاپاق خوجا مازىرى گەرچە كۆپ قېتىم رېمونت قىلىنغان ياكى قايتا سېلىنغان بولسىمۇ، لېكىن ياسلىش شەكلىدە ئانچە چوڭ ئۆزگىرىش بولمىغان.

ئاپاق خوجا مازىرىدا چوڭ دەرۋازا، ئېگىز (كىچىك) مەسچىت، چۆچقۇر (ئويمان) مەسچىت، خانىقا، مەدرىسە، گۈمبەز قاتارلىق تۆت يۈرۈش قۇرۇلۇش ئۆزئارا قوشۇلۇپ بىر يۈرۈش ئىمارەتلەر توپىنى تەشكىل قىلغان. چوڭ دەرۋازىسى مازارنىڭ جەنۇبىي تەرىپىگە جايلاشقان بولۇپ، ئېگىز، مۇستەھكەم ياسالغان ۋە رەڭدار كاھىش بىلەن زىننەتلەنگەن. ئېگىز (كىچىك) مەسچىت دەرۋازىنىڭ غەربىي تەرىپىدىكى ئېگىز سۇپا ئۈستىگە جايلاشقان بولۇپ، كۆركەم ھەم پۇختا ياسالغان. تۆۋرۈك شەرىپىسى ۋە ھەر خىل نەقىش، ئويمىلار، ھاراق، لىم، جەگىلەردىكى سىزما نەقىش، گۈل، ھەر خىل مەنزىرىلەر، گەچ ئويما نەقىش، گۈللۈك خىش ۋە خىش ئويمىلار، دېرىزىلىرىدىكى ياغاچ پەنجىرىلەر بىر – بىرىدىن نەپىس، كۆركەم ئىشلەنگەن.

مەسچىتنىڭ زالىمۇ ئازادە ئورۇنلاشتۇرۇلۇپ، چىرايلىق بېزەلگەن. مەسچىتنىڭ ئىككى تەرىپىدىكى ئىنچىكە، ئېگىز مۇنار ناھايىتى كۆركەم ۋە نەپىس ياسالغان بولۇپ، چوڭ دەرۋازىنىڭ ئېگىز پەشتىقى ۋە ئېگىز سۇۋادان تېرەكلەر بىلەن ياپيېشىللىققا ئورالغان «شەربەت كۆل» ئۆزئارا قوشۇلۇپ پۈتۈن مازارغا ھۆسن قوشىدۇ. بۇ مەسچىتتە كۆپىنچە جۈمە، ھېيت نامازلىرى ئوقۇلىدۇ. بىر قېتىمدىلا 10 مىڭ ئادەم نامаз ئوقۇيالايدۇ. مەسچىت ئالدىدا 40 مېتىر ئۇزۇنلۇقتىكى پېشايۋان بار. ئاپاق خوجا قەبرىگاھى مازاردىكى ئىمارەتلەر ئىچىدە ئاساسلىق ئىمارەت بولۇپ، ئۇزۇن تۆت چاسا شەكىلدە، خىش قۇرۇلمىلىق، گۈمبەز تورۇسلۇق قىلىپ سېلىنغان، جەنۇب تەرىپىگە پەشتاقلىق ئىشىك ئېچىلغان، ئۈچ تەرىپىگە پەنجىرىلىك قوش دېرىزە ئورنىتىلغان، تۆت بۇرجىكىگە يۇمىلاق مۇنار چىقىرىلغان، غەربىي شىمال بۇرجىكىگە سىرتىدىن چىقىدىغان ئايلانما پەلەمپەي، قالغان ئۈچ بۇرجىكىگە ئىچىدىن چىقىدىغان ئايلانما پەلەمپەي ياسالغان. قەبرىگاھ گۈمبىزىنىڭ ئېگىزلىكى 26.5 مېتىر، دىئامېترى 17 مېتىر بولۇپ، تۆت چوڭ ئەگمە تۇۋرۇك بىلەن تۇرغۇزۇلغان، چوڭ ئەگمىنىڭ ئارىلىقىغا تۆت كىچىك ئەگمە چىقىرىلغان، جەمئىي سەككىز ئەگمە ئارقىلىق يۇمىلاق شەكىلگە كەلتۈرۈلگەن ۋە ئۇنىڭ ئۈستىگە گۈمبەز ئەگمىسى قويۇرۇلغان، تۆت تەرىپىگە ئىككىنچى قەۋەتتىن سىرتقا قارىتىپ دېرىزە ئېچىلغان ۋە ھەر خىل نۇسخىدىكى ياغاچ پەنجىرىلەر ئورنىتىلغان. مازارنىڭ (قەبرىگاھنىڭ) تاشقى تەرىپى كۆك، يېشىل، توق سېرىق ۋە ئاق رەڭلىك نەقىشلىك كاھىشلار بىلەن بېزەلگەن. گۈمبەزنىڭ ئۈستىگە يېشىل كاھىش چاپلانغان، كاھىشلارنىڭ نەقىش نۇسخىسىلا 70 خىلدىن ئاشىدۇ.

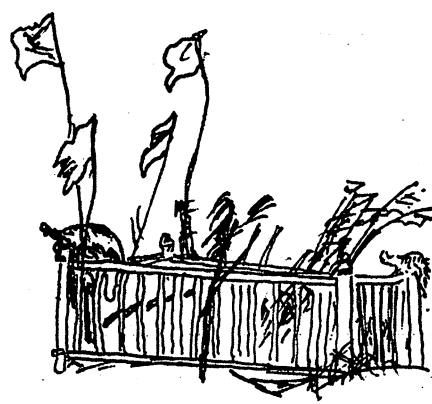
قەبرىگاھ ئىچى كەڭ، ئازادە بولۇپ، ئوتتۇرىسىدىكى ئېگىز سۇپىغا چوڭ - كىچىك قەبرىلەر رەت - رەت ئورۇنلاشتۇرۇلغان. مەخدۇم ئەزەمنىڭ نەۋرىسى مۇھەممەد يۈسۈپ خوجا بىلەن ئاپاق خوجىنىڭ قەبرىسى قاپ ئوتتۇرىغا جايلاشقان ھەم باشقا قەبرىلەردىن چوڭ. ئۇنىڭ ئەتراپىدىكىلىرى ئاپاق خوجا ئۇرۇق - ئەۋلادلىرىنىڭ قەبرىلىرى بولۇپ، جەمئىي 57 قەبرە. قەبرىلەرنىڭ ئۈستى رەڭلىك كاھىشلار بىلەن بېزىلىپ، ئۈستىگە يىپەك يوپۇقلار يېپىلغان. گۈمبەز ئەتراپىدىكى تار، ئۇزۇن كاردور ۋە چوڭ - كىچىك ئەگمىلەر ئۆزئارا قوشۇلۇپ، قەبرىگاھنىڭ ئىچى ھەيۋەتلىك ۋە سۈرلۈك تۈس ئالغان. ئۇزۇن تۆت مۇنار، بىر ئەگمە ۋە يېرىم ئاي شەكىللىك بەلگىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان نەقىشلىك گۈمبەز بىناكارلىق جەھەتتىكى گۈزەللىكى، مەزمۇتلۇقى بىلەن ئۇيغۇر بىناكارلىق ھۈنەر - سەنئىتىنىڭ ئالاھىدىلىكىنى نامايان قىلىپ تۇرىدۇ. ئېتىكاپخانا زالى تۆت چاسا، گۈمبەز تورۇسلۇق ياسالغان بولۇپ، ئېگىزلىكى 20 مېتىر، دىئامېترى 11.6 مېتىر كېلىدۇ. تۆت قەۋەت ئۇچلۇق ئەگمە تەكچە چىقىرىش ئارقىلىق يۇمىلاق شەكىلگە كەلتۈرۈلگەن ۋە ئۇنىڭ ئۈستىگە گۈمبەز قوندۇرۇلغان. گۈمبەز سىرتىغا يېشىل كاھىش ئورنىتىلغان. كايۇان باغاچ تۇۋرۇك ۋە لىملار بىلەن ۋاسا جۇپ تۇز تورۇسلۇق قىلىپ ياسالغان. تۇۋرۇك لىملىرىغا نەقىش ئويۇلغان. ئالدى تەرىپى باغاچ ۋادەك بىلەن دائىرىگە ئېلىنغان بولۇپ، بىناكارلىق ھۈنەر - سەنئىتى جەھەتتە ئۆزگە خاس دەۋر ئالاھىدىلىكىگە ئىگە. چوڭ مەسچىت ئازادە ۋە كۆركەم ياسالغان. ئالدى تەرىپى 70 تال باغاچ تۇۋرۇك بىلەن ۋاسا جۇپ تۇز تورۇسلۇق قىلىپ يېپىلغان پېشايۋان، ئارقىسى ۋە ئىككى يان تەرىپى بىر - بىرىگە تۇتاشتۇرۇپ ياسالغان گۈمبەز

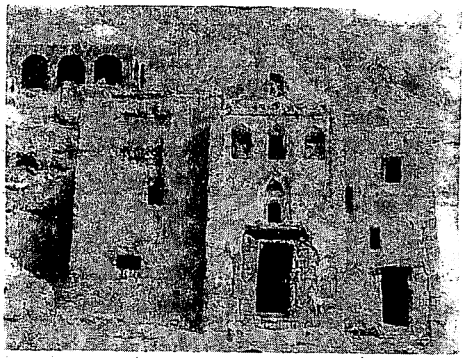
تورۇسلۇق زالدىن تەركىب تاپقان. تۇڭروك ۋە لىملىرىغا نەقىش ئويۇلغان ۋە گۈل نۇسخىلىرى سىزىلغان. كىشىلەر مازارنىڭ ئەتراپىغا باغ ياساپ، كۆل كولاپ، دەل — دەرەخلەرنى ئۆستۈرۈپ، ئېكولوگىيىلىك مۇھىت تەڭپۇڭلۇقىنى ساقلاپ كەلگەن. ئاپاق خوجا مازىرى تىپىك ئىسلام بىناكارلىق ھۈنەر — سەنئىتى بويىچە ئىنتايىن نەپىس ياسالغان بولغاچقا، ئۇ ئۇيغۇرلارنىڭ تاۋاپ قىلىدىغان ئورنى بولۇپلا قالماستىن، بەلكى جۇڭگو ۋە چەت ئەل ساياھەتچىلىرىنمۇ جەلپ قىلىپ كەلمەكتە.

ئاپاق خوجا مازىرىنىڭ ئاپتونوم رايون تەۋەسىدىكى تەسىرىمۇ بىرقەدەر چوڭ. بۇرۇن ئاپاق خوجا مازىرى تاۋاپى ۋە بۇ مازاردا ھەر يىللىق تاۋاپ مەزگىلىدە ئۆتكۈزۈلىدىغان كەڭ كۆلەملىك «ھەزرەت» سەيلىسى قەشقەر ئۇيغۇرلىرىنىڭ دىنىي ۋە مەنىۋى تۇرمۇشىدا مۇھىم ئورۇن تۇتقان. سەيلە ھەر يىلى ئۇجمە پىشىشقا يېقىن باشلىنىپ، ئۆرۈك پىشقانغا قەدەر داۋاملىشاتتى. سەيلىگە قەشقەردىن باشقا، جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ، ئاتۇش، يەكەن، خوتەن قاتارلىق باشقا يۇرتلىرىدىنمۇ بوۋاي — مومماي، قىز — يىگىتلەر ئۇزاق يوللارنى ھارۋا، ئات، ئېشەكلىك بېسىپ، ھەتتا پىيادە مېڭىپ كېلىشەتتى. «ھەزرەت» سەيلىسى كۆپىنچە جۈمە كۈنى مازارنىڭ ئىچىدە ۋە سىرتىدا ئېلىپ بېرىلاتتى. مازار دائىرىسىنىڭ ئىچىدىكىسى ئىچكى سەيلىگاھ، مازارنىڭ سىرتىدىكىسى تاشقى سەيلىگاھ دەپ ئاتىلاتتى. ئىچكى سەيلىگاھ تاشقى سەيلىگاھتىن چوڭ بىر دەرۋازا ئارقىلىق ئايرىلىپ تۇراتتى. سەيلە مەزگىلىدە كوچىلار ئاۋات رەستىگە ئايلىناتتى، نەغمە — ناۋا قىلىناتتى، سازەندىلەر ئۇيغۇر مۇقاملىرىنى ئورۇندايتتى. قىسقىسى، «ھەزرەت» سەيلىسى جەنۇبىي شىنجاڭ بويىچە بىر قېتىملىق يەرمەنكە رولىنى

ئويناپتتى. ئۇ قەشقەردىن ئىبارەت بۇ قەدىمكى يۇرتتىكى مولچىلىق ۋە باياشاتلىقنى ئامايان قىلىپلا قالماي، بەلكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئويۇن ـ تاماشىغا ئامراق، سەنئەتخۇمار، كۆڭۈل ئازادىلىكىگە ھېرىسمەن خەلق ئىكەنلىكىنى ئامايان قىلىدىغان ئەنئەنىۋى كۆڭۈل ئېچىش شەكىللىرىنىڭ بىرى بولۇپ كەلگەنىدى.

ئاپاق خوجا مازىرى ئاپتونوم رايون بويىچە كۆلىمى چوڭ ۋە مازىرغىچە نىسبەتەن ياخشى ساقلانغان قەدىمكى مازار بولۇپ، 1957 ـ يىلى ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن «ئاپتونوم رايون بويىچە نۇقتىلىق مۇھاپىزەت قىلىنىدىغان تارىخىي مەدەنىيەت يادىكارلىق ئورۇن» قىلىپ بېكىتىلگەن. 1988 ـ يىلى گۇۋۇيۈەن تەرىپىدىن «دۆلەت دەرىجىلىك نوقتىلىق قوغدىلىدىغان مەدەنىيەت يادىكارلىق ئورۇن» قىلىپ بېكىتىلگەن.

ئۇيغۇر مازار شەكىللىرىدىن كۆرۈنۈش

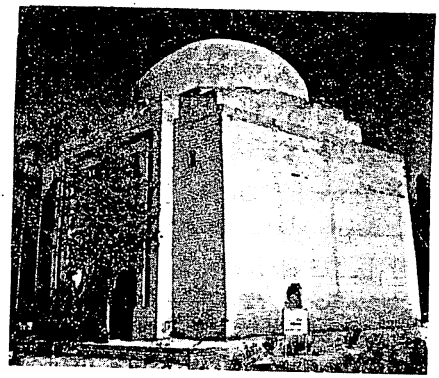
يۈسۈپ قادىرخان مازىرى

يۈسۈپ قادىرخان قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ 8 - ئەۋلاد خانى (مىلادىيە 1026— 1032- يىللىرى تەختتە ئولتۇرغان) بولۇپ، ئۇ قاراخانىيلارنىڭ زېمىنىنى كېڭەيتىش ۋە ئۇدۇن(خوتەن) خانلىقىنى بويسۇندۇرۇپ ئىسلام دىنى مەۋقەسىنى مۇستەھكەملەش قاتارلىق جەھەتلەردە ئالاھىدە رول ئويناغان مەشھۇر خانلارنىڭ بىرى. چاغاتايچە قولىيازما ھۆججەتلەردىن بىرى «تۆت ئىمام تەزكىرىسى»دە قەيت قىلىنىشىچە، يۈسۈپ قادىرخان ئۇدۇن بۇددىستلىرىنىڭ ئىسيانىنى باستۇرغان، 1006 - يىلى ئۇدۇنىنى ئىشغال قىلىپ، ئۇنى قاراخانىيلارنىڭ تەۋەلىك زېمىنىغا ئايلاندۇرغانىكەن.

يۈسۈپ قادىرخان ھاياتىدا ئۇدۇنىدا قورال كۈچىگە تايىنىپ ئىسلام دىنىنى تارقاتقىش ۋە ئۇدۇنغا خان بولۇش، ئىسلام دىنىدىن يېنىۋالغان قەشقەر، يەكەن قاتارلىق جايلاردىكى بۇددىستلارنى قايتىدىن ئىسلام دىنىغا بەيئەت قىلدۇرۇش، سۇلتان مەھمۇد غەزنەۋى بىلەن بىتىم تۈزۈش، قاراقىتانلار بىلەن جەڭ قىلىش قاتارلىق پائالىيەتلىرىدە كۆرسەتكەن خىزمىتى ئۈچۈن ئەينى زامانىدىكى باغداد

خەلىپىلىكى تەرىپىدىن «مەلىك ئەل مەشرىق» (شەرقنىڭ خانى) دېگەن ئۇنۋانغا ئېرىشكەن. بەزى مەنبەلەرگە قارىغاندا، يۈسۈپ قادىرخان ھىجرىيە 424 - يىلى (مىلادىيە 1032 - يىلى) قەشقەردە ۋاپات بولغان ۋە قەشقەر شەھىرىدىكى قۇم دەرۋازىنىڭ غەربىي قىسمىدىكى «گۆرىستان بويى» دېگەن جايغا دەپنە قىلىنغان. يۈسۈپ قادىرخاننىڭ بۇ مازىرى مەقبەرە ۋە تىلاۋەتخانا قاتارلىق قۇرۇلۇشلاردىن تەركىب تاپقان. مەقبەرە پىشىق خىشتىن قوپۇرۇلغان، ئاستى چاسا، ئۈستى يۇمىلاق شەكىلدە. مەقبەرىنىڭ ئاستى يېشىل، ئاق گۈللۈك كاھىش بىلەن بېزەلگەن بولۇپ، ئۈستى تەرىپىدىن ئەگمىگىچە بىنەپشە رەڭ كاھىش ئىشلىتىلگەن. تىلاۋەتخانا خىش ۋە ياغاچ قۇرۇلمىلىق بولۇپ، ئىچكى ۋە تاشقى دەپ ئىككىگە بۆلۈنگەن. تاشقى تىلاۋەتخانا تۆز تورۇسلۇق، ئىچكى تىلاۋەتخانا گۈمبەز تورۇسلۇق ياسالغان. مازارنىڭ دەرۋازىسى بىلەن مەقبەرىنىڭ ئىككى تەرىپى، شۇنىڭدەك ھويلىنىڭ تۆت بۆلۈكى قاتارلىق جايلاردا جەمئىي 10 دىن كۆپرەك يۇمىلاق پەشتاق بار ئىدى. ئومۇمەن، پۈتكۈل قۇرۇلۇش قويۇق ئىسلام بىناكارلىق ئۇسلۇبىغا ئىگە بولغان.

يۈسۈپ قادىرخان مازىرى 1032 - يىلى بىنا قىلىنغان ئەڭ قەدىمىي مازار بولسىمۇ، ئۇزاق يىللاردىن بېرى مۇھاپىزەت قىلىنمىغاچقا، ھازىر ئۇنىڭ ئەسلى ھالىتىنى كۆرۈش مۇمكىن ئەمەس.

ئارسلانخان مازىرى

ئارسلانخان مازىرى قەشقەر شەھىرىنىڭ شەرقىي جەنۇبىغا 2,5 كىلومېتىر كېلىدىغان تۈمەن دەريا سىنىڭ شەرقىي قىرغاق بويىدىكى «دۆلەتباغ» يېزىسى ئارسلانخان كەنتىگە جايلاشقان. بۇ مازار مىلادىيە 998 - يىلى بىنا قىلىنغان بولۇپ، ئېيتىشلارغا قارىغاندا، بۇ يەرگە قاراخانىيلارنىڭ مەشھۇر خانى ئەبۇل ھەسەن ئەلى بىننى مۇسا سۇلايمان ئارسلانخان (مىلادىيە 978 — 998- يىللىرى) نىڭ جەسىتىنىڭ باش قىسمى دەپنە قىلىنغان. بۇ مازارنى يەرلىك كىشىلەر «ئارسلانخېنىم» مازىرى دەپمۇ ئاتايدۇ. ئەلى ئارسلانخاننىڭ تېنىنىڭ ئورداملا، بېشىنىڭ قەشقەر دۆلەتباغقا دەپنە قىلىنىشىدا تۆۋەندىكىدەك رىۋايەت تارقالغان: « سەئىد ئەلى ئارسلانخاننىڭ بېشى تېنىدىن جۇدا بولغاندىن كېيىن ئارغىماق ۋە قورال - ياراغقا خىتاب قىپتۇ. سەئىد ئەلى ئارسلانخاننىڭ ئېتى باشتىن چىققان ئاۋازنى ئاڭلاپ دەرھال باشنىڭ قېشىغا بېتىپ كەپتۇ ۋە تىزلىنىپ يېتىپتۇ. قورال - ياراغلارمۇ ئاۋازنى ئاڭلاپ ئېگەرگە غانجۇغلىنىپتۇ. سەئىد ئەلى ئارسلانخاننىڭ بېشى ئاغزىدا قىلچ چىشلەكلىك پېتى ئېگەر ئۈستىگە قونۇپتۇ.

ئات باشنى ئېلىپ كۆپپارلار ئىچىگە ئوقۇتۇش ئېتىلىپ كىرىپتۇ. سەئىد ئەلى ئارسلانخاننىڭ بېشى ئاغزىدىكى قىلىچ بىلەن 500 كۆپپارنى جەھەننەمگە يوللاپتۇ، ئاخىردا ئاسمانغا ئۇچۇپ چىقىپ كۆزدىن غايىب بوپتۇ.

سەئىد ئەلى ئارسلانخاننىڭ بالا ـ چاقا، ئۇرۇق ـ تۇغقانلىرى ئۇنىڭ شېھىت بولغانلىقىنى ئاڭلاپ نەق مەيدانغا ھازىر بوپتۇ. قارىسا، باش يوق تۇرغۇدەك. ئۇلار ۋە ئوردا ئەمەلدارلىرى، لەشكەرلەر باشنى بىرنەچچە كۈن ئىزدەپتۇ. ئىزدەپ بارمىغان يېرى قالماپتۇ، ئەمما ھېچ يەردىن تاپالماپتۇ. كۈنلەرنىڭ بىر كۈنى سەئىد ئەلى ئارسلانخاننىڭ ئانىسى نۇرئەلانۇرخان كېچىسى ئىبادەت قىلىپ ئولتۇرۇپ، كۆزى ئۇيقۇغا كېتىپ چۈش كۆرۈپتۇ. چۈشىدە ئوغلىنىڭ نەدىلىكى ئايان بوپتۇ. ئەتىسى بېشارەتكە ئاساسەن باشنى ئىزدەپ مەككە مۇكەررەمگە يول ئاپتۇ، مېڭىپتۇ، مېڭىپتۇ، ماڭغاندىمۇ كۆپ مېڭىپتۇ. ئۇچ ئاي بولدى دېگەندە مەككە مۇكەررەمگە ئاران يېتىپ بېرىپتۇ. بىر كۈنى پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامنىڭ رەۋزەسىنى تاۋاپ قىلىپ ئولتۇرسا، غايىبتىن: ‹بۇگۈن 40 كۈن بولدى. بۇ تام قەيەردە بولسا، ئوغلىڭنىڭ مۇبارەك بېشى شۇ يەردە بولىدۇ› دېگەن ئاۋاز ئاڭلىنىپتۇ. نۇرئەلانۇرخان قەشقەرگە قايتىپ كەپتۇ. قەشقەرنىڭ ھەممە سەھرا ـ قىشلاقلىرىنى ئىزدەپ، ئاخىر غايىب بولغان چىنار تۈۋرۈكلۈك ئۇچ تامنى قەشقەر شەھىرىنىڭ دۆلەتباغ بېزىسىدىن تېپىپتۇ، ھەزرىتى سەئىد ئەلى ئارسلانخاننىڭ بېشى راست شۇ يەردە دەپ ئەقىدە باغلاپ قەبرە باستىپتۇ، مەسچىت سالدۇرۇپتۇ. ھەزرىتى سەئىد ئەلى ئارسلانخان روھىغا ئاتاپ نەچچە مىڭ قوي، كالا سويدۇرۇپ قەشقەر خەلقىگە نەزىر بېرىپ، خەتمىقۇرئان ئوقۇتۇپ، ساۋاپىنى شېھىتلەر ئەرۋاھىغا ئاتاپتۇ.

ناسىر خوجا باشلىق 25 كىشىنى مازار شەيخلىقىغا، سىپارىخانلىقىغا، جارۇپكەشلىكىگە بەلگىلەپتۇ. ئەتراپتىن نۇرغۇن يەر-زېمىنلارنى غېرىچىنى بىر مىسقالدىن ئالتۇنغا سېتىۋېلىپ بۇ مازارغا ۋەخپە قىلىپ بېرىپتۇ. شۇنىڭدىن باشلاپ بۇ مازار ئۇلۇغلىنىپ، ھاجەتمەنلەر ئىستىقامەت قىلىپ ھاجىتىنى تىلەيدىغان بوپتۇ.»

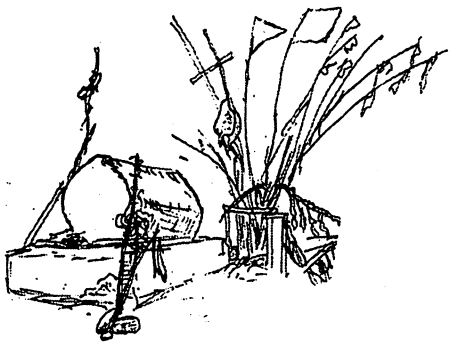
ئارسلانخان مازىرىنىڭ دەسلەپكى قۇرۇلۇشى شەكلى توغرىسىدا ئېنىق مەلۇمات يوق. مازارنىڭ ھازىرقى قۇرۇلۇشى يەكەن سەئىدىيە خانلىقى دەۋرى (مىلادىيە 1514— 1670 - يىللىرى) بىلەن «بەدۆلەت» دەۋرى (مىلادىيە 1866— 1880 - يىللىرى)دە بىنا قىلىنغان. مازارنىڭ شەرقىي قىسمىدا، يەنى ئارسلانخېنىم مەسچىتىنىڭ ئالدىدىكى ئۇجمىزارلىقتا يەنە بىر كىچىكرەك مازار بولۇپ، ئېيتىلىشىچە، ئۇ ھەزرىتى ئارسلانخاننىڭ ئانىسى مەلىكە نۇرئەلانۇر خېنىمنىڭ مازىرى ئىكەن، ئۇنىڭ بىناكارلىقى ئاددىي بولۇپ، سەككىز بۇرجەكلىك سۇپا ئۈستىگە خىشتىن قوپۇرۇلغان كىچىك ۋە پاكار ئۆيي ۋە ئۇنىڭ ئۈستىگە قوندۇرۇلغان ئانچە ئېگىز بولمىغان قۇببىدىن ئىبارەت. ئىچى-تېشى پۈتۈنلەي كاكىل لاي بىلەن سۇۋالغان. گۈمبەز ئىچىدىكى قەبرىمۇ ناھايىتى ئاددىي. بۇرۇنلاردا بۇ مازارغا ھوشۇر ئېيىدا ناھايىتى كۆپ ئايالار تاۋاپقا كېلەتتى. بالا تەلەپ قىلىدىغانلار دەرەخقە چىگىكەن لاتىلارغا يىپ ئۆتكۈزۈلگەن يىگىنە سانجىپ قويىدىغان ئادەت بولغان.

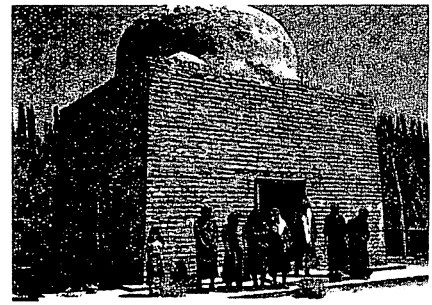
ئارسلانخان مازىرى «ئارسلانخېنىم» مەسچىتىنىڭ كەينىگە جايلاشقان بولۇپ خېلىلا ھەيۋەتلىك. ئارسلانخان مازىرىنىڭ ئاساسىي گەۋدىسى تۆت تەرىپى ئوخشاشلا 10.7 مېتىر، قۇرۇلۇش كۆلىمى 115.6 كۋادرات مېتىر كېلىدىغان

چاسا زال بولۇپ، ئارىسى خام خىش، ئىچى - تېشى پىششىق خىش بىلەن سىلىنغان قېلىن تامدىن قوپۇرۇلغان، زالىنىڭ ئېگىزلىكى 6.8 مېتىر كېلىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىدە تۆت تەرىپىنى بىر مېتىردىن ئىچىگە قورۇپ ئېتىلگەن بىر بېرىم مېتىر ئېگىزلىكتە تام بولۇپ، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئېگىزلىكى ئۈچ مېتىرچە كېلىدىغان گۈمبەز قوندۇرۇلغان. مازارنىڭ ئىشىكى جەنۇبقا قارايدۇ، مازارنىڭ ئىچىدە تېگى ئاق، گۈلى كۆك چاقچۇق خىش بىلەن زىننەتلەنگەن بىر قەبرە بار بولۇپ، ئۇنى زالىنىڭ غەربىدىكى مېھرابسىمان ياغاچ پەنجىرىدىن چۈشكەن كۈن نۇرى بورۇتۇپ تۇرىدۇ. مازارنىڭ شەرقىدە گۈمبەز لىك بىر كاربدور (دالان) بار بولۇپ، بۇ مازارغا كىرىپ - چىقىدىغان ئېغىز ھەم تىلاۋەتخانىدۇر. بۇ زالدىن كىچىكرەك يەنە بىر زال بار بولۇپ، ئۇ ئارىسى خام خىش، ئىچى - تېشى پىششىق خىش بىلەن قوپۇرۇلغان قېلىن تامدىن ھاسىل قىلىنغان. چاسا شەكىللىك بۇ زالنىڭ ئۈستىگىمۇ گۈمبەز قوندۇرۇلۇپ، گەچ بىلەن سۈۋالغان. ئۇنىڭ چوڭ دەرۋازىسى بىلەن مېھرابسىمان پەنجىرىسى بار.

ئارسلانخان مازىرى جەنۇبىي شىنجاڭدا زور تەسىرگە ئىگە مازار بولۇپ، ھەر يىلى مۇھەررەمنىڭ 10 - كۈنى بىلەن شەئبان (بارات)نىڭ 14 - كۈنى قەشقەر، خوتەن، ئاتۇش، ئاقسۇ، كورلا قاتارلىق جايلاردىن كەلگەن تاۋاپچىلار سەپەر مۇشەققىتىدىن قورقماي ئاۋۋال «ئوردام» مازىرىغا يىغىلىپ، بىرقاتار پائالىيەتلەرنى ئۆتكۈزۈپ، دۇئا ياندۇرغاندىن كېيىنلا، ئارقىسىغا يېنىپ «ئارسلانخان» مازىرى بىلەن «سۈلتان سۈتۈق بۇغراخان» مازارلىرىغا كېلىپ ئوردامدىكى پائالىيەتنى بىر قېتىم تەكرارلاپ چىقىدۇ. شۇنىڭ بىلەن تاۋاپ ئايا غلاشقان بولىدۇ.

تاۋاپچىلارنىڭ «ئوردا خەنىم»، «ئارسلانخەنىم» ۋە «ھەزسۇلتىنىم»دىن ئىبارەت بۇ ئۇچ مازارنى بىرلا ۋاقىتتا ئايلىنىپ چىقىشى، بەلكىم سۇلتان سۇتۇق بۇغراخاننىڭ قاراخانىيلار خانلىرى ئىچىدە تۇنجى بولۇپ ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغانلىقى ۋە ئۆز خەلقىنى ئىسلامغا مۇشەررەپ قىلغانلىقى، نەۋرىسى ئارسلانخاننىڭ ئىسلام دىنىنى قوغداش ۋە ئۇنى كېڭەيتىش يولىدا ئۆز ھاياتىنى تەقدىم قىلىپ، تېنىنىڭ «ئوردا خەنىم»دا، بېشىنىڭ «ئارسلانخەنىم»دا قالغانلىقى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولسا كېرەك.

بۇۋى مەريەم خېنىم مازىرى

بۇۋى مەريەم خېنىم مازىرى قەشقەر كوناشەھەر ناھىيىسى بەشكېرەم يېزا بەشتوغراق كەنتىگە جايلاشقان بولۇپ، رىۋايەت قىلىنىشچە، بۇ مازارغا سۇلتان سۇتۇق بۇغراخانىڭ كەنجى قىزى — نۇرئەلانۇر خېنىمنىڭ سىڭلىسى بۇۋى مەريەم خېنىم دەپنە قىلىنغانىكەن. بۇ مازار ھەققىدە مۇنداق رىۋايەت بار: بۇۋى مەريەم خېنىم كىچىكىدىنلا ئەقىللىق ھەم چىرايلىق ئىكەن. سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان بۇ قىزىنى تەربىيلەشكە ناھايىتى ئەھمىيەت بېرىپتۇ، بۇۋى مەريەم زامانداشلىرى ئارىسىدا ئىلىم ئىگىسى بولۇپ كۆزگە كۆرۈنۈپتۇ، ئوقيا ئېتىش، چەۋەندازلىق جەھەتلەردىمۇ كامالەتكە يېتىپتۇ. شۇ مەزگىلدە قەشقەردىكى مۇسۇلمانلار بىلەن ئۇدۇن (خوتەن) بۇددىستلىرى ئوتتۇرىسىدا جىددىي ئۇرۇش بۇز بەرگەن بولۇپ، بۇۋى مەريەم جەڭگە بېرىشنى ئىلتىماس قىلىپ سەركەردىلەر بىلەن بىللە ئۇرۇش مەيدانى — يېڭىسارغا بېرىپتۇ. ئۇ يەردە نۇرغۇن قىلىچۋازلىق، نەيزىۋازلىق بولغاندىن كېيىن، ئاخىر خوتەن بۇددىستلىرى قەشقەر مۇسۇلمانلىرىنى يېڭىپ، نۇرغۇن ئەسكەرلەرنى قەتلە قىپتۇ. بۇۋى مەريەم تۇتۇلۇپ قالسا، بۇددىستلار تەرىپىدىن ئايىغ

ئاستى قىلىنىشىدىن ئەنسىرەپ، قېچىپ كېتىش قارارىغا كېلىپ، ئۆزى بىلەن بىرگە بارغان ئالتە (يەنە بىر رىۋايەتتە يەتتە قىز دېيىلىدۇ) قىز بىلەن بىرلىكتە قېچىپتۇ. بەختكە قارشى بەش قىز ئۇ يەردە شېھىت بولۇپ، بۇۋى مەريەم بىلەن يەنە بىر قىز ئاتقا مىنىپ قېچىپتۇ. ئۇلار بەشكېرەم يېزىسىنىڭ بەشتوغراق كەنتىگە كەلگەندە، بۇۋى مەريەم زەھەرلىك يا ئوقى تېگىپ بۇغدايلىققا يىقىلىپتۇ. بۇ دەل ئورما ۋاقتى بولۇپ، نۇرغۇنلىغان دېھقانلار ئورما ئورۇۋاتقانىكەن، بۇۋى مەريەم ئۇلارغا قاراپ: «ئى مۇسۇلمانلار، مېنىڭ ئارقامدىن بۇددىستلار قوغلاپ كېلىۋاتىدۇ، مېنى يوشۇرۇپ قويۇڭلار ۋە قەيەرگە يوشۇرۇنغانلىقىمنى ئېيتىپ قويماڭلار، ئەگەر ئېيتىپ قويساڭلار، باقىي ئالەمدە ھېسابلىشىمىز» دەپتۇ. دېھقانلار ماقۇل بولۇشۇپتۇ. ئاردىدىن مەتسەلەي ئىسىملىك بىر دېھقان ئۇنى بۇغدايلىققىتىن ئېلىپ خاماندىكى چەشنىڭ ئاستىغا يوشۇرۇپ قويۇپتۇ. ئارقىدىن قوغلاپ كېلىۋاتقان بۇددىستلار ئورما ئورۇۋاتقانلاردىن سوراپتۇ. مەتسەلەي بىرىنچى بولۇپ «كۆرمىدۇق» دېگەنىكەن، بۇددىستلار ئۇنى دەرھال چېپىپ تاشلاپتۇ ۋە ئاتۇش تەرەپكە قېچىپ كېتىۋاتقان ھېلىقى بىر قىزنى قوغلاپ كېتىپتۇ.

بۇددىستلار ئۇزاپ كەتكەندىن كېيىن بۇۋى مەريەم يوشۇرۇنغان جايدىن چىقىپ مەتسەلەينى يەرلىكىگە قويۇپتۇ، ئاندىن ئۆزى يىقىلغان يەرگە كەپتۇ ۋە «ئاللا مېنى مۇشۇ يەرگە يىقتىتى، مېنىڭ ئاخىرەتتە ياتىدىغان جايىم مۇشۇ بولسۇن» دەپ ئۇ يەرگە بىر گۈمبەز ياسىتىپ، گۆر كولىتىپتۇ، دەل گۈمبەز پۈتكەن كۈنى بۇۋى مەريەم قازا قىپتۇ. شۇ يىلى بۇۋى مەريەم 17 ياشقا كىرگەن بولۇپ، تېخى ياتلىق بولمىغانىكەن.

كېيىن كىشىلەر بۇ‌ۋى مەريەمنىڭ ۋەسىيىتى بويىچە مەتسەلەي ئاكىنىڭ قەبرىسىنى ياستىپتۇ ھەم بۇ كىشىنىڭ تۆھپىسىنى مەدھىيىلەپ «مەتسەلەي ئورما خوجام» دەپ تەرىپلەپ، ئۇنى ئۆزلىرىنىڭ ئورما پىرى قىلىۋاپتۇ. مەتسەلەي ئاكىنىڭ مازىرى ھازىرقى ئاۋات بېزىسىنىڭ قالۇق كەنتىدە بولۇپ، ھازىرمۇ كىشىلەر ئورما ۋاقىتىدا بۇغدايلىققا بېرىپلا قولىغا ئورغاقنى ئېلىپ «يا مەتسەلەيكا ئورما خوجام پىرىم» دەۋېتىپ ئاندىن ئورما ئورۇشنى باشلايدىكەن. بولمىسا يا ئورمىسى ئاۋۇماسمىش، ياكى پۇت ـ قوللىرىنى كېسىۋالارمىش.

بۇ مازار 50 ـ يىللاردىن بۇرۇن ناھايىتى ھەيۋەتلىك ئىدى، بەش دەرۋازىدىن كىرىپ ئاندىن مازارغا يەتكىلى بولاتتى، بىرىنچى دەرۋازا ئالدىدا شەربەتكۆل جايلاشقان، دەرۋازىدىن كىرگەندە، ئىككى تەرىپىدە ئاقساراي، مەدرىسە ۋە باشقا تۆت ئېغىز ھوجرا بار ئىدى، بىرىنچى دەرۋازىدىن ئىككىنچى دەرۋازىغا بارغۇچە ئىككى تەرىپى كۇنگىرىلىك، 1.80 مېتىر ئېگىزلىكتە، 150 مېتىر ئۇزۇنلۇقتا كارىدور بار بولۇپ، بۇ كارىدور ئارقىلىق بۇ‌ۋى مەريەم مەقبەرىسى ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى باغلارغا بارغىلى بولاتتى. ئازادلىقتىن بۇرۇن بۇ مازارنىڭ 300 مودەك ۋەخپىسى بولغان. ئۆتمۈشتە بۇ يەردە ھەر يىلى بۇ‌ۋى مەريەم خېنىم مازىرى سەيلىسى دەپ ئاتىلىدىغان داغدۇغىلىق سەيلە پائالىيىتى ئۆتكۈزۈلەتتى.

بۇ‌ۋى مەريەم مازىرى 1960 ـ يىللىرى چېقىۋېتىلىپ، ياغاچ ـ تاشلىرى تالان ـ تاراج قىلىنغان، پەقەت بۇ‌ۋى مەريەم خېنىمنىڭ مەقبەرىسى ساقلاپ قېلىنغان. كېيىن ئاممىنىڭ كۈچ چىقىرىشى بىلەن قايتا رېمونت قىلىنغان.

بۇ‌ۋى مەريەم مەقبەرىسىنىڭ ئۈستى گۈمبەز قۇرۇلمىلىق، ئاستى چاسا شەكىلدە بولۇپ، كۆلىمى

5.6×6.56 مېتىر، تېمىنىڭ قېلىنلىقى 0.87 مېتىر كېلىدۇ. 4.80 مېتىر ئېگىزلىكتىكى گۈمبەز ئىچىگە قارىغاندا ئومۇمىي ئېگىزلىكى 9.80 مېتىر. گۈمبەز ئىچىدىن قارىغاندا تۆت بۇلۇڭلۇق بولۇپ، تاملىرىغا مېھراب شەكلىدە نەقىش ئويۇلغان، تاملىرى بىر خىل كۇل رەڭ گەچ بىلەن قوپۇرۇلغان، ئۇستى تەرىپىگە ياغاچ ئىشلىتىلمىگەن. بىراق ئۇل قىسمىدا 0.4×0.4 مېتىرلىق قىلىپ چاسىلانغان ۋە تۆمۇر چەمبەر سېلىنغان ياغاچ بار. گۈمبەزگە ئىشلىتىلگەن پىششىق خىشنىڭ ئۇزۇنلۇقى 0.29 مېتىر، كەڭلىكى 0.14 مېتىر، قېلىنلىقى 0.07 مېتىر، گۈمبەز ئىچىدىكى قەبرە ئەتراپىغا 0.28×0.28 مېتىرلىق چاسا پىششىق خىش يانقۇزۇلغان. گۈمبەز ئىچىگە غەربىي جەنۇب تەرىپىدە ئېگىزلىكى 1.75 مېتىر، كەڭلىكى 1.45 مېتىر كېلىدىغان ياغاچ نەقىشلىك دېرىزىلەر بار. بۇ گۈمبەز ئۇزۇنچە ئۇسلۇبقا ئىگە بولۇپ، ئۇبغۇر مېمارچىلىقىنىڭ ئالاھىدىلىكىنى نامايان قىلىپ بېرىدۇ. بۇ گۈمبەز ئىچىگە قايتا ياسالغىنىغا 100 يىلدىن ئاشقان بولسىمۇ، خىلمۇخىل تەبىئىي ئاپەتلەرگە بەرداشلىق بېرىپ مەزمۇت تۇرماقتا.

بۇڭى مەرىەم خېنىم مازىرى قەشقەر ئايالىرىنىڭ دىنىي تۇرمۇشىدا مۇھىم ئورۇن تۇتۇپ كەلگەن. مازارنىڭ بىر بۇلۇڭىدا بىر ـ بىرىگە ئوخشايدىغان، چوڭ ـ كىچىكلىكى پەرقلىق بولغان 7 ـ 8 دانە تاش دۆڭلەپ قويۇلغان. مازار شەيخىنىڭ ئېيتىشىچە، بۇ تاشلار ئەسلىي بىر دانە بولۇپ، بىرىدىن بىرى تۇغۇلۇپ كۆپەيگەنمىش. بالا تەلەپ قىلىدىغان ۋە ياكى بويىدا بار ئاياللار بۇ خىسلەتلىك تاشلارنى سىلايدىكەن ياكى تاشنى كۆتۈرۈپ قەبرىنى ئوچ ئايلىنىدىكەن. شۇنداق قىلسا هامىلدار بولارمىش ياكى تۇغۇتى ئوڭاي بولارمىش؛ سۆگىلى بارلار شۇ تاشلارغا قولىنى

سۇركىسە، سۆگىلى چۇشۇپ كېتەرمىش؛ بېلى ئاغرىيدىغانلار بېلىگە سۇركىسە، بېلى ساقىيارمىش. بۇۋى مەرىيەم خېنىم قەبرىگاھىغا 100 مېتىرچە قالغان ئورۇندا بىر توپ ئۇجمە دەرىخى بار. بۇ دەرەخنىڭ ئاستى تەرىپىدە ئۇچ كامار بار. ئۇ بۆشۈك ئانا دەپ ئاتىلىدىكەن. بالا تەلەپ قىلىدىغان ئاياللار قولىنى شۇ كامارغا تىقىپ قولىغا نېمە چىقسا شۇنى يەيدىكەن. بەزىدە بۇغداي، قوناق، سامان ياكى ئۇششاق قۇرتلار چىقىشى مۇمكىن. بۇنداق بۆشۈك ئانام «ئوردام»دىمۇ بار. بۇنىڭدىن باشقا توققۇزاقنىڭ سايۇاغ دېگەن يېرىدىمۇ «بۆشۈك ئانام» دەپ بىر مازار بار. ئەگەر چاقا چىقىپ قالسا، بۇۋى مەرىيەم خېنىم مازىرىدىكى چىراغنى ياندۇرۇپ، كۆيۈۋاتقان ياغدىن ئازراق ئېلىپ سۇرتۇپ قويسا ساقىيىپ قالارمىش. ھازىر بۇ مازارغا ھەر چارشەنبە كۈنى ئاياللار كۆپ كېلىدۇ. ئاياللار بىر ياغلىققا ئازراق ئۇن توگۈپ ۋە تۆت سەر ياغ كۆتۈرۈپ كەلسە، مازاردىكى ئامبارچى ئايال شۇ ئۇن ۋە ياغ بىلەن ئۇماچ چالىدۇ. ئاياللار يىغلىشىپ دۇئا ـ تىلاۋەت قىلىشىپ، ئۇماچتىن ئىچىپ كېتىشىدۇ.

بۇ ئەتراپتا يەنە بۇۋى مەرىيەم خېنىمغا مۇناسىۋەتلىك نۇرغۇن رىۋايەت ۋە ئادەتلەر سىقلانغان. بىر رىۋايەتتە ئېيتىلىشىچە، ئەسلىي بۇ ئەتراپتا سۇكەمچىل ئىكەن، بۇۋى مەرىيەم خېنىم مەتسەلەينىڭ ئۆزىنى قۇتقۇزغانلىقىغا ئاتۇشتىن سۇ ئەكېلىپ بېرىپ رەھمىتىنى بىلدۇرمەكچى بوپتۇ. بۇۋى مەرىيەم خېنىم ئۇستۇن ئاتۇشتىكى سۇغا ھۆددە دەپ قارالغان مازار «سۇلتۇنۇم» (ھەزىرسۇلتۇنۇمۇ دېيىلىدۇ) غا سۇ ئىزدەپ بارسا بىر بۇۋاي ئۇچراپتۇ. بۇۋاي نېمىگە كەلگەنلىكىنى سورىسا، ئۇ ئۆزىنىڭ سۇ ئىزدەپ كەلگەنلىكىنى ئېيتىپتۇ. بۇۋاي بۇۋى مەرىيەم خېنىمغا

«ئۇنداق بولسا كەينىگە قارىماي ماڭ، سۇ كەينىدىن بارىدۇ» دەپتۇ. ئۇ كەينىگە قارىماي مېڭىپ يۇرتىدىكى كۆۋرۈك بېشىغا كەلگەندە، سۇ بارمۇ — يوق دەپ كەينىگە قارىسا، نۇرغۇن سۇ دەريا بولۇپ كېلىۋاتقۇدەك. بۇ دەل ھازىرقى چاقماق دەريا سى ئىكەن، ئۇنىڭ بە زندە كېلىپ، بە زندە توختاپ قېلىشى بۇۋى مەريەم خېنىمنىڭ كەينىگە قاراپ سالغانلىقىدىن بولغانمىش. شۇنىڭدىن بۇيان ئۇستۇن ئاتۇشتىن تارتىپ تاكى بۇۋى مەريەم خېنىم ما زىرىغچە بۇۋى مەريەم خېنىمنىڭ ئۆستىگى دەپ بىر ئېرىق سۇ ئاققانىكەن.

شۇنىڭدىن تارتىپ بەشكېرەمگە چېچەك مەزگىللىدە سۇ كەلمىسە، يۇرتقا ۋەكىل بولۇپ بىرقانچە ئاقساقال بىر قوي، بىر تاغار ئاشلىق، ياغ ئېلىپ ئاتۇشتىكى سۇلتۇنۇمغا باردىغان بولغان. يەرلىك بىر كىشىنىڭ ئېيتىشىچە، بۇرۇن قوينىڭ قېنىنى ھەزىسۇلتۇنۇمدىكى ئۆستەڭگە ئاققۇزۇپ، سۇ تەلەپ قىلىش ئادىتى بولغانىكەن. ئۇلار سۇ تەلەپ قىلىپ يۇرتقا كېلىپ بولغۇچە، سۇمۇ كەينىدىن كېلىپ بولارمىش.

بۇۋى مەريەم خېنىم ما زىرى 1991 - يىلى «ناھىيە دەرىجىلىك نۇقتىلىق مۇھاپىزەت قىلىنىدىغان مەدەنىيەت يادىكارلىق ئورۇن» دەپ ئېلان قىلىنغان.

ئۇيغۇر مازار شەكىللىرىدىن كۆرۈنۈش

ئىمام رەببانى مازىرى

ئىمام رەببانى مازىرى، ئىمام رەببانۇم مازىرى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇ مازار قەشقەر شەھىرى قۇم دەرۋازا ئارىپ ھاجىم كوچىسى 36 - نومۇرلۇق قورۇ ئىچىدە بولۇپ، 17 - ئەسىردە شەكىللەنگەن. بۇ مازار ئەينى زاماندا 10 مودىن ئارتۇق يەرنى ئىگىلىگەن، گۈمبەز، خانىقا - مەسچىتلىرى بولغان، نەچچە 10 شەيخ، جارۇپكەشلەر مۇھاپىزەت قىلىدىغان، ھېيت - ئايەم، تۇنەك كۈنلىرى كىشىلەر يىغىلىپ، زىكرى - سۆھبەت ئېلىپ بارىدىغان جاي ئىدى. ئەمما 18 - ئەسىرگە كەلگەندە دىنىي مەزھەپلەرنىڭ ئۆزئارا كۈرىشى ۋە باشقا سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن بۇ مازار چۆلدەرەپ قالغان. يىللارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن مازار ئىگىسىز قېلىپ، رېمونت قىلىنماي تاشلىنىپ قالغانلىقتىن گۈمبەزلىرى ئۆرۈلۈپ چۈشكەن، خانىقا - مەسچىتلىرى ۋەيران بولۇپ كەتكەن. 19 - ئەسىرگە كەلگەندە، بىر قىسىم ئۆيسىز قالغان كىشىلەر مازار خارابىلىكى ئۈستىگە ئۆي سېلىۋالغان. ھازىر بۇ يەردە بىرلا قەبرە قالغان. بۇ قەبرىدە ياتقان ئىمام رەببانى دېگەن كىشى بولماستىن، بەلكى ئۇنىڭ شاگىرتى مەۋلانە شەيخ ئابدۇللا دېگەن كىشى.

تارىخىي مەنبەلەرگە قارىغاندا، ئىمام رەببانى ئەسلىدە

ھىندىستاندىكى موغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ ئىمپېراتورى ھۇمايۇن ئىبنى ئەكبەر (مىلادىيە 1556 — 1605 - يىللىرى) بىلەن ئەكبەر ئىبنى نۇرىددىن جاھانگىر (مىلادىيە 1605 — 1627 - يىللىرى) ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىللەردە ياشىغان، ھىندىستاندىكى تەسەۋۋۇپ ئېقىمىنىڭ مەشھۇر ئىلاھىيەتشۇناسى، دىنىي داھىيسى بولۇپ، ئەسلىي ئىسمى ئابدۇلھەل بىننى ئەخمەد ئىدى. ئۇ 1564 - يىلى تۇغۇلۇپ، 1625 - يىلى ۋاپات بولغان. ئىمام رەببانىنىڭ تەلىماتى شىنجاڭدىكى مۇسۇلمانلار ئىچىدە مەلۇم تەسىرگە ئىگە بولۇپ، قەشقەرلىك مەۋلانە شەيخ ئابدۇللا ھەزرەت دېگەن كىشى ئىمام رەببانى مەزھىپىنىڭ ئەگەشكۈچىلىرىدىن بىرى. ئۇ قەشقەرگە قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، ھازىرقى ئۆستەڭبويى كوچا قاسقان بازىرى تەۋەسىدىكى ئارىپ ھاجىم كوچىسى ئورنىدا چوڭ بىر جانىقا ۋە مەدرىسە سالغۇزۇپ، ئىمام رەببانى مەزھىپىنى تارقىتىش، تەشۋىق - تەرغىب قىلىش بىلەن شۇغۇللانغان. ئۇ ۋاپات بولغاندىن كېيىن، جەسىتىنى ئۇنىڭ مۇرىتلىرى شۇ يەردىكى خانىقانىڭ قېشىغا دەپنە قىلغان، شۇنىڭ بىلەن بۇ مازار «ئىمام رەببانى» مازىرى دەپ ئاتىلىپ كەلگەن. بۇ مازار ھازىر «شەھەر دەرىجىلىك نۇقتىلىق مۇھاپىزەت قىلىنىدىغان مەدەنىيەت يادىكارلىق ئورۇن» قىلىپ بېكىتىلدى.

مازارنىڭ تۆت ئەتراپى شەخسىلەرنىڭ ئۆيلىرى بىلەن قورشالغان بولۇپ، مازارغا 36 - نومۇرلۇق ئۆيدە ئولتۇرۇشلۇق ئاغچىگۈل نىيازنىڭ ھويلىسى ئارقىلىق كىرگىلى بولىدۇ.

ئوردا پادىشاھىم مازىرى

ئوردا پادىشاھىم مازىرى — ئەلى ئارسلانخان مازىرى بولۇپ، «ئوردا خېنىم»، «ئوردام» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇ مازار قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ يېڭىشەھەر، يېڭىسار، يەكەن، يوپۇرغا ناھىيىلىرىنى تۇتاشتۇرۇپ تۇرغۇچى «بۇغراقۇم» چۆلۈك قۇملۇقىنىڭ يېڭىشەھەر تەرەپ بۆلىكىدە، يەنى يېڭىشەھەر ناھىيىسىنىڭ شەرقىي شىمالىغا 125 كىلومېتىر كېلىدىغان قۇملۇق ئىچىگە جايلاشقان بولۇپ، يېڭىشەھەر ناھىيىسى ھاراپ يېزىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىغا توغرا كېلىدۇ. يېزىلىق ھۆكۈمەت تۇرۇشلۇق جاي بىلەن ئارىلىقى 24 كىلومېتىر. مازاردا باتقان كىشى قاراخانىيلارنىڭ خانى ئەلى ئارسلانخان (مىلادىيە 978 — 998 - يىلىغچە سەلتەنەت سۈرگەن) بولۇپ، 14 - ئەسىردە ئۆتكەن ئۇيغۇر تارىخچىسى جامال قارىشى ئۆزىنىڭ «سۈررا ھ لۇغىتىنىڭ

تولۇقلىمىسى» نامىلىق ئەسىرىدە، بۇ خانىنىڭ ئىسىم — شەرىپىنى: «سەئىد ئەلى ئارسلانخان ئىبل شېھىد ئەبۇلھەسەن بىنىنى بايىتاش ئارسلانخان بىنىنى ساتۇق بۇغراخان» دەپ ئاتىغان. بۇنىڭدىن قارىغاندا، ئۇ سۇلتان ساتۇق بۇغراخانىنىڭ نەۋرىسى ئەبۇل ھەسەن ئەلى بۇغراخانىنىڭ ئوغلى.

رىۋايەتتە قىلىنىشىچە، ئەلى ئارسلانخان ئاتىسىنىڭ ئورنىدا تەختتە ئولتۇرغان مەزگىلدە، بۇرۇن ئاتىسىنىڭ ۋاقتىدا ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغان ئۇدۇن (خوتەن) خانلىقىنىڭ خانى خالخان ماچىن ۋە چىكالولار ئىسلام دىنىدىن يېنىۋېلىپ، قاراخانىيلار خانلىقىغا بويسۇنۇشتىن باش تارتىپ، قەشقەرنى مەركەز قىلغان ئىسلام قوشۇنلىرىغا ئۇزلۇكسىز ھۇجۇم قىلغان. مىلادىيە 996 — يىلى قەشقەردىكى نوختى رەشىد، چوقتى رەشىد باشچىلىقىدىكى بۇددا دىنىغا يېنىۋالغان مۇرتىلار ئۇدۇن بۇددىستلىرىغا يېقىندىن ماسلىشىپ، قەشقەردە كەڭ كۆلەملىك قورالىق قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ، قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ پايتەختىنى ئىشغال قىلغان. بۇ چاغدا ئەلى ئارسلانخان ماۋرائۇننەھر رايونىنى قوغداۋاتقان خانلىقىنىڭ ئاساسلىق كۈچىنى قەشقەرگە قايتۇرۇپ كېلىپ، قەشقەردىكى ئۆكتىچى بۇددا دىنى مۇرتىلىرىنى تارمار قىلغان. مەغلۇپ بولغان بۇددا دىنى مۇرتىلىرى نوختى رەشىد، چوقتى رەشىدنىڭ باشچىلىقىدا ئۇدۇنغا قېچىپ بېرىپ يارەم سورىغان. مىلادىيە 998 — يىلى ئۇدۇن بۇددىستلار قوشۇنى قەشقەردىكى بۇددا دىنى مۇرتىلىرى بىلەن بىرلىشىپ قاراخانىيلار خانلىقىغا ھۇجۇم قىلغان. ئىككى تەرەپ يېڭىسارنىڭ شەرقىي شىمالىدىكى چۆللۈكتە كەسكىن جەڭ قىلغان. ئۇرۇشتا ئۇدۇن بۇددىست قوشۇنلىرى غەلىبە قىلىپ، ئەلى ئارسلانخان شېھىت بولغان. بۇددىست

قوشۇنلار ئەلى ئارسلانخاننىڭ بېشىنى كېسىۋېلىپ قەشقەر ئەسكىسار قەلئەسىنىڭ دەرۋازىسىغا مىخلاپ، مۇسۇلمانلارغا ئىبرەت قىلماقچى بولغان. شېھىد ئەلى ئارسلانخاننىڭ باشسىز جەسىتى ئۇرۇشتا قازا قىلغان ئىسلام قوشۇنلىرىنىڭ جەسىتى بىلەن ئوردام چۆللۈكىگە دەپنە قىلىنغان. بۇ جايىنى كىشىلەر «قۇمىلى شېھىتان» ۋە «ئالتۇن رەۋزە» دەپ ئاتىماقتا. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، شېھىد ئەلى ئارسلانخاننىڭ بېشى هازىرقى قەشقەر شەھىرىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىكى تۇمەن دەرياسىنىڭ بويىغا دەپنە قىلىنغانمىش، بۇ جايىنى كىشىلەر «ئارسلانخان مازىرى» دەپ ئاتىماقتا.

ئوردام مازىرى تەسىر دائىرىسى ۋە پائالىيەت كۆلىمى جەھەتتىن ئالغاندا جەنۇبىي شىنجاڭ بويىچە ئەڭ مەشھۇر چوڭ مازار بولۇپ، شىنجاڭدىكى باشقا مازارلاردىن پەرقلىق بولغان پائالىيەت مەزمۇنى ۋە تاۋاپ شەكلىنى هاسىل قىلغان. هەر يىلى كونا يىلنامە بويىچە مۇھەررەم (1 ـ ئاي) ۋە شەئبان (8 ـ ئاي)، يەنى هوشۇر ئېيىنىڭ 10 ـ كۈنى بىلەن بارات ئېيىنىڭ 12 ـ كۈنى بۇ مازارغا جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ هەممە جايىدىن كىشىلەر تاۋاپقا كېلىدۇ، بولۇپمۇ قەشقەرنىڭ هەرقايسىي ناهىيىلىرىدىن كەلگەنلەر تۇغلارنى كۆتۈرۈشۈپ، داپ، ناغرا، سۇنايلارنى خەلق ئاهاڭلىرىغا چېلىشىپ، ئات، ئېشەك هارۋىلىرى بىلەن ئوردامغا مېڭىشىدۇ. ئوردام شەيخىنىڭ ئېيتىپ بېرىشىچە، بىر يۈرتتىن 100 ئادەم كەلگەن بولسا، ئۇلارنىڭ 40 ـ 50 نىڭ قولىدا بايرىقى بار ئىكەن. بايراقنىڭ رەڭگى ئاق، يېشىل، هال رەڭ، سېرىق؛ شەكلى ئۈچ يۇرجەك، هەرە چىشلىق. ئۇلارنىڭ ئىچىدە 10 ـ 20 ئادەمنىڭ قولىدا دەپپى بار ئىكەن. ئۇلار ئۇدۇللا ئوردامغا كەلمەيدۇ، ئالدى بىلەن يېڭىسار ناهىيىسىنىڭ لەڭگەر كەنتىدىكى هەسەن

بۇغراخان ۋە ھۈسەيىن بۇغراخانلىق مازىردا بىر كۈن پائالىيەت قىلىشىدۇ. بۇ پائالىيەتنى داۋاملاشتۇرۇپ يېڭىسارنىڭ ساغانلىق يولى بىلەن مېڭىپ، ئەلى ئارسلانخانلىق بېشىغا يەتمەستىن بۇرۇن ھەزرىتى بېگىم دېگەن مازار بار. بۇ مازاردا بىر - ئىككى كۈن پائالىيەت قىلىدۇ. ئاندىن ئوردامغا كېلىپ ئارسلانخانلىق بەرلىكىنى تاۋاپ قىلىدۇ. بۇ يەردە پائالىيەت ئۇچ كۈن بولىدۇ. بۇ يەردىن قەشقەردىكى دۆلەتباغقا بېرىپ ئەلى ئارسلانخانلىق بېشىنى تاۋاپ قىلىدۇ. بۇ يەردىمۇ ئۇچ كېچە - كۈندۈز پائالىيەت بولىدۇ، بۇ يەردىن يېنىپ ئاتۇشتىكى سۇلتان سۇتۇق بۇغراخانلىق مازىرىنى تاۋاپ قىلىدۇ، ئومۇمىي پائالىيەت ۋاقتى 15 كۈن ئەتراپىدا بولىدۇ، ئوردامغا 16 كىلومېتىر قالغاندا يول ئۈستىدە «دوست بۇلمقىم» بار، بۇ يەر ئوردامغا ماڭغانلارنى ناغرا چېلىپ كۈتۈۋالىدىغان ناغرىخانا. بۇ يەرگە كەلگەن كىشىلەر بۇلاق بېشىدا چەمبىرەك بولۇپ تىزىلىشىپ «يادوست، يادوست» دەپ دوست تارتىدۇ. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، «يادوست» دەپ دوست تارتسا، بۇلاقتىكى سۇ ئوقچۇيدىكەن. يۇرت - يۇرتلاردىن توپلىشىپ تاۋاپ قىلغىلى كەلگەنلەر يېقىن بارغاندا ئوردامغا ئادەم ئەۋەتىدۇ. ئۇلار ئوردامدىكى ھەرقايسى يۇرتلارغا ۋەكىل بولۇپ كەلگەنلەرنى كۈتۈۋېلىش ئۈچۈن تەشكىللىنىپ، قاتار ئولتۇرغان 8 — 10 شەيخ بىلەن كۆرۈشىدۇ، ئۇلارغا « پالانى يۇرتتىن مانچە ئادەم كەلگەنتۇق» دەپ خەۋەر بەرگەندىن كېيىن، ئۇلارنىڭ ئالدىغا بېرىپ قۇچاقلىشىپ كۆرۈشۇپ، شەيخلەر خوش - مەرھەمەت دەپ رۇخسەت قىلغاندىن كېيىن ئاندىن مەيدانغا كىرىپ پائالىيەتكە قاتنىشىدۇ. ھەرقايسى يۇرتتىكىلەر ئەنە ئاشۇ تەرتىپ بويىچە ئوردامغا كىرىشىدۇ، ھەممەيلەن يىغىلىپ بولغۇچە ئالدىن كەلگەنلەر

سۇرۇن راسلاپ، داقا ـ دۇمباق چېلىپ، ساما سالىدۇ. مۇھەررەم ئېيىنىڭ 10 ـ كۈنى ئوردامغا كېلىدىغانلار ئاساسەن كېلىپ بولىدۇ ۋە پائالىيەت رەسمىي باشلىنىدۇ. ئۇ يەردىكى «كاخانا» دا ھازىرمۇ دىئامېترى ئۇچ مېتىر، چوڭقۇرلۇقى بىر يېرىم مېتىر كېلىدىغان چوڭ داش قازان بار، ئۇ ئالتۇن داش دەپ ئاتىلىدۇ. ئاشپەزلەر ئوچاق تۆپىسىگە شوتا قويۇپ چىقىدۇ. يۇرت ـ يۇرتلاردىن كەلگەنلەر ئۆز ئىقتىسادىي ئەھۋالىغا قاراپ، كالا، قوي، توخۇ، ئاشلىق، مېيى، سەي ـ كۆكتات ۋە ئوتۇن ئالغاچ كېلىپ كاخانىغا مەسئۇل شەيخقە بېرىدۇ. شەيخ بۇ نەرسىلەرنىڭ مۇۋاپىق قىسمىنى داشقا سېلىشقا بېرىدۇ. ئالتۇن داشنىڭ تامىقىنى خالايىق تالىشىپ يېيىشىدۇ. بۇ يەردە ئىككى كۈن خەتمىقۇرئان، ھەلقە پائالىيەتلىرى بولىدۇ.

تاۋاپچىلارنىڭ مۇھىم پائالىيەتلىرىدىن بىرى «تۇغ كۆرۈشتۇرۇش» مۇراسىمىدۇر. ھەر قېتىملىق ئايەم ئاياغلىشىدىغان كۈنى (مۇھەررەم ئېيىنىڭ 13 ـ كۈنى) «دورغا بېگىم» بىلەن «كاخانا» دەپ ئاتىلىدىغان جايدا (بۇ جاي ئوردام مەھەللىسىدە) «تۇغ كۆرۈشتۇرۇش» مۇراسىمى ئۆتكۈزۈلىدۇ. بۇ ئوردام سەيلىسىنىڭ ئەڭ جىگە چىققان كۈنىدۇر. تۇغ كۆرۈشتۇرۇش سورۇنى كىشىگە چوڭ جەڭ مەيدانىنى ئەسلىتىدۇ. نەچچە تەرەپتىن تۇغ كۆتۈرگەن بەرەر مىڭ كىشى داقا ـ دۇمباقلارنى چېلىشىپ چىقىدۇ. ئۇلار تۇغلارنى بىر يەرگە جەملەيدۇ. مەڭلۈت ئوقۇپ بىر ـ ئىككى يۈز قارى قىرائەت قىلىدۇ، كىشىلەر ئەكەلگەن تۇغ ـ ئەلەم شەددىلەرنى «رەڭزە مۇبارەك» (شېھىد ئەلى ئارسلانخاننىڭ تېنى كۆمۈلگەن دەپ رىۋايەت قىلىنغان ئورۇن) كە قادايدۇ. تاۋاپكارلار ناغرا ـ سۇناي، داقا ـ دۇمباقلار بىلەن توپ ـ توپ بولۇپ «ھەلق» قىلىپ كېلىدۇ. بۇ چاغدا ئوردام

چۆللۇكى ئىچىدىكى بۇ مازار ئەتراپى قايناق، ئاۋات بازارغا ئايلىنىدۇ. خالايىق ھەرقايسى يۇرتلاردىن كەلگەن 10 نەچچە شەيخنىڭ يېتەكچىلىكىدە، ئەلى ئارسلانخاننىڭ تېنى دەپنە قىلىنغان يەرگە كېلىپ «تۇغ باغلاش» مۇراسىمى ئۆتكۈزىدۇ. ئەلى ئارسلانخاننىڭ تېنى كۆمۈلگەن دەپ قارالغان يەردە سۆگەت بادرىسىدا قىلىنغان ئېگىز شەددىلەر بار. ئۇنىڭغا ساناقسىز تۇغ ـ ئەلەملەر قادالغان، ئەتراپىغا شوتا قويۇلغان. بۇ چاغدا ھەر يۇرتتىن كەلگەن تاۋاپچىلار ئارىسىدىن ۋەكىللەر سايلىنىدۇ. «باشلاندى» دېگەن بۇيرۇق بېرىلىشى بىلەنلا بۇ ۋەكىللەر تېزلىك بىلەن شادىنىڭ ئۈستىگە چىقىشىپ قوللىرىدىكى تۇغلىرىنى قاداپ قويۇپ چۈشۈشىدۇ. ئۇلار چۈشۈشى بىلەن تاۋاپ ئەھلى ئۇلار بىلەن كۆرۈشىدۇ، ئاندىن ناغرا، سۇناي چېلىنىپ شادىيانە ئۇسۇللار باشلىنىدۇ. بىرەر سائەت پائالىيەت قىلغاندىن كېيىن شەيخ «تىنچلىنىڭلار» دەپ بۇيرۇق بېرىدۇ، ئاندىن خەتمىقۇرئان باشلىنىپ، دۇئا قىلىشىپ قايتىدۇ.

ئوردام مازىرى تاۋاپىتى ئۆزئارا مۇناسىۋەتلىك بولغان زەنجىرسىمان مازارلار توپىنى ھاسىل قىلغان بولۇپ، ئوردامغا مۇناسىۋەتلىك مازارلار 20 دىن ئاشىدۇ.

ئوردامغا مۇناسىۋەتلىك ئەسلىمە لەردىن تۆۋەندىكىلەر بار:

1. ئالتۇن رەۋزە: ئالتۇن رەۋزەم دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇ شېھىت ئارسلانخاننىڭ تېنى كۆمۈلگەن جاي. رىۋايەت قىلىنىشىچە، شۇ چاغدا ئەۋلىيالار ھەممە مازارغا تۇغ قاداپ كېلىپ، ئەلى ئارسلانخاننىڭ ياتقان يېرىنى ئىزدەپ ئالتۇن رەۋزەمگە كەلگەن، بۇ چاغدا باشقا مازارلارنىڭ روھلىرى «مەن ماۋۇ يەردە» دەپ ئۇلارنىڭ ئالدىغا كەلگەن. ئەمما ئەلى ئارسلانخاننىڭ روھى كەلمىگەن. شۇنىڭ بىلەن ئۇلار

ئەلى ئارسلانخاننىڭ بېشىغا تاۋاپ قىلمىساق كەتمەيمىز دەپ، ئالتۇن رەۋزىنىڭ يېنىدىكى بىر شورلۇقتا 40 كۈن يېتىۋالغانمىش. ئەلى ئارسلانخاننىڭ روھى ئۇلارغا «كىشىلەر مېنىڭ بېشىمغا كېلىپ دۇئا قىلمىمز دېسە، بېشىمنى دەسسەپ قويىدۇ، شۇڭا مۇشۇ يەردە دۇئا قىلساڭلار ماڭا تېگىدۇ» دەپ تۇغ قادايدىغان جايىنى كۆرسىتىپ بېرىپتۇمىش. شۇنىڭدىن كېيىن تاۋاپقا كەلگەنلەر شۇ جايغا تۇغ تىكىپ، دۇئا قىلىدىغان بولۇپتۇ. بۇ يەر ئالتۇن رەۋزە دېيىلىپتۇ. تۇغ ئۇستىگە ـ ئۈستىگە قادىلىۋېرىپ، تۇغ قادايدىغان شادىنىڭ ئېگىزلىكى 20 نەچچە مېتىرغا يەتكەن، تۇغ قادايدىغانلار شوتا بىلەن چىقىپ قادايدۇ، ئۇنىڭدا سان ـ ساناقسىز تۇغلار لەپىلدەپ تۇرىدۇ.

2. دورغا بېگىم: ئوردام پائالىيەت مەيدانىدا بولۇپ، بۇ جايدا تۇغ كۆرۈشتۈرۈش مۇراسىمى ئېلىپ بېرىلىدۇ. ئۇ ئوردامنىڭ كۈنچىقىش تەرىپىدە بولۇپ، ئەلى ئارسلانخاننىڭ تېنى كۆمۈلگەن جايغا بىر كىلومېتىر كېلىدۇ. بۇ كىشى ئەلى ئارسلانخاننىڭ دورغىسى دەپ رىۋايەت قىلىنىدۇ.

3. كاخانا ياكى كاخانام ـــ بۇ كۆلىمى 200 كۋادرات مېتىر كېلىدىغان ئۆي بولۇپ، بۇ يەردە ئەكەلگەن ماللار قۇربانلىق قىلىنىدۇ ۋە داش قاينىتىلىدۇ. ئېيتىلىشىچە، كاخانامغا دۇئا قىلغاندا، ئالتۇن داش، ئالتۇن شام داخانلىرىم دەپ دۇئا قىلىنىدىكەن، بۇرۇن ئوردا پادىشاھىم مازىرىدا يەنە گىرۋەكلىرىگە تۇچ يالىتىلغان ئىككى داش قازان بار بولۇپ، ئۇنىڭ بىرىنىڭ يۇزىگە ھىجرىيە 1281– يىلى (مىلادىيە 1864– يىلى)، يەنە بىرىگە ھىجرىيە 1328– يىلى (مىلادىيە 1910– يىلى) دەپ يېزىلغان. بۇ ئىككى چوڭ داش پولات تاۋلاش ھەرىكىتى ۋە مەدەنىيەت ئىنقىلابىدا بۇزۇۋېتىلگەن. ھازىرقى داشمۇ ناھايىتى چوڭ بولۇپ،

چوڭقۇرلۇقى 1.5 مېتىر، كەڭلىكى ئۇچ مېتىر كېلىدۇ، يەرلىك كىشىلەر ئۇنى «ئالتۇن داش» دەپ ئاتىشىدۇ.

4. قەلئەنەر خېنىم ــ ئاشىقلار كېلىپ ئولتۇرۇپ ساپايى چېلىپ، قوي يۇڭى بىلەن بۇي سېلىپ پائالىيەت ئېلىپ بارىدىغان ئورۇن. بۇ يەردە بىر كىچىك قورۇ ئىچىدە بىرقانچە ئېغىز ئۆي بار. قورۇ ئىچىگە تۇغ ــ ئەلەملەر قادىۋېتىلگەن. ئۇلار ئورادا پائالىيەت بولمىغان چاغلاردىمۇ كېلىۋېرىدۇ.

5. ھاجەتقۇم: ئەلى ئارسلانخاننىڭ تۇغى قادالغان ئالتۇن رەۋزەگە ئايالار كۆپ بارالمايدۇ، ئۇلار قۇمنىڭ كەينىدىكى مەخسۇس ئايالار بارىدىغان ھاجەتقۇم دېگەن جايغا بېرىپ دۇئا ــ تىلاۋەت قىلىشىدۇ، پۇت ــ قولى، بېلى ئاغرىيدىغانلار قۇمغا كۆمۈلىدۇ. بۇ يەردە يەنە «بۆشۈك ئانام» دېگەن يەر بار. ئايالار بالا تەلەپ قىلىپ قولىنى «بۆشۈك ئانام»غا تىقىپ، نېمە چىقسا شۇنى يەيدۇ.

ئوردام پائالىيىتى دىنىي تۈستىكى مۇراسىم بولۇپلا قالماستىن، يەنە ئەڭ مۇھىمى چۆل ئارىسىدىكى بوستانلىقلاردا ياشاۋاتقان خەلقەرنىڭ ئۆزئارا ئۇچرىشىش، كۆڭۈل ئېچىش، مەدەنىيەت، ئۇچۇر ئالماشتۇرۇش پائالىيىتىگە ئايلانغان.

بۇ جاي ھەر قېتىمقى تاۋاپ ۋاقتىدا قايناق بازارغا ئايلىنىدۇ، ئازادلىقتىن بۇرۇن تاۋاپقا كېلىدىغانلارنىڭ سانى 100 مىڭدىن ئېشىپ كەتكەن، «مەدەنىيەت ئىنقىلابى» ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى خېلى چاغلارغىچە ئوردام پائالىيىتى چەكلەنگەن، 80 ــ يىللاردىن كېيىن يەنە تەدرىجىي ئەسلىگە كېلىشكە باشلىغان، 90 ــ يىللاردىن كېيىن پارتىيىنىڭ توغرا دىن سىياسىتىنىڭ تەسىرى بىلەن ئوردام پائالىيىتى نورمال ھالدا قايتىدىن قىزىشقا باشلىغان. پائالىيەت

مەزگىلدە ھاراپ يېزىسىدىن ئوردامغىچە بولغان 30 نەچچە كىلومېتىر يول قاينىق بازارغا ئايلىنىدۇ، توپىلىق، قۇمۇق دەشتىلىك ئىككى قاسىنىقى تىجارەتچىلەر بىلەن تولىدۇ. ئوردام شەيخىلىك ئېيتىشچە، ئوردامغا 70 % ئەركىشى كىرسە، 30% ئايال كىشى؛ 60% قېرىلار كىرسە، 40% ياشلار كىرىدىكەن. ئوردامدا تاۋاپ پائالىيىتىدىن باشقا يەنە داستان ئېيتىش، مەشرەپ، چېلىشىش، توخۇ سوقۇشتۇرۇش، دارۋا زلىق قاتارلىق خىلمۇخىل كۆڭۈل ئېچىش پائالىيەتلىرى بولۇپ تۇرىدۇ. بۇ پائالىيەتلەر كىشىلەرگە، بولۇپمۇ ياش قىز ـ ئوغۇللارغا ئۆزئارا تونۇشۇش ئىمكانىيىتى يارىتىپ بەرگەن. شۇڭا، ئوردام پائالىيىتىنى يەرلىكلەر ئوردام سەيلىسى دەپ ئاتاپ كەلگەن.

ئۇيغۇر مازارلىرىدىكى چېلىشىش پائالىيەتلىرى

چوڭە پادىشاھىم مازىرى

چوڭە پادىشاھىم مازىرى (يەرلىكلەر چوڭە پاششىم دەپ ئاتايدۇ) ئوردا پادىشاھىم مازىرىغا ئوخشاش جەنۇبىي شىنجاڭ، بولۇپمۇ قەشقەر ۋىلايىتى تەۋەسىدە تەسىرى چوڭراق مازارلارنىڭ بىرى بولۇپ، يېڭىسار ناھىيە بازىرىنىڭ غەربىگە بەش كىلومېتىر كېلىدىغان لەڭگەر كەنتىنىڭ جەنۇبىدىكى دۆڭلۇككە جايلاشقان.

يەرلىك رىۋايەتلەردە، چوڭە پادىشاھىم مازىرىغا قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ خانى ھەسەن بۇغراخان ۋە ھۇسەيىن بۇغراخانلار دەپنە قىلىنغان دېيىلىدۇ.

تارىخىي ماتېرىياللارغا ئاساسلانغاندا، ھەسەن بۇغراخان سۇلتان سۇتۇق بۇغراخانىنىڭ نەۋرىسى، سۇلايمانىنىڭ ئوغلى بولۇپ، تەخەللۇسى ھارۇن ئىدى. ئۇ بالاساغۇنغا ئىلىك خان بولغان. مىلادىيە 990 ـ يىلى غەربتىكى سامانىيلارنىڭ ھۇجۇمى ئەۋج ئالغانلىقتىن، سامانىيلار بىلەن ئۇرۇشۇش ئۈچۈن سەمەرقەند تەرەپكە يۈرۈش قىلغان، مىلادىيە 993 ـ

يىللى (بىرزى ياتقىرىياللاردا 992 - يىللى دېيىلگەن) سەمەرقەندتىن بۇخاراغا قايتىشتىدا كېسەل بىلەن ۋاپات بولغان. ھەسەن بۇغراخان ھەققىدە مىرزا ھەيدەر كوراگان ۋە مىرزا مىلەھمۇد جۇراسلارنىڭ «تارىخىي رەشىدى» ۋە «تارىخىي رەشىدى (زەيلى)» نامىلىق ئەسىرىدە: «مەھمۇد قەشقەرى <بۇۋىمىز> دەپ ئاتىغان كىشى ھىجرىيە 382 - يىللار (مىلادىيە 992 - يىلى) بۇخارانى سامانىيلار قولىدىن ئالغان ھارۇن ئەل ھۇسەيىن (بۇ ئەسلىي ھەسەن بولۇشى كېرەك — ئاپتوردىن) بىننى سۇلايمان بولۇپ چىقىدۇ. بۇ كىشى خوتەننى بويسۇندۇرغان بۇسۇپ قادىرخانىنىڭ دادىسى ئىدى» دېيىلگەن.

ئەمما خەلق ئىچىدە تارقالغان رىۋايەتلەردە، ھەسەن بۇغراخان مىلادىيە 992 - يىلى قەشقەر بېگىشەھەر ناھىيىسىنىڭ ھازىرقى ئاقساس سۇ ئامبىرى ئەتراپىدا بولغان بىر قېتىملىق ئۇرۇشتا شېھىت بولغان. جەستى شۇ چاغدىكى ئىسلام قوشۇنلىرىنىڭ تۇرار جايى بېگىسار ناھىيىسىنىڭ شەھەر يېزىسىغا قاراشلىق لەڭگەر كەنتىگە دەپنە قىلىنغان دېيىلىدۇ.

ھەسەن بۇغراخان ھەققىدە تۇۋەندىكىدەك رىۋايەتلەر تارقالغان : «ھەزرىتى ھەسەن بۇغراخان بېگىساردا ئۇدۇن ئۇيغۇر بۇددىستلىرى بىلەن جەڭ قىلىۋاتقاندا بىر قۇمۇقنىڭ ئىچىگە قامىلىپ قاپتۇ. يەتتە كۇنگىچە بىر قەتىرە سۇ تېپىلماپتۇ. مۇسۇلمانلارنىڭ ئاچلىق، ئۇسسۇزلۇقتا جەڭ قىلىشقا مادارى قالماپتۇ. ھەزرىتى ھەسەن بۇغراخان غازى ھەق سۇبھانە تائالاغا سېغىنىپ تەۋەججۇ قىلىپتۇ. شۇ سائەتتە خۇدايىتائالانىڭ رەھمى ۋە ئىنايىتى بىرلە ھەسەن بۇغراخانىنىڭ ئالدىدا ئىككى پاك سۇرەت پەيدا بولۇپتۇ. بۇلارنىڭ بىرىنىڭ قولىدا ئالتۇن پىيالە، يەنە بىرىنىڭ

قولىدا ئالتۇن ئاپتۇۋا بار ئىكەن، ھەزرىتى ھەسەن بۇغراخان غازى ئۇلاردىن: «بۇ نېمە؟» دەپ سوراپتۇ. ئۇ ئىككىيلەن: «زەمزەم سۇيى» دەپ جاۋاب بېرىپتۇ ۋە قولىدىكى پىيالە بىلەن ئاپتۇۋىنى ھەزرىتى ھەسەن بۇغراخانغا بېرىپتۇ، ھەزرىتى ھەسەن بۇغراخان غازى بۇ سۇدىن بىر پىيالىسىنى ئىچىپ، قالغىنىدا تەرەت ئېلىپ ئىككى رەكەت شۈكۈرانە نامىز ئوقۇپتۇ. نامازدىن كېيىن مۇسۇلمانلارنىڭ ئىستىقبالى ھەققىدە نالە ـ زار قىپتۇ. بىردەمدىن كېيىن ئارقىسىغا قارىسا تەرەتتىن سۇ تۆكۈلگەن ئىككى جايغا سۇ پەيدا بولۇپ قاپتۇمىش. تەرەت ئالغان جايغا سانجىپ قويغان ھاسىسىمۇ كۆكلەپ قاپتۇمىش. شۇنىڭ بىلەن ھەسەن بۇغراخان غازى بۇ جايغا «دەشتى كۆل» دەپ نام بېرىپتۇ ھەمدە «بىزنىڭ قارارگاھىمىز مۇشۇ ئىكەن» دەپ بىلىپتۇ. مۇسۇلمانلارنى سۇدىن قانغۇچە ئىچىشكە بۇيرۇپتۇ. ھەزرىتى ھەسەن بۇغراخان بۇ جايدا بىرنەچچە كۈن بۇددىستلار بىلەن قاتتىق جەڭ قىلىپتۇ. بىراق، بۇددىستلار غالىب كەپتۇ. ھەزرىتى ھەسەن بۇغراخان مۇھەررەمنىڭ 14 ـ كۈنى چارشەنبىدە شېھىت بولۇپتۇ. ھەزرىتى ھەسەن بۇغراخان غازى مۇشۇ جايغا دەپنە قىلىنىپ، «چۇجە پادىشاھىم» مازىرى نامى بىلەن مەشھۇر بولۇپتۇ.»

ئۇلار توغرۇلۇق يەنە مۇنداق رىۋايەتمۇ تارقالغان: «ھەزرىتى يۈسۈپ قادىرخان غازى پادىشاھىم يېڭىسار مەۋزەئى ـ ھەزرىتى ھەسەن بۇغراخان، ھۈسەيىن (بۇ يەردە ئەسلىي مۇسا بۇغراخان دەپ ئېلىنىشى كېرەك ئىدى ـــ ئاپتوردىن) بۇغراخانلار شاھادەت تاپقان يەرگە قاراپ يولغا چىقتى. . . ھەزرىتى يۈسۈپ قادىرخان غازى ماتەمدىن پاراغ بولغاندىن كېيىن ئاتىلىرى ھەسەن بۇغراخان بىلەن ھۈسەيىن بۇغراخانىنىڭ تەندىن جۇدا بولغان باشلىرىنى بىر

يەرگە ئەكېلىپ، يۇزلىرىنى قىبلىگە قارىتىپ، ئۇك تەرىپىنى بېسىپ ياتقان شەكىلگە كىرگۈزۈپ، جايى مەنزىلگە دەپنە قىلدى. ئاندىن دەشتىمۇدەشت ئاختۇرۇپ يۈرۈپ، شېھىت بولغان ھاكىملار، ئۇمىرالارنى ۋە 25 مىڭ شېھىتنى تېپىپ، ئاتلىرىنىڭ ئايىغىغا دەپنە قىلدى. 5000 قوي، 200 تۆگە، 400 كالا، 500 ئات ئۆلتۈرۈپ شېھىتلار ھەققىگە ئاش قىلىپ بەردى. خەتمىقۇرئان قىلىپ، ساۋابىنى شېھىتلار ئەرۋاھىغا بېغىشلىدى. ئاندىن شاھىنشاھ خوجا ياقۇپنى شەيخلىققا، 30 كىشىنى سىپارىخانلىققا (مازاردا ئولتۇرۇپ مەخسۇس خەتمىقۇرئان قىلىدىغان قارىلار)، 40 كىشىنى باشقا ئىشلارغا تەينەلەپ، بېشىغا ئالتۇنلۇقتىن ئايىغى ماڭغىنىغچە بولغان ئارىلىقتىكى قارا چاناق، سايلىق ئۆستەڭ بويلىرىدىكى يەرلەرنىڭ ھەربىر چارىكىنى بىر مىسقالدىن ئالتۇنغا ئېلىپ ۋەخپە قىلىپ بەردى.»

مەدەنىيەت ئىنقىلابىدىن بۇرۇن، بۇ يەردە گۈللۈك چىنە خىشلىق، رەڭدار چوڭ گۈمبەز بار بولۇپ، مەقبەرە گۈمبەز ئىچىگە ئېلىنغان. گۈمبەزنىڭ ئۈچ مېتىر نېرىسىدا تاۋاپكارلار نامازئوقۇيدىغان ئۇزۇنلۇقى 25 مېتىر، كەڭلىكى 10 مېتىر كېلىدىغان چوڭ خانىقا (مەسچىت)، ئۇنىڭ يېنىدا كاخانا (داش قازان ئورنىتىلغان ئۆي) بار ئىدى. كېيىن بۇ قۇرۇلۇشلار ۋەيران قىلىنغان. ھازىر ۋەيران بولغان گۈمبەز ئورنىغا تۇغ ـ شەددىلەر قاداپ قويۇلغان. مازار شەيخىنىڭ ئۆيىنىڭ ئالدىدا شەربەت خېنىم دەپ ئاتىلىدىغان سۇيى كۆپ بولمىغان بىر بۇلاق بار. ئەينى چاغلاردا، بۇ بۇلاقنىڭ چوڭقۇرلۇقى تۆت مېتىرچە بولۇپ، قىش ـ يازسۇ چىقىپ تۇراتتىكەن. مازارغا كەلگەن كىشىلەر شىپالىق تىلەپ، بۇلاق سۇيىدىن ئىچىشىدىكەن ھەمدە ئۆيلىرىگە ئالغاچ

كېتىشىدىكەن. مازارنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىن 600 — 700 مېتىرچە يىراقلىقتا، بۇ مازارغا ئائىت رىۋايەتلەردە تىلغا ئېلىنغان دەشتى كۆل بار. ھەسەن بۇغراخان مازىرىنىڭ 300 مېتىرچە جەنۇبىدا قىزىل جاي خېنىم مازىرى بار. قىزىل جاي خېنىم مازىرى دۆڭلۇك ئۈستىگە جايلاشقان بولۇپ، مەقبەرە ئورنىدا تاش دۆۋىلىنىپ، يېنىغا ئېگىز تۇغ — شەددە قاداپ قويۇلغان. ئەتراپىدا ئۆيلۈك — ئوچاقلىق بولۇشىنى ئارزۇ قىلغان تاۋاپچىلار تەرىپىدىن جۈپ قىلىپ باغلىنىپ، قويۇپ قويۇلغان نۇرغۇن تاشلارنى ئۇچراتقىلى بولىدۇ. ھەسەن بۇغراخان مازىرىنىڭ غەربىي شىمالىدىن 300 مېتىرچە يىراقلىقتىكى دۆڭلۇكتە بۆشۈك ئانام دەپ ئاتىلىدىغان مازار بار. مازارنىڭ ئەتراپى كېسەك تام بىلەن قورشالغان. ھويلا ئوتتۇرىسىغا خام كېسەك بىلەن ئېگىز سۇپىلىق مەقبەرە ياسالغان بولۇپ، ئەتراپىغا نۇرغۇن تۇغ — ئەلەملەر قادالغان. مەقبەرىنىڭ ئاستى تەرىپىنى بالا تەلىپى بار ئاياللار كۆلاپ، كىچىك كامارلارنى شەكىللەندۈرۈپ قويغان. ئۇلار بالىلىق بولۇش ئۈچۈن كولانغان كامارلارغا قولىنى تىقىپ، نېمە چىقسا شۇنى ئېلىپ يەيدىكەن. ئۇ كامارلارنىڭ يېنىغا ئىنچىكە چۈۋەتتىن ياسالغان ئوقيا، لاتىدىن ياسالغان قورچاق قاتارلىق نەرسىلەرنى قويۇپ قويۇشقان. رىۋايەت قىلىنىشىچە، بۆشۈك ئانام ھەسەن بۇغراخانىنىڭ ئىنىكئانىسى بولۇپ، قىزىل جاي خېنىمنىڭ ئاپىسى ئىكەن.

چۈجە پادىشاھىم مازىرىمۇ ئوردا پادىشاھىم مازىرىغا ئوخشاش جەنۇبىي شىنجاڭ بويىچە تەسىرى چوڭ مازار بولۇپ، ھەر يىلى مۇھەررەم ئېيىنى 10 شەئبان ئېيىنى (بارات ئېيىنى)دا جاي — جايلاردىن كەلگەن تاۋاپچىلار ئالدى بىلەن چۈجە پادىشاھىمنى تاۋاپ قىلىپ، تۇغ — ئەلەم قاداپ

ئاندىن ئوردام مازىرىغا قاراپ يول ئالاتتى. بۇ يەردىمۇ خۇددى ئوردام مازىرىدىكىگە ئوخشاش تۇغ كۆرۈشتۇرۈش مۇراسىمى ئېلىپ بېرىلاتتى. بىر قىسىم كونا ئادەتلەر چۈجە پادىشاھىم مازىرىدا كۆپ ساقلانغان. بۇ مازارغا چاقا چىقىپ قالغان، قۇلىقى ئېقىپ قالغان كېسەللەر شىپالىق ئىزدەپ كېلىدۇ. ياغاچقا يۆگەپ، سۈيىغا چىلاپ تەييارلىۋالغان مازنى مازارغا ئاپىرىپ نۆكچە يېقىشىدۇ، نۆكچىنى كۆپىنچە يەتتە يەرگە قويىدۇ. دۇئا سالغاندا سۈيىغى بىلەن بۇغداينىڭ كېپەكىنى ئارىلاشتۇرۇپ سالىدۇ. چۈشى بۇزۇلۇپ قالغان ياكى بالا تەلەپ قىلىدىغان ئاياللار توغراقتا يېگىنە سانجىپ قويىدۇ.

تېۋىز مازىرى

بۇ مازار يېڭىسار ناھىيە بازىرىنىڭ غەربىي جەنۇب تەرىپىدىكى ئوچار يېزىسىنىڭ تېۋىز كەنتىگە جايلاشقان. ناھىيە بازىرى بىلەن ئارىلىقى 16 كىلومېتىر كېلىدۇ.

تېۋىز مازىرى توغرۇلۇق خەلق ئىچىدە ئىككى خىل قاراش بار. بىرىنچى خىل قاراشتىكىلەرنىڭ ئېيتىشىغا قارىغاندا، «تېۋىز» دېگەن بۇ ئاتالغۇ ئەسلىدە «تەبرىز» دېگەندىن ئۆزگەرگەن جاي ئىسمى بولۇپ، «تەبرىز» ھازىرقى ئەزەربەيجان جۇمھۇرىيىتىگە قاراشلىق بىر شەھەر. خېلى كۆپ مەنبەلەردىن قارىغاندا، سۇلتان سۇئۇق بۇغراخان ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىپ، ئۇنى ئومۇميۈزلۈك تارقىتىشقا باشلىغاندىن كېيىن، ئىراق، يەمەن، خۇراسان، ئافغانىستان، ماۋەرائۇننەھر قاتارلىق ئىسلام ئەللىرىدىن بىر تۈركۈم ئالىملار، ئۆلىمالار سۇلتان سۇئۇق بۇغراخانغا يارەدەم بېرىش ۋە ئۇنىڭ خىزمىتىدە بولۇش ئۈچۈن قەشقەرگە كەلگەن. سۇلتان سۇئۇق بۇغراخان ۋاپات بولۇپ 10 يىل

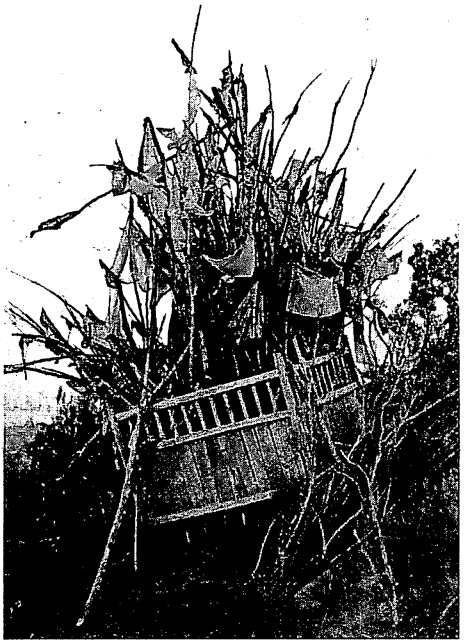
ئۆتكەندىن كېيىن، ئۇدۇن(خوتەن) ئۇيغۇرلىرى بۇددا دىنىغا يېنىۋالغانلىقىتىن، قەشقەردىكى ئىسلام قوشۇنلىرى بىلەن ئۇدۇندىكى بۇددا قوشۇنلىرى ئوتتۇرىسىدا كەسكىن جەڭ بولغان. شۇ چاغدا ئىسلام قوشۇنلىرىغا يارەدەم بېرىش ئۈچۈن خارەزم، ئەنجان، ئوش، شاش، تەبرىز، كاساندىن نۇرغۇن پىدائىيلار كەلگەن. ئۇلارنىڭ بىرمۇنچىلىرى جەڭدە قۇربان بولۇپ، جەسەتلىرى مۇشۇ تۇپراقتا قالغان. تەزكىرىلەردە تىلغا ئېلىنغان جاروپ يەمەنى، سەئىد جالالىددىن باغدادى، سۇلتان ئالاۋىددىن باغدادى، خوجا ئەبۇل مۇزەپپەر تەبرىزى، ئەبۇل مەنسۇر تەبرىزى، ھەزرىتى سانجار كاسانى، ئىسمائىل كاسانى، ھەزرىتى سۇلتان قاسىم خارەزمى قاتارلىقلار ئاشۇ ئىككى قېتىملىق تارىخىي شارائىتتا قەشقەرگە كەلگەن. بۇلارنىڭ ئىچىدىن خوجا ئەبۇل مۇزەپپەر تەبرىزى، ئەبۇل مەنسۇر تەبرىزى ۋە ئۇلار باشلاپ كەلگەن پىدائىيلار ھازىرقى ئوچار بېزىسىنىڭ شىمالىدىكى دۆڭ ئېرىققا كەلگەن، بۇ جايدا بۆكتۈرمىدە تۇرغان ئۇدۇن بۇددىست قوشۇنلىرى پىدائىيلارغا تۇيۇقسىز ھوجۇم قىلغان. ئىككى قوشۇن ئوتتۇرىسىدا كەسكىن جەڭ بولغان. خوجا ئەبۇل مۇزەپپەر تەبرىزى، ئەبۇل مەنسۇر تەبرىزى ۋە ئۇلارنىڭ قوشۇنلىرى شېھىت بولغان ھەم شۇ جايغا دەپنە قىلىنغان. خوجا ئەبۇل مۇزەپپەر ۋە ئەبۇل مەنسۇرلار ئەزەربەيجان جۇمھۇرىيىتىنىڭ تەبرىز شەھىرىدىن بولغاچقا، كىشىلەر ئۇلارنىڭ ھۆرمىتى ئۈچۈن مازار ئورۇنلاشقان جايىنى تەبرىز دەپ ئاتاشقان. زامانلارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن «تەبرىز» سۆزى «تېۋىز»غا ئۆزگىرىپ كەتكەن.

ئىككىنچى خىل قاراشتىكىلەر، بۇيەردە ياتقان كىشى سۇلتان سۇتۇق بۇغراخانىنىڭ ئالتە ئوغلىنىڭ بىرى بولغان ھەسەن بۇغراخان بولۇپ، ئۇ چوجە پاششىمدا ياتقان

كىشىنىڭ ئاكىسى ئىدى، دەپ قارايدۇ.

تېۋىز مازىرىدا ھازىر ئاساسىي قىسمى گۈمۈرۈلۈپ چۈشكەن بىر گۈمبەز بار، گۈمبەزنىڭ ئەتراپىنى يەرلىكلەر قەبرىلىرى ئوراپ تۇرىدۇ. مازار شەيخىنىڭ ئېيتىشىچە، بۇ ھەسەن بۇغراخان گۈمبىزى ئىكەن، گۈمبەز ئەسلىدە سىرتقى كۆرۈنۈشى تۆت چاسا شەكىللىك، ئىچكى كۆرۈنۈشى يۇمىلاق، گۈمبەز ئېگىزلىكى 15 مېتىر ئەتراپىدا بولۇپ، ئىچى — تېشىغا چىنە خىش بېپىشتۇرۇلغانكەن. گۈمبەز ئىچىدە كۆك چىنە خىشلىق ئىككى مەقبەرە بار ئىكەن. بۇ مازارنىڭ تۆت چوڭ دەرۋازىسى بولۇپ، بۇ دەرۋازىلاردىن ئۆتۈپ، ئاندىن گۈمبەز جايلاشقان قورۇغا كىرەتتىكەن. گۈمبەز ئەتراپىدا تەبرىزدىن كەلگەن دەپ رىۋايەت قىلىنغان تۆت كىشىنىڭ مەقبەرىسى بار ئىكەنتۇق. بۇ قۇرۇلۇشلار مەدەنىيەت ئىنقىلابى ۋە كېيىنكى دەۋرلەردىكى كەلكۈن ئاپەتلىرىدە ۋەيران بولغان. مازارنىڭ شىمال تەرىپىدە بۇك — باراقسان باغ — ۋارانلار، ئورمانلار بىلەن قاپلىنىپ تۇرغان تېۋىز كەنتى بار. مازارغا تەۋە چوڭ جامەدە 1000 كىشى بىمالال نامаз ئوقۇيالايدۇ. مازار ئەتراپىدا شەيخلەر تۇرىدىغان ئىككى ئېغىز ئۆي بار. بۇ مازارنى يەرلىك كىشىلەر بەكمۇ ئەزىز بىلىدۇ. ھەر يىلى ئىككى ئايەمدە تاۋاپ قىلغاندىن سىرت، جۈمە نامىزىنىمۇ مۇشۇ يەردە ئوقۇيدۇ. قازا قىلغان ئۇرۇق — تۇغقانلىرىنى بۇ جايغا دەپنە قىلىدۇ.

ئۇيغۇر مازارلىرىدىن كۆرۈنۈش

ھەزرىتى بەگ مازىرى

ھەزرىتى بەگ مازىرى بېگىسار ناھىيىسىنىڭ شەرقىي جەنۇب تەرىپىگە، يەنى قىزىل يېزىسىنىڭ قاراسىي كەنتىگە يېقىن بولغان قۇملۇق ئىچىگە جايلاشقان بولۇپ، ناھىيە بازىرى بىلەن ئارىلىقى 60 كىلومېتر كېلىدۇ. «تەزكىرەئىي شېھەت ئەلى ئارسلانخان» دا : «شەرقىي رۇم (شەرقىي رۇم — ھازىرقى سۇرىيە، پەلەستىنلەرنىڭ ئەينى ۋاقتىتىكى ئاتىلىشى) پادىشاھىنىڭ ئوغلى دوسا بەگ (سەلەي بەگ) ئاللا يولىدا جەڭ قىلىش ئۈچۈن سەئىد ئەلى ئارسلانخانغا يارەدەم بېرىشكە بىر بۆلەك لەشكەر بىلەن كەلگەن» دەپ يېزىلغان. بىراق، خەلق ئارىسىدىن توپلىغان ماتېرىياللارغا ئاساسلانغاندا، «ھەزرىتى بەگ»، «ئۇلۇغ

بەگ»، «دوسا بەگ» دېگەن بۇ ئاتالغۇلار «ئوردا مۇھاپىزەتچىلەر باشلىقى» دېگەن مەنىنى بولۇپ، ھەزرىتى بەگ قاراخانىيلارنىڭ خانى سەئىد ئەلى ئارسلانخاننىڭ ئوردا مۇھاپىزەتچىلىرىنىڭ باشلىقى بولغان. ئۇ ئۆزى ياتقان مۇشۇ جايدا ئۇدۇن بۇددىست قوشۇنلىرى بىلەن جەڭ قىلغان. جەڭ ناھايىتى كەسكىن بولغان، ئۇرۇشتا دوسابەگ (ھەزرىتى بەگ) ئېغىر يارىلانغان، بۇ چاغدا سەئىد ئەلى ئارسلانخان باشقا ئۇرۇش مەيدانىدا بولغاچقا، بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ قوشۇنلىرى بىلەن بېتىپ كېلىپ، ئۇدۇن بۇددىست قوشۇنلىرىنى قوغلاپ چىقارغان، ئاندىن دوسا بەگنىڭ قېشىغا كېلىپ، دوسا بەگنىڭ بېشىنى قۇچىقىغا ئېلىپ، ھال ـ ئەھۋال سورىغان، ئۇزۇن ئۆتمەي دوسا بەگ جان ئۈزگەن، ئۇ شۇ جايغا دەپنە قىلىنغان. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن بۇ مازار «ھەزرىتى بېگىم مازىرى» دەپ ئاتالغان.

ھەزرىتى بېگىم مازىرىغا گۈمبەز ياساقى قەبرە قاتۇرۇلمىغان، ئەمما تۇغ، شادىلار قادالغان. مازار ئەتراپىدا ئۇستى ئاختاي بىلەن يېپىلغان ئۇچ مېتىر چوڭقۇرلۇقتىكى بىر بۇلاق (شەربەتخانا) ۋە بىر مەسچىت، شەيخلەر تۇربىدىغان بىرقانچە ئېغىز ئۆي بار. ھەزرىتى بەگ جان ئۈزگەن چاغدا ئەلى ئارسلانخان «سېنىڭ بېشىڭ (دېشىڭ) قايىنىمغۇچە مېنىڭ بېشىم(دېشىم) قايىنىماس» دەپ ئېيتقاچقا، ئوردا پادىشاھىم مازىرىغا باربىدىغانلار ئاۋۋال ھەزرىتى بېگىم مازىرىنى تاۋاپ قىلىپ، ئاندىن ئوردام مازىرىغا بېرىپ تاۋاپ قىلىدۇ.

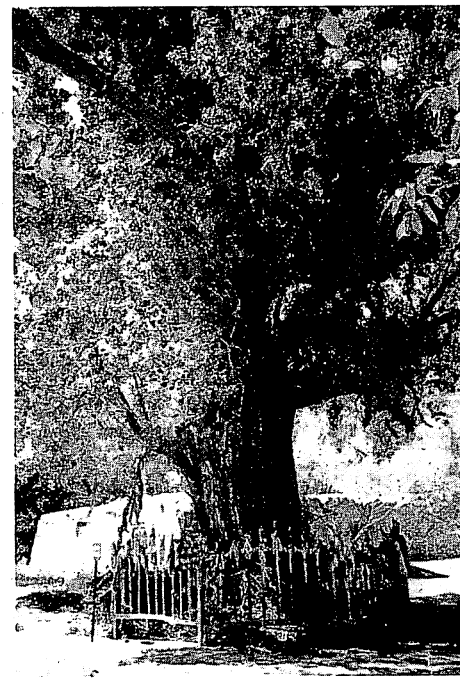
سۇلتان دەربجە خېنىم مازىرى

بۇ مازار يېڭىسار ناھىيە بازىرىنىڭ غەربىي جەنۇبىدىن ئىككى كىلومېتىر يىراقلىقتىكى قاراباش كەنتىگە جايلاشقان بولۇپ، شەرق تەرىپى 315 ـ دۆلەت تاش يولى، غەرب تەرىپى قاراق تاغ بىلەن تۇتىشىدۇ. مازارغا دەپنە قىلىنغان كىشى سۇلتان سۇتۇق بۇغراخانىنىڭ ئوغلى ھۇسەيىن بۇغرا خانىنىڭ مەلىكىسى ھەدىيە تۇركەن خېنىم. رىۋايەت قىلىنىشىچە، مىلادىيە 997 ـ يىلى ھۇسەيىن بۇغراخان ۋاپات بولغاندا، ئىسلام قوشۇنلىرى پۇتۇن سەپ بويىچە چېكىنگەن. ھەدىيە تۇركەن خېنىم ۋە ئۇنىڭ قىزلىرى بىبى مەريەم، نۇرئەلانۇر خېنىملار ئۇرۇش مەيدانىدىن قېچىپ قاراباشقا كەلگەندە، ئارقىسىدىن قوغلاپ كەلگەن بۇددىست قوشۇنلىرى تەرىپىدىن شېھىت قىلىنغان.

ئۇلار شۇ جايغا دەپنە قىلىنغان. «سۇلتان دەرىجە خېنىم» دېگەن بۇ ئاتالغۇ «پادىشاھ دەرىجىلىك مەلىكە، خېنىم» دېگەن مەنىدە ئىپتىلغان.

سۇلتان دەرىجە خېنىم مازىردا «مەدەنىيەت ئىنقىلابى»دىن بۇرۇن كاھىشلىق گۈمبەز، ئۇنىڭ ئەتراپىدا مەسچىت ۋە شەيخلەر تۇرۇشلۇق بىرقانچە ئېغىز ئۆيمۇ بار ئىدى. كېيىن بۇ مازار يېنىدىكى دۆلەت تاشيولىنىڭ بۆتكىلىشى ۋە «مەدەنىيەت ئىنقىلابى»دىكى «تۆت كونا»نى بۇزۇپ تاشلاش ھەرىكىتىدە بۇ مازار چېقىۋېتىلگەن. مازار ئورنىغا تۇغ ــ شەددىلەر قادالغان. ھازىر بۇ مازارنىڭ ئەتراپى ئاۋام خەلقىنىڭ زاراتگاھلىنىغا ئايلانغان.

مازاردىكى خىسلەتلىك دەرەخ

سەرۋازلىرىم مازىرى

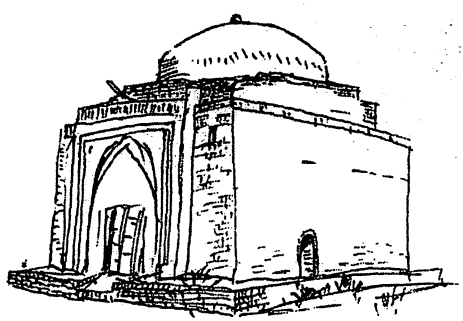
سەرۋازلىرىم مازىرى يېڭىسار ناھىيىسىنىڭ قىزىل يېزىسى قورغانتام مەھەللىسىگە جايلاشقان بولۇپ، قەدىمىي كۆل، مەسچىت، ھېيتگاھ (ھېيت ئويناىدىغان مەيدان) ۋە مازار قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. مازار كۆل بويىدا بولۇپ، تۆت چاسا سۇپا ئۈستىدىكى ئانچە ئېگىز بولمىغان ئاددىي قەبرىدىن ئىبارەت. بۇ مازارنى كىشىلەر «سەرۋازلىرىم» ياكى «سەركەردىلىرىم» مازىرى دەپ ئاتىشىدۇ. بەزى مەنبەلەردە ئېيتىلىشىچە، بۇ يەردىكى كۆل تەخمىنەن 1000 يىللىق تارىخقا ئىگە بولۇپ، ئۇنىڭ 11 – ئەسىرنىڭ باشلىرىدا قاراخانىيلار خاندانلىقىنىڭ خانى

يۇسۇپ قادىرخان (مىلادىيە 1026 — 1032) ئىسلام دىنىنى بۇددىست خوتەن خانلىقىغا كېڭەيتىش ئۈچۈن جەڭ قىلغاندا لەشكەرلىرىگە چاپتۇرغان، كۆل بويىغا مەسچىت ۋە قاراۋۇلخانا سالدۇرۇپ، ئۇ يەرگە 10نەپەر چەۋەندا ز — سەركەردىلىرىنى قويغان ۋە ئۇلارنى كېيىن ئۈچ — ئوچاقلىق قىلىپ قويغان.

ئەينى چاغدا خوتەن بۇددىستلىرى ئىسيان كۆتۈرۈپ، ئىسلام دىنىدىن يېنىۋالغان. يۇسۇپ قادىرخان خوتەن بۇددىستلىرىنىڭ ئىسيانىنى تىنچىتىپ، ئۇلارنى قايتىدىن ئىسلام دىنىغا كىرگۈزۈش ئۈچۈن 40 مىڭدىن ئارتۇق قوشۇنغا قوماندانلىق قىلىپ، خوتەن بۇددىستلار ھاكىمىيىتىنى مەغلۇپ قىلىپ، ئىسلام دىنىنى تارىم ئويمانلىقىنىڭ غەربىي جەنۇبىي ئېتەكلىرىگىچە كېڭەيتكەن. لېكىن ئۇزاق ئۆتمەي قىزىلدىكى قاراۋۇلخانىسىنى ساقلاۋاتقان 10 نەپەر چەۋەندا ز — سەركەردىلەر، ئۇلارنىڭ خوتۇن، بالا — چاقلىرى بۇددىست قوشۇنلىرىنىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچراپ پۈتۈنلەي شېھىت بولغان، ئۇلارنىڭ جەسەتلىرى ھازىرقى قىزىل يېزىسى قورغانتام مەھەللىسىدىكى چوڭ كۆلنىڭ غەربىي تەرىپىدىكى سۇيا ئۈستىگە قويۇلغان بولۇپ، گۈمبەز ياكى قەبرە قاتۇرۇلمىغان، پەقەت توپا دۆۋىلىنىپ، تۇغ — شەددىلەر قادالغان. مازار يېنىدىكى جامە «مەدەنىيەت ئىنقىلابى»دا چېقىۋېتىلگەن، 1982 — يىلى قايتىدىن سېلىنغان.

بۇ مازارغا دەپنە قىلىنغان 10 نەپەر سەرۋاز ئىنىڭ باتۇرلۇق روھى قىزىللىقلارنىڭ قەلبىگە چوڭقۇر سىڭگەن بولۇپ، ھازىرقى قىزىللىقلار ئۆزلىرىنى قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ ئاشۇ جەڭگىۋار 10 سەرۋاز ئىنىڭ ئەۋلادى، باتۇرلارنىڭ پۇشتى، دەپ ئاتىشىدۇ. قىزىل خەلقى مازار

ئورۇنلاشقان جايىنى «ھېيتگاھ» دەپ ئاتايدۇ ھەمدە ھەر يىلدىكى ھېيت ـ ئايەم كۈنلىرىدە بۇ مازارنى يوقلاپ، تاۋاپ قىلىپ، ئۇلارنى ياد ئېتىپ تۇرىدۇ، شۇنىڭ بىلەن بىرگە بۇ يەردە مىللىي تەنتەربىيە، كۆڭۈل ئېچىش پائالىيەتلىرىنى ئۇيۇشتۇرۇپ تۇرىدۇ.

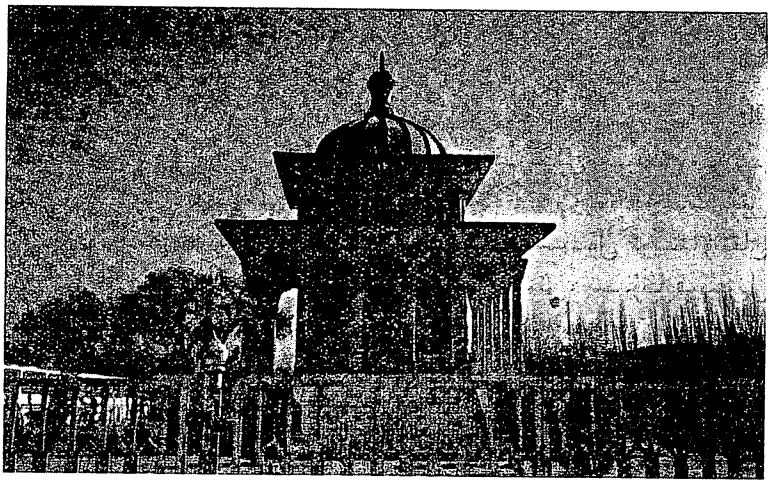

قىزىل ئايالىلىرىم مازىرى

قىزىل ئايالىلىرىم مازىرى بېيجىڭنىڭ غەربىي جەنۇبىدا موغال سۇ ئايرىش پونكتىنىڭ يۇقىرىسىدا. كۆسەن دەريانىڭ ئاساسلىق تارمىقى مۇشۇ يەردىن باشلىنىدۇ. قىزىل ئايالىلىرىم دەريانىڭ ئېگىز قېتىنىڭ لېۋىگە جايلاشقان بولۇپ، مەقبەرە ئورنىغا شېغىل تاشلار دۆۋىلىنىپ، تۇغ – شەددىلەر قاداپ قويۇلغان. تۇغ – شەددىلەر ئەتراپىغا تاۋاپچىلار نۇرغۇن ئۇششاق تاشلارنى ئىككى، ئۈچ يېكى تۆتتىن جۇپلەپ، يېپ بىلەن چىگىپ قويۇپ قويغان. مازارنىڭ 200 مېتىرچە تۆۋىنىدە تاشتىن قوپۇرۇلغان، ئۇستى ئوچۇق بىر مەسچىت بار. ئۇنىڭ يېنىدا بۇ مازاردا مەسچىت سالغانلىق توغرىسىدىكى چاغاتايچە خەت

چېكىلگەن يوغان تاش ئابىدە بار. رىۋايەتلەردىن قارىغاندا، قەزىل ئايالىلىرىمدا ياتقانلار 13 – 14 ياشلاردىكى تۇيۇ قىلمىغان قىزلار بولۇپ، بۇلار سۇلتان سۇتۇق بۇغراخاننىڭ نەۋرىلىرى ئىكەن. ئۇلار بۇددىستلارغا قارشى جەڭدە مۇشۇ يەردە شېھىت بولغانمىش. بۇلار ئەتىگەن ۋە كەچتە كۇن قەزىل بولغاندا نەغمە ـ ناۋا قىلىپ، ئۇسسۇل ئويناۋاتقان ھالەتتە كېشىلەرنىڭ كۆزىگە كۆرۈنەرمىش. شۇڭا قەزىل ئايالىلىرىم دەپ ئاتالغانىكەن.

قەزىل ئايالىلىرىم سۇ تىلەيدىغان مازار دەپ قارىلىپ كەلگەن بولۇپ، ھەر يىلى 5 – ئايدا ياكى سۇ قىس مەزگىللىردە يېڭىسار، يېڭىشەھەر ۋە قىزىلسۇنىڭ ئاقتۇ ناھىيىلىرىدىن كېشىلەر بۇ يەرگە كېلىپ، سۇ تىلەش مۇراسىملىرىنى ئۆتكۈزۈپ كەلگەن. بالا ئارزۇسى بارلارمۇ بۇ مازارغا كۆپ كېلىشىدۇ. قەزىل ئايالىلىرىم مازىرىنىڭ ئۈچ كىلومېتىرچە تۆۋىنىدە، دەريانىڭ قارشى تەرىپىدىكى يار ئۈستىدە خوجا پاقلانخان مازىرى بار. مازارنىڭ تۆۋىنىدىكى دەريا ئوتتۇرىسىدا تەبىئىي شەكىللەنگەن كىچىككىنە قۇرۇقلۇق بار بولۇپ، بۇ يەرنى ئۆپكىلىمەك خوجام دەپ ئاتىشىدۇ. رىۋايەت قىلىنىشىچە، خوجا پاقلانخان قەزىل ئايالىلىرىمدا ياتقان قىزلارنىڭ ئىنىسى ئىكەن. شۇڭا، سۇ تىلەش ئۈچۈن ئۆتكۈزۈلگەن زاراخەتمىلەر بۇ ئىككى مازاردا تەڭ ئۆتكۈزۈلىدۇ.

ئالتۇنلۇق مازىرى

ئالتۇنلۇق مازىرى يەكەن ناھىيە بازىرىنىڭ شەرقىي شىمالى، يەنى يەكەن يېڭىشەھەر بىلەن كوناشەھەرنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى «ئالتۇن دەرۋازا»نىڭ شىمالىي تەرىپىگە جايلاشقان بولۇپ، مىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرى، چىڭ سۇلالىسىنىڭ باشلىرىدا بىنا قىلىنغان. ئۇ ئەسلىدە ئىسلام دىنى «قارا تاقىيە» (قارا تاغلىقلار) مەزھىپىنىڭ خوجا جەمەتى ۋە يەكەن سەئىدىيە خانلىقى دەۋرى (مىلادىيە 1514–1678– يىللىرى) دىكى خان جەمەتىنىڭ قەبرىستانلىقى ئىدى. شۇڭا، «ئالتۇنلۇق مازىرى» دەپ ئاتالغان.

ئالتۇنلۇق مازىرى «ئالتۇن مازار» (يەكەن سەئىدىيە خانلىقى خانلىرى قەبرىستانلىقى) «ئالتۇن مەسچىت»، «ئالتۇن دەرۋازا»، «ئالتۇنكۆل» قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئالتۇن مازارنىڭ شەرقىي قىسمى يەكەنگە ئىسلام دىنى تارقالغاندىن كېيىنكى خانلار ۋە ھۆكۈمرانلارنىڭ

قەبرىستانلىقى بولۇپ، «دەھمى شاھان» (پادىشاھلار قەبرىستانلىقى) دەپ ئاتالغان. مازارنىڭ غەربىي قىسمىغا مىلادىيە 1514 - يىللىدىن كېيىنكى، يەنى يەكەن خانلىقىنىڭ تۇنجى خانى سۇلتان سەئىدخان دەۋرىدىن (مىلادىيە 1514 — 1533 - يىللىرى) كېيىنكى يەكەن سەئىدىيلەر خانلىقىنىڭ خانلىرىدىن سەئىدخان، ئابدۇرەشىدخان (مىلادىيە 1533 — 1560)، ئابدۇكېرىمخان (1560— ؟)، مۇھەممەدخان(1600 — ؟)، ئەھمەدخان (1610— 1619)، ئابدۇلھېتىپخان(1619 — 1630)، پولاتخان، مەھمۇدخان(1632 — 1635)، ئابدۇللاخان (1635 — 1667) ۋە ئۇلارنىڭ جەمەتلىرى دەپنە قىلىنغان. مازارنىڭ شىمالىي تەرىپىگە مىلادىيە 1670 - يىللاردىن باشلاپ «قارا تاقىيە» مەزھىپىنىڭ كاتتىۋېشى خوجا ئىسھاق ۋەلى ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى قويۇلغان دەپ قارالغانلىقى ئۈچۈن، «خوجا ئىسھاق ۋەلى مازارلىقى» دەپمۇ ئاتالغان. ئەمەلىيەتتە، خوجا ئىسھاق ۋەلى سەمەرقەندتە ئۆلگەن، بۇ يەردە ئۇنىڭ ئوغلى شادى خوجا، نەۋرىسى يەھيا خوجىنىڭ قەبرىلىرى ۋە مەۋلانە يۈسۈپ قىدىرخان يەركەندى (مىلادىيە 1523 — 1557- يىللىرى)نىڭ قەبرىسى بار.

1992- يىلى 9 - ئايدا مەشھۇر شائىرە، مۇقامشۇناس ئامانىنساخان(1523 — 1557) نىڭ جەسىتى ئالتۇن مازاردىن يۆتكەپ كېلىنىپ، بۇ يەردىكى يېڭىدىن سېلىنغان قەبرىگاھىغا قويۇلغاندىن كېيىن «ئامانىنساخان مازارلىقى» ياكى «ئامانىنساخان قەبرىگاھلىقى» دەپ ئاتىلىپ كەلدى.

خوتەنلىك مۇللا ئىسمەتۇللا بىننى مۇللا نېمەتۇللا (مۇجىزى) تەرىپىدىن ھىجرىيە 1271- يىلى (مىلادىيە 1854— 1855- يىللىرى)بېزىلغان«تەۋارىخى مۇسەققىيۇن» (مۇزىكىچىلار تارىخى) نامىلىق رىسالىدە قەيت قىلىنىشىچە،

ئامانىنساخان(نەفىسى) تارىختا ئۆتكەن 17 نەپەر مۇزىكا پىرىنىڭ 17 ـ سى، سۇلتان ئابدۇرەشىدخانىنىڭ خانىشى، ئۆز دەۋرىنىڭ يېگانە شائىرەسى، «دىۋان نەفىسى»، «ئەخلاق جەمىلە» (گۈزەل ئەخلاق)، «شۇرۇھۇلقۇلۇپ» (قەلبلەرشەرھى) قاتارلىق رىسالىلەرنىڭ ئاپتورى، شائىرلىق، نەغمىچىلىكى ۋە خەتتاتلىق جەھەتلەردە ئۇستۇن ماھارەتكە ئىگە ئىدى. «ئىشرەت ئەنگىز» (شادلىق قوزغىغۇچى) نامىلىق بىر مۇقامنى ئىجاد قىلغانىدى. تارىخي مەنبەلەردە ئېيتىلىشىچە، ئامانىنساخان تارىم ئويمانلىقىدىكى بىر نامرات ئائىلىدە دۇنياغا كەلگەن، كىچىكىدىنلا خەلق ئاھاڭلىرىغا ئىشتىياق باغلىغانىدى، ناخشا، قوشاق ئېيتىشقا ۋە ساز چېلىشقا ماھىر ئىدى. ئوردىغا كىرگەندىن كېيىن شائىرە ۋە مۇقامچى بولۇپ يېتىلگەنىدى. ئۇ چوڭ هەجىملىك كلاسسىك مۇزىكا «12 مۇقام»نى رەتلەش، مۇكەممەللەشتۇرۇش ئىشلىرىغا يېتەكچىلىك قىلغان. ئامانىنساخان 34 يېشىدا تۇغۇتتا ۋاپات بولۇپ، ئالتۇنلۇق مازىرىغا دەپنە قىلىنغان.

ئالتۇنلۇق مازىرىنىڭ غەربىي تەرىپىگە «ئالتۇن مەسچىت»، شەرق تەرىپىگە «ئالتۇنكۆل»، ئوتتۇرىسىغا «ئالتۇن مازار» جايلاشقان. ئومۇمىي كۆلىمى 5000 كۋادرات مېتىردىن ئاشىدۇ. «ئالتۇن مازار» ئۆز ئىچىدىن بىرقانچە بۆلەككە بۆلۈپ ياسالغان، ئۇنىڭ خانلارۋە ئۇلارنىڭ ئەۋلادلىرى ھەمدە ئۇلارنىڭ دىنىي ئۇستازلىرى دەپنە قىلىنغان قىسمى خىش تام ۋە ياغاچ ۋادەك ـ پەنجىرىلەر بىلەن ئايرىم دائىرە ئىچىگە ئېلىنغان بولۇپ، ئالدىغا رەڭلىك كاھىش بىلەن زىننەتلەنگەن دەرۋازا ئورنىتىلغان، ئىچىگە ئاستى ـ ئۇستى خىش بىلەن قوپۇرۇلغان قەبرىلەر رەت ـ رەت قىلىپ ئورۇنلاشتۇرۇلغان، تام ۋە قەبرىلەرنىڭ

سىرتى ھەر خىل نۇسخىدا گەج ئويما نەقىش ۋە بېغىشلىما چۈشۈرۈلگەن گۈللۈك خىش بىلەن زىننەتلەنگەن. ئالدىغا رەڭگارەڭ تۇغ ـ ئەلەمىلەر قادالغان، تۇنەكخانىلىرى ئايرىم ياسالغان بولۇپ، پۈتۈن مازار ناھايىتى سۈرلۈك دىنىي تۇس ئالغان، مازارنىڭ ياسلىش ئۇسلۇبى ۋە نەقىش ـ بېزەكلىرى ئۆزگىچە دەۋر ئالاھىدىلىكىگە ئىگە. تارىخنامىلەردە قەيت قىلىنىشىچە، ئالتۇنلۇق مازارنىڭ بېنىدا «ئالتۇن مەدرىسە» دەپ ئاتىلىدىغان بىر بىلىم يۇرتى بولۇپ، ئۇ سۇلتان ئابدۇرەشىدخان تەرىپىدىن سالدۇرۇلغان. شۇڭا، «رەشىدىيە مەدرىسىسى» دەپمۇ ئاتالغان. بۇ مەدرىسە ئىككى قەۋەتلىك بولۇپ، 360 ھۇجرىسى بار ئىدى. بۇ مەدرىسىگە يەكەن سەئىدىيە خانلىقى تەۋەسىدىكى جايلاردىن سىرت يەنە ئوتتۇرا ئاسىيا، ئىران، ئىراق، ئەرەبىستان، ھىندىستان، ئافغانىستان قاتارلىق جايلاردىنمۇ كۆپلىگەن تالىپلار كېلىپ ئېلىم تەھسىل قىلغان. بۇ مەدرىسە ئاپاق خوجا دەۋرىدە كۆيدۇرۇۋېتىلگەن.

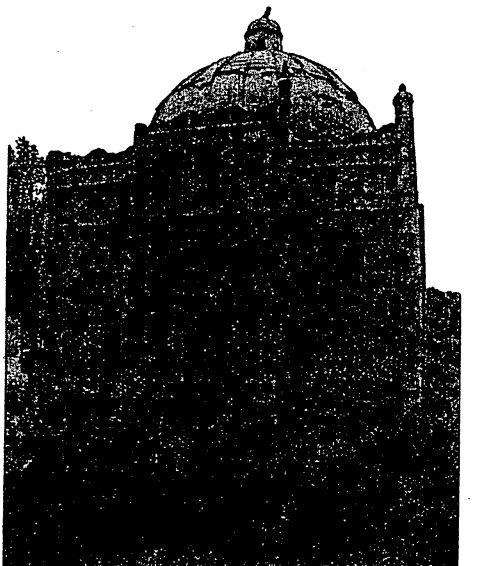
مەنبەلەرگە قارىغاندا، ئالتۇنلۇق مازىرى 16 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا بەرپا قىلىنغاندىن تارتىپ، 19 ـ ئەسىرگىچە كۆپ قېتىم رېمونت قىلىنغان ياكى كېڭەيتىلگەن. بولۇپمۇ 19 ـ ئەسىرنىڭ 70 ـ يىللىرى بىرقەدەر ئومۇميۈزلۈك رېمونت قىلىنغان. كېيىن مازار ئوبدان مۇھاپىزەت قىلىنمىغانلىقتىن ۋەيران بولۇشقا باشلىغان.

ئالتۇنلۇق مازىرىنىڭ ئىگىلىگەن كۆلىمى ئاماننىساخان قەبرىگاھىنى قوشۇپ ھېسابلىغاندا 5500 كۋادرات مېتىر بولۇپ، قەبرە كاھىشلىرىنىڭ نەقىشلىرى، دېرىزە ـ پەنجىرىلەرنىڭ ياسلىشى ئۆزگىچە ھۇنەر ـ سەنئەت ئالاھىدىلىكىگە ئىگە. بۇ يەردە يېتىلدىن قەد كۆتۈرگەن ئاماننىسا قەبرىگاھى قەدىمكى زامان ئۇيغۇر بىناكارلىق

ھۈنەر ـ سەنئەت تېخنىكىسى ئۇسۇلۇبى بىلەن ھازىرقى زامان بىناكارلىق ھۈنىرى ـ سەنئەت تېخنىكىسىنى ئۆزئارا بىرلەشتۈرۈپ، تۈۋرۈك، تورۇس ۋە ۋاسىلىرىدىن تارتىپ ھازىرقى زامان بىناكارلىق ماتېرىيالىلىرىدىن پايدىلىنىپ ياسالغان بولۇپ، ئۇيغۇر بىناكارلىق ھۈنىرى ـ سەنئىتىنىڭ پۈتۈن ئۇلگىلىرىنى تاپقىلى بولىدۇ. ئالتۇنلۇق مازىرى 1992— 1993 ـ يىللىرى ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى مەدەنىيەت نازارىتىنىڭ خىراجەت بېرىشى بىلەن ئەتراپىغا تام سېلىپ كەڭ كۆلەمدە رېمونت قىلىندى. ئالتۇن مەسچىتمۇ جامائەتنىڭ 140 مىڭ يۈەن ئىئانە قىلىشى بىلەن قايتا ياساپ چىقىلدى. شۇنىڭ بىلەن بۇ مازار ھەر ساھە كىشىلىرىنىڭ زىيارەتگاھىغا ئايلاندى.

ئالتۇنلۇق مازىرى 1990 ـ يىلى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن «ئاپتونوم رايون دەرىجىلىك نۇقتىلىق مۇھاپىزەت قىلىنىدىغان مەدەنىيەت يادىكارلىق ئورۇن» قىلىپ بېكىتىلدى.

ئابدۇراخمان ۋاڭ مازىرى

ئابدۇراخمان ۋاڭ مازىرى يەكەن ناھىيە بازىرىنىڭ جەنۇبدىن بەش كىلومېتىر يىراقلىقتىكى تومئۆستەڭ يېزىسى جايتېرەك كەنتىنىڭ «مويشىربىق» خانىقاسىنىڭ جەنۇبىغا جايلاشقان بولۇپ، ئابدۇراخمان ۋاڭنىڭ قەبرىگاھىدۇر.

ئېيتىلىشىچە، مىلادىيە 1780 - يىللىرى ئابدۇراخمان يەكەنگە ۋاڭ قىلىپ تەينىلەنگەندىن كېيىن چىڭ سۇلالىسى پادىشاھى چيەنلۇڭ (مىلادىيە 1736 — 1795 - يىللىرى) ئىنئام يۇزىسىدىن ئۇنىڭغا 4000 سەر كۈمۈش بەرگەن. ئابدۇراخمان ۋاڭ بۇ پۇل بىلەن ھەج قىلماقچى بولغان. بىراق يۇرت ئۇلىمالىرىنىڭ مەسلىھىتى بىلەن دەسلەپ «مويشىربىق» خانىقاسىنى سالدۇرغان، كېيىن خانىقانىڭ جەنۇبىغا ئۆزىنىڭ ئاخىرەتلىكى ئۈچۈن يەر سېتىۋېلىپ

قەبرىگاھ (مازار) ياساتقان. بۇنىڭدىن باشقا يەنە خاڭدى ئۆستىڭىنى چاپىتۇرغانىكەن. مەنبە لەرگە ئاساسلانغاندا، ئابدۇراخمان ۋاڭنىڭ قەبرىگاھى 1752 - يىلىرى ياسىلىشقا باشلىغان.

ئابدۇراخمان ۋاڭ يەكەنىنى 20 نەچچە يىل سوراپ، مىلادىيە 1805 - يىلى ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن مۇشۇ يەردىكى قەبرىگاھقا دەپنە قىلىنغان.

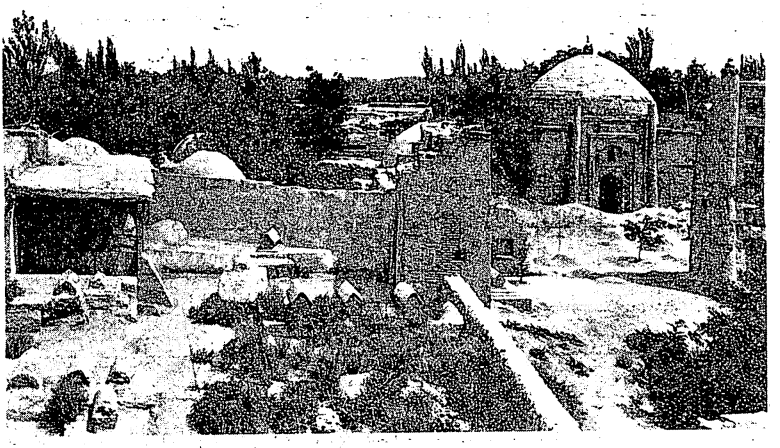
ئابدۇراخمان ۋاڭ مازىرى قەبرىگاھ، خانىقا، مەسچىت ۋە تۇنەكخانا قاتارلىق قۇرۇلۇشلاردىن تەركىب تاپقان.

ئابدۇراخمان ۋاڭ قەبرىگاھى تەكشى يۇزى چاسا بولۇپ، خىش قۇرۇلمىلىق، گۈمبەز تورۇسلۇق قىلىپ ياسالغان. قەبرىگاھنىڭ تۆت بۇرجىكى ۋە ئىشىكىنىڭ ئىككى يېنىغا كىچىك مۇنار چىقىرىلغان، سىرتى ۋە ئۈستىدىكى گۈمبىزى خىلمۇخىل نەقىش ۋە بېغىشلىما، مەدھىيە سۆزلەر بىلەن پۈتۈلگەن رەڭلىك كاھىش بىلەن بېزەلگەن. مويشىرىپ خانىقاسى، مەسچىت ۋە تۇنەكخانىدىكى ھەر خىل رەڭلىك گەچ ۋە ياغاچقا چۈشۈرۈلگەن ماي بوياق سىزمىلار ھازىرغىچە ساقلىنىپ قالغان. مازاردىكى مەسچىت قورۇسى رەڭلىك سىزما نەقىش ۋە ئويما نەقىش بىلەن بېزەلگەن. تۈۋرۈكلىرى نەپىس ياسالغان بولۇپ، بىناكارلىق ھۈنەر - سەنئىتى جەھەتتە قويۇق مىللىي ۋە دەۋر ئالاھىدىلىكلىرىگە ئىگە. قەبرىگاھ بىلەن مەسچىتكە ئىشلەتكەن كاھىشلار ئۆز ئورنىدا قويۇپ ياسالغان بولۇپ، ئۆلچەملىك، يۇقىرى سۈپەتلىك، ھازىرغىچە ئىسۆز رەڭگىنى ئۆزگەرتمىگەن. مويشىرىپ خانىقاسىدا بۇرۇن روسۇللاناڭ پەتتە تال مويى ساقلانغان دەپ قارالغاچقا، شۇ نام بىلەن ئاتالغان. بۇ مويلار ئەينى چاغدا ئالدى بىلەن ئەينەك شىشىگە ئېلىپ ئالتۇن ساندۇقىغا سېلىنغان، ئاندىن ئالتۇن سىندۇ

كۆموش ساندۇق ئىچىگە سېلىنىپ، مويشىرىق خانىقاسىدىكى ئالاھىدە ياسالغان ياغاچ تەختە ئىچىگە قويۇلغان. بۇ مويلار مەدەنىيەت ئىنقىلابىدا يىتۈپ كەتكەن. ھازىرمازار شەيخىنىڭ قولىدا ئەينى ۋاقىتتا مىۋي قاچىلىغان شىشە، كۆموش ساندۇق ۋە بۇۋى پاتمە ئانامنىڭ كۆڭلىكى، ئىمام رەببانۇمنىڭ كۆلاسى دەپ رىۋايەت قىلىنىۋاتقان نەرسىلەر بار.

ئابدۇراخمان ۋاڭ مازىرى 1990 - يىلى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن «ئاپتونوم رايون دەرىجىلىك نۇقتىلىق مۇھاپىزەت قىلىنىدىغان مەدەنىيەت يادىكارلىق ئورۇن» قىلىپ بېكىتىلگەن.

خوجا مۇھەممەد شېرىپ مازىرى

خوجا مۇھەممەد شېرىپ مازىرى يەكەن ناھىيە گۇلباغ يېزىسىنىڭ ھەزىرتىپىر كەنتىدە بولۇپ، ناھىيە مەركىزىنىڭ شىمالىدا، ناھىيە بازىرى بىلەن تۈز سىزىق ئارىلىقى بىر يېرىم كىلومېتىر كېلىدۇ. بۇ مازار شىنجاڭدىكى سوپىلارنىڭ پېشۋاسى خوجا مۇھەممەد شېرىپ (مىلادىيە 1470 — 1565– يىللىرى) نىڭ قەبرىگاھى.

تارىخىي مەنبەلەرگە قارىغاندا، خوجا مۇھەممەد شېرىپ 1470 – يىلى ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ سايرام دېگەن يېرىدە نامرات تاجىك ئائىلىسىدە تۇغۇلغان. سەمەرقەندتىكى ئۇلۇغبەگ نامىدىكى مەدرىسىدە 30 يىلدەك ئىلىم تەھسىل قىلغان. كېيىن قەشقەرگە كۆچۈپ كېلىپ ئۆزاق ئۆتمەي ئاتوش «سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان» مازىرىدا تۇرغان ھەمدە ئەرەبىستانغا ھەجگە بارغان.

يەكەن سەئىدىيە خانلىقىنىڭ خانى سۇلتان ئابدۇرەشىدخان «سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان» مازىرىنى تاۋاپ

قىلىشقا كەلگەندە ئۇنىڭ «كارامەت»لىرىنى كۆرۈپ ئۇنى يەكەنگە تەكلىپ قىلغان. كېيىن ئۇ سۇلتان ئابدۇرەشىدخاننىڭ «ئۇستازى» بولغان. خوجا مۇھەممەد شېرىپ سۇلتان ئابدۇرەشىدخاننىڭ دىنىي ئۇستازى بولۇش ئىمتىيازىدىن پايدىلىنىپ، يەكەندە ئۆزىگە مۇرىت توپلاپ، دىنىي مەزھەپ تەشكىللەپ، خانلىقتىكى ھۆكۈمران دىنىي كۈچكە ئايلانغان.

خوجا مۇھەممەد شېرىپ 1565 – يىلى يەكەندە 95 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتكەن. ئۇنىڭ جەسىتى يەكەنىنىڭ شىمالىغا دەپنە قىلىنىپ، شۇ يىلى قەبرىگاھى سېلىنغان. بۇ مازار ئىلىمگە ۋە قەرزگە ھۆددىگەر دەپ قارىلىپ، بالىسى ياخشى ئوقۇيالمىغانلار بالىسىنى مۇشۇ مازارغا ئەكېلىپ تاۋاپ قىلدۇرىدىكەن. بولۇپمۇ قەرزى بارلار بۇ يەرگە تاۋاپقا كۆپ كېلىدىكەن.

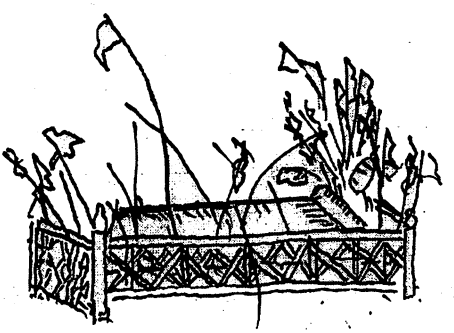
خوجا مۇھەممەد شېرىپ مازىرى 1807 – يىلى كېچەيتىپ قۇرۇلۇپ، ھازىرقى كۆلەمنى ھاسىل قىلغان. مازار ئۇزاق ۋاقىت رېمونت قىلىنمىغاچقا، ئەسلىدىكى بىر يۈرۈش قۇرۇلۇشلار ئېغىر دەرىجىدە ۋەيران بولغان. ھازىر ساقلىنىپ قالغانلىرىدىن قەبرىگاھ، تىلاۋەتخانا، مەدرىسە، مەسچىت قاتارلىق بىر يۈرۈش قۇرۇلۇشلار بار. تىلاۋەتخانا بىلەن قەبرىگاھ ئۆزئارا بىر – بىرىگە تۇتاش سېلىنغان بولۇپ، تىلاۋەتخانىدىن قەبرىگاھقا كىرگىلى بولىدۇ. تىلاۋەتخانا كېسەك ۋە ياغاچ قۇرۇلمىلىق، تۆت تەۋى رەڭلىك كاھىش ۋە گەچ بىلەن ئويما نەقىش قىلىپ زىننەتلەنگەن. ئۇستى توز تورۇسلۇق، تاملىرىغا رەڭلىك ھۆسنىخەت شەكلى بىلەن ئەرەبچە، پارسچە ئايەت يېزىلغان، ئىشىكىگە خوجا مۇھەممەد شېرىپ جەمەتىنىڭ نەسەبنامىسى پۈتۈلگەن.

خوجا مۇھەممەد شېرىپىنىڭ قەبرىگاھى چاسا شەكىللىك گۈمبەز بولۇپ، ئىشىك بېشىغا مازارنىڭ سېلىنغان ۋاقتى ۋە خوجا مۇھەممەد شېرىپقا بېغىشلانغان مەدھىيە قاتارلىقلار پۈتۈلگەن، مازار ئىچىدە مۇھەممەد شېرىپىنىڭ مەقبەرىسى بار بولۇپ، مەقبەرە ئەتراپىغا يېشىل گۈللۈك كاھىشلار چاپلانغان.

مەسچىت مازار بىلەن بىر ۋاقىتتا سېلىنغان بولۇپ، كېسەك ۋە ياغاچ قۇرۇلمىلىق، چاسا تۇز تورۇسلۇق قىلىپ ياسالغان.

خوجا مۇھەممەد شېرىپ مازىرىنىڭ ئەتراپىدا نۇرغۇن قەبرىلەر بار بولۇپ، ئۇلار ئۇنىڭ مۇرىتلىرى ۋە باشقا يەرلىك كىشىلەرنىڭ قەبرىلىرى ھېسابلىنىدۇ.

خوجا مۇھەممەد شېرىپ مازىرىدىكى قۇرۇلۇشلارنىڭ بىناكارلىق ھۈنەر — سەنئىتى يۇقىرى، بېزىلىشى كۆركەم، ھەيۋەتلىك ھەم پۇختا، بۇ قۇرۇلۇشلاردىن قەدىمكى ئۇيغۇر ئىسلام مېمارچىلىق ھۈنەر — سەنئىتىنىڭ ئۇلگىلىرىنى تاپقىلى بولىدۇ.

چىلتەن مازىرى

چىلتەن مازىرى يەكەن ناھىيىسى بازارلىق ھۆكۈمەت گورباغ 3 ـ ئاھالىلەر كومىتېتى تەۋەسىدە بولۇپ، ناھىيە مەركىزىنىڭ شەرقىي تەرىپىگە، ئالتۇنلۇق مازىرنىڭ يۇقىرىسىدىكى تۆپىلىككە جايلاشقان. بۇ مازار «ھەپتە مۇھەممەدان» مازىرى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ھەپتە مۇھەممەدان ـ ئىسلام دىنىنىڭ پەيغەمبىرى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنى بىلگۈچى يەتتە كىشى دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. تارىخىي ماتېرىياللارغا ئاساسلانغاندا، بۇ جاي مىلادىيە 1460ـ يىللىرى ئەبۇ تالىپ سەنبەستى ۋەلى (قوچقار ئاتا) تەرىپىدىن دائىرىگە ئېلىنغان. 1870 ـ يىللىرى ياقۇپبەگ تەرىپىدىن پىششىق خىش بىلەن مەسچىت، گۈمبەز ياسالغان بولۇپ، گۈمبەز ئىچىگە يەتتە قەبرە قويۇلغان. مازار ئەتراپى يەرلىكلەرنىڭ قەبرىستانلىقى بولۇپ، يەرلىكلەر

قەبرە ئالدىغا دەرەخ ياكى گۈل قويۇشتەك ياخشى ئادەتكە ئىگە. پۈتۈن قەبرىستانلىق بىر پارچە يېشىللىقنى شەكىللەندۈرگەن.

چىلتەن مازىرىنىڭ قاچان بىنا قىلىنغانلىقى توغرىسىدا ئىشەنچلىك ماتېرىيال يوق. بۇ مازارغا دەپنە قىلىنغان زاتنىڭ كىملىكى توغرىسىدا ئىككى خىل رىۋايەت ئەل ئىچىدە تارقىلىپ كەلگەن. ئۇنىڭ بىرىدە ئېيتىلىشىچە، تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە (مىلادىيە 618 — 907 - يىللىرى) مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ بەتتە ساھابىسى ئىسلام دىنىنى تارقىتىش ئۈچۈن كېلىپ مۇشۇ جايدا قازا قىلغانىكەن. يەنە بىرىدە ئېيتىلىشىچە، ئوتتۇرا ئاسىيالىق چوڭ ئىشان خوجا ئابدۇللانىڭ بەتتە مۇرىتى ئىسلام ئېچىش ئۈچۈن كېلىپ مۇشۇ جايدا شېھىت بولغانىكەن.

چىلتەن مازىرى توغرىسىدىكى يازما مەلۇمات مىرزا مۇھەممەد ھەيدەر (مىلادىيە 1499 — 1551 - يىللىرى)نىڭ «تارىخىي رەشىدى» نامىلىق ئەسىرىدە ئۇچرايدۇ. مەنبەلەرگە قارىغاندا، بۇ مازار دوغلات قەبىلىسىنىڭ باشلىقى مىرزا ئەبۇبەكرى ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋر (مىلادىيە 1468— 1514 - يىللىرى)بىلەن ياقۇپبەگ ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋر (مىلادىيە 1865 — 1877- يىللىرى)دە قايتا ياسىتىلغانلىقى مەلۇم. مازاردىكى ھازىرقى قۇرۇلۇش كۆلىمى ۋە ئۇنىڭ ياسىلىش ئۇسلۇبى كېيىن ئىككىنچى قېتىملىق قايتا كېڭەيتىپ قۇرۇلۇش ئارقىلىق بارلىققا كەلگەن.

چىلتەن مازىرى قەبرىگاھ، مەسچىت ۋە دەرۋازا مۇنارى قاتارلىق بىر يۈرۈش قۇرۇلۇشلاردىن تەشكىل تاپقان. قەبرىگاھنىڭ ئاستى چاسا شەكىللىك، ئۈستى گۈمبەز تورۇسلۇق بولۇپ، يېشىل خىش بىلەن قوپۇرۇلغان، ئېگىزلىكى تەخمىنەن 20 مېتىر كېلىدۇ، ئىچىگە قاتار

قىلىپ يەتتە قەبرە قاتۇرۇلغان، قەبرە ئالدىغا ئۆتۈكسىمان تاش ۋە يوغان مۈڭگۈزلەر قويۇلغان. ئۆينىڭ تۆت ئەتراپى تۇغ ـ ئەلەملەر بىلەن تولغان. رىۋايەت قىلىنىشىچە، بۇ تاش ئۆتۈك يەتتە مۇھەممەدانىنىڭ تاشقا ئايلانغان ئۆتۈكى ئىكەن. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، مازار ئىچىدە ئالتۇن بىلەن كۈمۈشتىن ياسالغان بىر قۇتا بولۇپ، ئۇنىڭدا ئەسلىدە بىرنەچچە تال ساقال ساقلانغان. بۇ ساقالنىڭ كىمنىڭ ساقلى ئىكەنلىكى توغرىسىدا ئىككى خىل رىۋايەت بار، بىرىدە ئېيتىلىشىچە، مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ ساقلى ئىكەن؛ يەنە بىرىدە ئېيتىلىشىچە، ئىمامى رەببانىنىڭ ساقلى ئىكەن. بۇ ساقال ئاللىبۇرۇن يوقالغانىكەن.

چىلتەن مازىرى يەكەندىكى ئۇزاق يىللىق داڭلىق مازارلارنىڭ بىرى بولۇپ، بۇرۇن ھەر يىلى بارات كېچىسى مازارغا كېلىپ تاۋاپ قىلىدىغانلار نەچچە مىڭ كىشىدىن ئاشاتتىكەنتۇق. بۇ مازاردا ھازىرمۇ ھاجەتلىرىنى تىلەپ تاۋاپ قىلىدىغانلارنىڭ ئايىغى ئۈزۈلمەيدۇ. مەسىلەن، يالغۇزلۇقتا تۇرمۇش ئېغىرچىلىقىنىڭ دەردىنى تارتىۋاتقان بەزى ئايالالار مازارغا ئىلىنىڭ بىر ئائىلە تەلەپ قىلىپ كېلىدۇ. ئۇلار چالمىنى ئوچاق شەكلىدە تىزىپ، ئۇنىڭ ئاستىغا تۇتۇرۇق سېلىپ ئوت تۇتاشتۇرىدۇ. بۇ ئۇلارنىڭ مازاردىن ئۆزلىرىنى ئۆيلۈك ـ ئوچاقلىق قىلىپ قويۇشىنى تىلىگىنى. مازاردا بۇ خىلدىكى سىمۋوللۇق ئوچاقلارنى خېلى كۆپ ئۇچراتقىلى بولىدۇ.

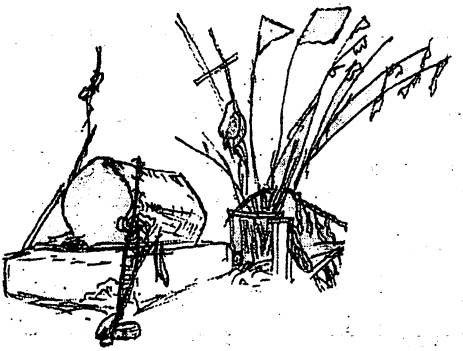
چىلتەن مازىرى توغرۇلۇق خەلق ئىچىدە يەنە مۇنداق رىۋايەت تارقالغان: چىلتەنلىرىم ھايات مازار، قەدىمدە يەتتە مۇھەممەدان بىر تۇپ خورمىنىڭ كۆچىتىنى ئېلىپ ھەرەمدىن يولغا چىققانچە دۇنيانى ئايلىنىپتۇ. ئۇلار پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامدىن بىر قەيەرده توختايمىز، دەپ

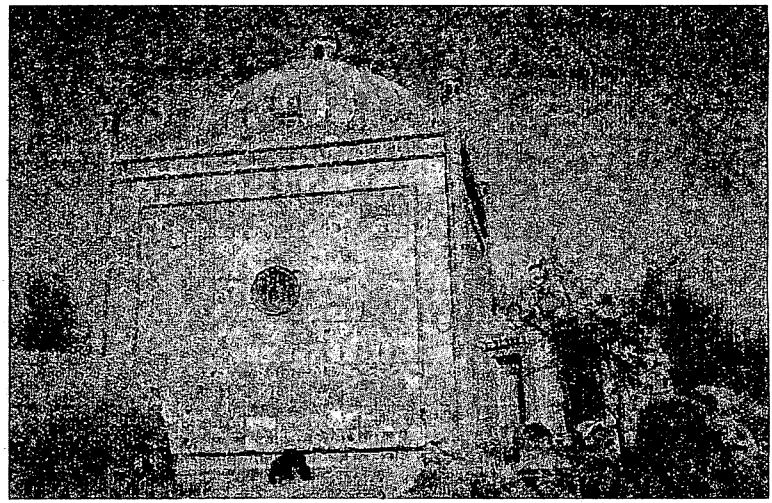
سورىغاندا، پەيغەمبەر : «قەيەردە ھەرىپ قالساڭلار شۇ يەرگە ھاساڭلارنى سانجىپ قويۇپ ئارام ئېلىڭلار. سانجىپ قويغان ھاساڭلار قەيەردە كۆكلىسە، شۇ يەر سىلەرنىڭ تۇرارگاھىڭلار بولسۇن» دەپتۇ. ئۇلار پۈتۈن دۇنيانى ئايلىنىپ ئاي جاڭجۇن، كۇن جاڭجۇننىڭ دەۋرىدە بۇ يەرگە يېتىپ كەپتۇ. ئۇ چاغدا شەھەر ھازىرقى يەكەن شەھىرىنىڭ ئورنىدا ئەمەس ئىكەن. جاھانباغنىڭ ئۇ تەرىپىدە بىر ئېگىز ھاڭ بولۇپ، شۇ ھاڭنىڭ تۆپىسى پادىشاھنىڭ ئوردىسى ئىكەن. ھازىرقى شەھەرنىڭ ئورنى بولسا ئۇلارنىڭ ئۇلاغ باقىدىغان يايلىقى ئىكەن. بۇ يەردە بىر چوڭ دەريا ئېقىپ تۇرىدىكەن. ئۇلار دەريا بويىدىكى بىر ھاۋالىق جايىنى كۆرۈپ ئارام ئېلىشقا چۈشۈپتۇ ۋە ھاسىسىنى قاداپ قويۇپ ئۇيقۇغا كېتىپتۇ. ئويغانسا ھاسا بىر غېرىچ كۆكلەپ كېتىپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇلار بىزنىڭ تۇرار جايىمىز مۇشۇ يەركەن دەپىشىپتۇ. بۇ يەردە سۇ ئېقىۋاتسا قاناداقمۇ تۇرغۇلۇق دېگەندە، ئۇلاردىن بىرەيلەن دەريانى قولىنى چەنلەپ تۇرۇپ: «مۇنداق ماڭغاچ تۇر» دەپتىكەن، بۇ چىلتەن خوجامنىڭ كارامىتى بىلەن دەريا پوسكامغا بۆتكىلىپ كېتىپتۇ. چىلتەن خوجاملار بۇ يەردە تۇرۇپ قالغاندىن كېيىن يايلاق تېخىمۇ يوغىناپتۇ. شەھەرنىڭ ئادەملىرى ئاي جاڭجۇندىن ئۇلاغلىرىنى ھەيدەپ كېلىپ قويۇپ بېرىپتۇ. بۇ ئۇلۇغلارنىڭ قەدەم جايى دەسسەپ چەيلەنگەندىن كېيىن، پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام بىر ساھابىنىڭ چۈشىدە بېشارەت قىلىپ «يەكەن ۋىلايىتىدە يەتتە مۇھەممەدان چىلتەن ئاتلىق يەتتەيلەن بولۇپ، بۇلارنىڭ قەدەم جايى ئاياغ ئاستى بولۇپ قالدى، ئاشۇنى سىز ئاشكارا قىلىڭ» دەپتۇ. بۇ زات بۇ يەرگە ئېتىكىگە چالما ئېلىپ كېلىپ، ھەر قېتىم ئەكەلگەن چالمىنى يەتتە يەرگە نىشان قىلىپ قويۇپتۇ. بۇكىشى ئەۋلىيالىقتا يەتكەن كىشى

بولغاچقا، بۇ يەتتەبلەننىڭ ئورنىنى بىلەلەيدىكەن. بۇ زات چالمىلارنى تىزىپ يەنە چالمىا ئېلىپ كەلگۈچە بۇ چالمىلارنى پادىچىلار ئۇلاغقا ئېتىپ ئويناپ تۈگىتىپ بولۇپتۇ. بۇ زات ئۇلارغا بۇ يەردە چىلىتەن ئاتلىق مازار بارلىقىنى ئېيتقاندا، پادىچىلار ئىشەنمەي ئۇنى سارايغا، قەلەندەر دەپ ئەيىبلەپتۇ، بۇ زات ئاچچىقىدا قولىغا توپا ئېلىپ ئۇلارنى سۈرۈم ـ توقاي قىلىپتۇ. پادىچىلار يىغلاپ بېرىپ، شۇ چاغنىڭ پادىشاھىغا ئەرز قىلىپتۇ. پادىشاھ يۈرت چۆگىلىرىنى يىغىپ كېڭەش قىپتۇ. يۈرت چۆگىلىرى مەسلىھەتلىشىپ، ئۇ زاتنىڭ چىلتەننىڭ بار ـ يوقلۇقىنى راست بىلىدىغانلىقىنى سىناپ باقماقچى بولۇپتۇ. ئۇلار دوغدىن بىرنى چاقىرىپ گۆشىمۇ، يېغىمۇ، گۈرۈچمۇ هارامدىن بولغان نەرسىدىن تېپىپ كېلىشىنى بۇيرۇپتۇ. ئۇ دورغا كوچىغا چىقسا بىر ئايال گۈرۈچ يۇدۇپ كېتىۋاتقۇدەك. ئۇ ئايالنىڭ زار يىغلىغىنىغا باقماي گۈرۈچنى تارتىۋاپتۇ، ياغچىنىڭ يېغىنى، ئوتۇنچىنىڭ ئوتۇنىنى، تۇزچىنىڭ تۇزىنى تارتىۋېلىپ ئەكىرىپتۇ. ئۇلار يەنە قارا مۇشۇكتىن بىرنى سويۇپ، ئاشۇ نەرسىلەر بىلەن بىر لېگەن ئاش ئېتىپتۇ ۋە ئاشنى ياخشى گەپلەر بىلەن ئۇكىشىنىڭ ئالدىغا ئەكىرىپتۇ. بۇ زات شەھەرنىڭ ئۆلىمالىرىنىڭ ئۆزىنى يوقلاپ كەلگەنلىكىگە خۇشاللىنىپ، ئاشقا قولىنى سۇنماق بوپتۇ، ئەمما يەنە ئۆزىنى تۇتۇۋېلىپ، نەپسىنىڭ كەينىگە كىرمەك، ئاپىرىپ خاپىلىققا سالادۇر، دېگەن گەپ بار، بۇ ئاشنى يېيىشكە بولامدۇ، بولمامدۇ دەپ، كۆزىنى يۇمۇپ ئىستىخارە قىلىپ قارىسا، بۇ ئاشنىڭ خۇرۇچلىرىنىڭ هەممىسى هارام بولۇپ چىقىپتۇ. ئۇ قولىنى شۇنداق كۆتۈرۈپ: «ئەي خۇدانىڭ مەخلۇقاتى، سەن قازاندا شۇنچە قاينىاپ كۆپ جايا چېكىپسەن، قوپ ئورنۇڭدىن» دەپ ئاشنىڭ

ئۇستىگە بىر شاپىلاق ساپتىكەن، مۇشۇك تىرىلىپ، ۋارقىرىغىنىچە سورۇندىن چىقىپ كېتىپتۇ. يۇرتنىڭ قوشقار ئاتام دېگەن قازىسىغا: «كور بولغايسەن» دەپ قولىنى شىلتىپتىكەن، ئاشۇ يەردىلا ئۇنىڭ كۆزگۆھىرى ساڭگىلاپ قاپتۇ. شەھەرنىڭ ئامبىلى: «سىلەر بۇ ئىشنى خاتا قىپسىلەر. ئۇنىڭدىن ئەپۇ سوراڭلار» دەپتۇ. ئۆلىمالار ئۇ زاتنىڭ كەيپىدىن سوۋغا ـ سالاملار بىلەن قوغلاپتۇ. ئۇلار ئالۋاقچى دېگەن يەردە بۇ زاتقا يېتىشۋېلىپ، كۆپ توۋلار ئېيتىپتۇ. بۇ زات ئۇلارنىڭ توۋىسىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن ھېلىقى قازىنى يانقۇزۇپ قويۇپ گەجگىسىگە دەسسەپتىكەن، كۆزى ئەسلىگە كەپتۇ. مانا مۇشۇ زاتنىڭ يۇقىرىقى كارامەتلىرى بىلەن چىلتەن بۇزرۇكۇار ئاشكارا بوپتۇ.

چىلتەن مازىرى «ناھىيە دەرىجىلىك قوغدىلىدىغان مەدەنىيەت يادىكارلىق ئورۇن» قىلىپ بېكىتىلگەن.

بەيسى ھېكىم بەگ مازىرى

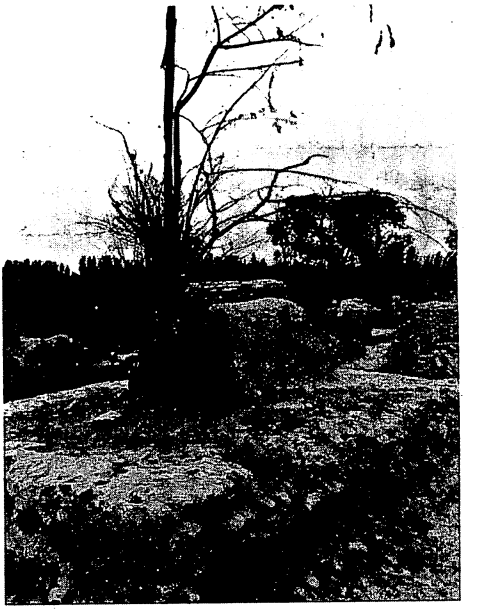
بەيسى ھېكىم بەگ مازىرى يەكەن ناھىيە بازىرىنىڭ شەرقىي شىمالىدىكى چىلتەن مازىرى ئەتراپىغا جايلاشقان.

بەيسى ھېكىم بەگ (ئەسلىي ئىسمى مىرزا مۇھەممەد ھۇسەيىن) كۇچا ۋاڭى مىرزا ھادى بەگ ئەۋلادى بولۇپ، كۇچادا تۇغۇلغان. 19 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا يەكەنگە بەيسى دارىن قىلىپ تەينىلەنگەن. ئۇ ۋاپات بولغاندا مۇشۇ جايغا دەپنە قىلىنغان. قەبرىگاھتىكى خاتىرە تاختايدا قەيت قىلىنىشىچە، بەيسى ھېكىم بەگ قەبرىگاھىنى ئوغلى مۇھەممەد ھودا بەگ يەكەن ۋە قەشقەرلەردىن ئۇستىلارنى ئەكېلىپ ياساتقان. ھىجرىيە 1238 ـ يىلى مۇھەررەمنىڭ 26 ـ كۈنى (مىلادىيە 1823 ـ يىلى) پۈتكەن.

بەيسى ھېكىم بەگ مازىرى چوڭ گۈمبەز، كىچىك گۈمبەز ۋە قەبرىلەردىن تەركىب تاپقان. بەيسى ھېكىم

بەگىنىڭ قەبرىگاھى خىش قۇرۇلمىلىق بولۇپ، تەكشى يۈزى چاسا شەكىللىك، گۈمبەز تورۇسلۇق قىلىپ ياسالغان. تۆت بۇرجىكى ۋە ئىشىكىنىڭ ئىككى يېنىغا يۇمىلاق كىچىك مۇنار قوپۇرۇلغان. مازارنىڭ جەنۇب تەرەپ ئوتتۇرىسىغا ھۆسنىخەت ئۇسلۇبى بىلەن يېزىلغان ئايەت ئويۇلغان يۇمىلاق ياغاچ پەنجىرە ئورنىتىلغان. مازارنىڭ سىرتى، گۈمبەز ئىنىڭ ئۈستى ۋە ئىچىدىكى مەقبەرە ھەر خىل نەقىش ۋە بەزىسى ھېيكەل بەگنى مەدھىيىلەيدىغان بېغىشلىما پۈتۈلگەن رەڭلىك كاھىش بىلەن بېزەلگەن. كاھىشلار ئۆلچەملىك ياسالغان ۋە ئۆزئارا بىر-بىرگە ماسلاشتۇرۇلۇپ مۇستەھكەم ئورۇنلاشتۇرۇلغان. كاھىشلاردىكى نەقىش نۇسخىلىرى 20 نەچچە خىلدىن ئاشىدۇ. مازار ئىچى گەچ بىلەن سۈۋالغان، ئاستى تەرىپىگە بىر مېتىر ئېگىزلىكتە زەدىۋال چىقىرىلىپ، رەڭلىك گۈل ۋە گېئومېترىيىلىك نەقىش سىزىلغان، ئۈستى تەرىپىگە قۇرئان ئايەتلىرى ھۆسنىخەت شەكلىدە يېزىلغان. مازارنىڭ نەقىش-بېزەكلىرىنى ئىشلەش ھۈنەر-سەنئىتى خېلىلا يۇقىرى بولۇپ، چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئۇيغۇر مازار بىناكارلىق ھۈنەر-سەنئىتىنى تەتقىق قىلىشتا ناھايىتى مۇھىم تارىخىي ماتېرىيال قىممىتىگە ئىگە.

بەيسى ھېيكەم بەگ مازىرىنىڭ ئارقا تەرىپىگە بىرنەچچە كىچىك قەبرىگاھ جايلاشقان. قەبرىگاھ خىش قۇرۇلمىلىق بولۇپ تەكشى يۈزى سەككىز تەرەپلىك، گۈمبەز تورۇسلۇق قىلىپ ياسالغان. سەككىز بۇرجىكىگە كىچىك مۇنار چىقىرىلغان. ئۇ رەڭلىك كاھىش بىلەن زىننەتلەنگەن بولۇپ، ياسلىش شەكلى ۋە ھۈنەر-سەنئىتى قاتارلىق جەھەتلەردە ئۆزگىچە بەرلىك ئالاھىدىلىككە ئىگە.

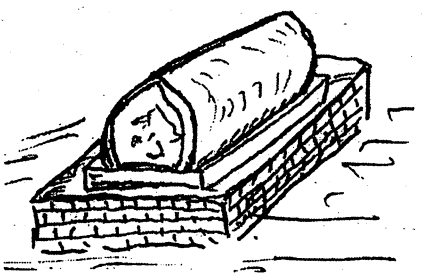

سۇتپاشىم مازىرى

سۇتپاشىم، سۇت پادىشاھىم دەپ ئاتىلىدۇ. ئورنى يەركەن ناھىيە كونا شەھەردىكى يار كوچىنىڭ ئاياغ تەرىپىدە. كونا شەھەردىن ھارۋىلىق 15 مىنۇتتا چىققىلى بولىدۇ.

سۇتپاشىم مەقبەرىسى توپىلىق دۆڭدىكى يەرلىكلەر قەبرىستانلىقىنىڭ ئوتتۇرىراق قىسمىغا جايلاشقان. مەقبەرىنىڭ ئەتراپى خام كېسەك بىلەن بىر مېتىرچە ئېگىزلىكتە قورشالغان، قاشانىڭ سىرتىدا بىر سۇپا، سۇپىنىڭ يېنىدا يوغان بىر توپ سېدە دەرىخى بار. مەقبەرە تۇلۇق شەكلىدە بولۇپ، ئۇستىگە تۇغ ـ ئەلەملەر قادالغان. ھازىرمۇ ھەر چارشەنبە كۈنى يىراق ـ يېقىندىن تۇغمىغان ياكى ئېغىرئاياغ ئايالالار، قۇلىقى ئېقىپ قالغانلار بۇ يەرگە كېلىپ شىپالىق ئىزدەيدۇ. مەقبەرە بار تۆپىلىكنىڭ تۆۋەن

تەرىپىدىكى تۈزلەڭلىكتە مازار شەيخىنىڭ ئۆيى بار. ئۆينىڭ ئالدىدا قۇرۇپ كېتەي دەپ قالغان بىر بۇلاق بار. مازارنىڭ شەيخى 78 ياشلىق سەمەت شەيخ قارىم ھەر چارشەنبە كۈنى بۇ يەرگە كېلىپ، شۇ بۇلاقتىكى سۇدىن قاچىغا ئېلىپ، ئۈنىڭغا ئازراق پاختىنى چىلاپ ئايەت ئوقۇپ قۇلىقى ئاغرىپ قالغان بىمارنىڭ (كەلگەنلەرنىڭ كۆپىنچىسى كىچىك بالىلار) قۇلىقىغا تىقىپ قويىدۇ، لاتىغا ئورالغان قۇرئان بىلەن ئېغىرئاياغ ئايالارنىڭ قۇرسىقىنى سىلىق بېسىپ قويىدۇ ياكى شىپا ئىزدەپ كەلگۈچىلەرنىڭ قول- پۇت، مۇرىلىرىنى تۈتۈپ قويىدۇ. كەلگەن كىشىلەر بۇنىڭ ھەققىغە نان، پاختا، بۇغداي، پۇل، رەخت قاتارلىق نەرسىلەرنى بېرىدۇ. رىۋايەت قىلىنىشىچە، سۇتپاشا خېنىمنىڭ ئەسلىي ئىسمى ئۇمىيە بۇھەجەر خېنىم بولۇپ، پەيغەمبەر جانابي روسۇلىللاغا خىزمەت قىلغان كىشى ئىمىش، ھەر كۈنى پەيغەمبەرنىڭ ناشىتىلىقىغا سۇت ئەكېلىپ بەرگەنمىش. بۇرۇن بۇ يەردىكى بۇلاقتىن سۇ جىق چىقىدىغان بولۇپ، شۇ سۇ بىلەن شال تېرىلاتتىكەن. 50 - يىللاردىن بۇرۇن تاۋاپ مەزگىلىدە بۇلاق ئەتراپى قاينىاق بازارغا ئايلىناتتىكەن، مازار سەيلىسىگە ئۇيغۇرلاردىن باشقا، خەنزۇ، خۇيزۇلارمۇ كېلىپ قاتنىشىدىكەن، كېيىن بارا - بارا بۇلاقنىڭ سۇيى تارتىلىپ كېتىپتۇ.

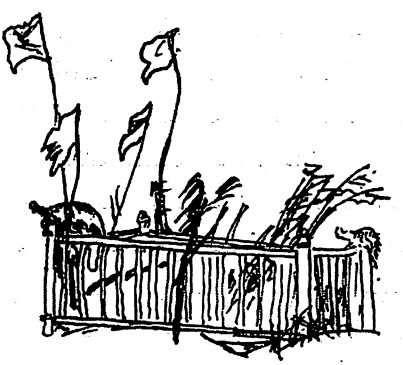

جاللات خېنىم مازىرى

جاللات خېنىم مازىرى يەكەن كوناشەھەر ياڭاقكۆل بېشى ئەتراپىدا، يەنى جانبقا دەرۋازىسىنىڭ ئىچىدە، كونا شەھەردىن ھارۋىلىق 10 مىنۇتتا يېتىپ بارغىلى بولىدۇ. ئۇ ئەتراپى ئائىلىلىكلەر ئولتۇراق ئۆيلىرى بىلەن ئورالغان كىچىك زاراتگاھلىق بولۇپ، زاراتگاھلىقنىڭ ئوڭ تەرەپ يۇقىرىسىدا جاللات خېنىمنىڭ ئاددىيغىنا بىر سۇپىلىق خام كېسەكلىك قەبرىسى بار. قەبرە ئۈستىگە نۇرغۇن تۇغ-ئەلەم قاداپ قويۇلغان. بەزى تارىخچىلارنىڭ قارىشىچە، جاللات خېنىمنىڭ كىچىك ئىسمى مەھلىيا خېنىم ئىكەن، ئۇ سۇلتان باباخاننىڭ قىزى، سۇلتان ئابدۇرەشىدخاننىڭ ئەۋرىسى بولۇپ، سەئىدىيە خانلىقىنىڭ ئاخىرقى مەلىكىلىرىدىن بىرى ئىكەن. ئۇ ئاپاق خوجىغا ياتلىق بولغاندىن كېيىن، ئاپاق خوجىنى، ئاپاق خوجىنىڭ چوڭ خوتۇنىدىن بولغان ئوغلى بەھياخانىنى ۋە ئاپاق خوجىنىڭ

بىر سوپىسىنى ئۆلتۈرۈپ، يەكەن سەئىدىيە خانلىقىنىڭ قىساسىنى ئالغانكەن ۋە ئۆزىنىڭ ئەمدىلا 13 ياشقا كىرگەن ئوغلى ھەسەن خوجا (خوجا مەھدى) نى تەختكە چىقىرىپ ۋە ئۆزى خەنىم پادىشاھ بولۇپ، ئۇچ يېرىم يىل يۇرت سورىغانكەن. شۇڭا ئۇنى ئىشانلار جاللات خەنىم دەپ ئاتىغانكەن. ئاپاق خوجىنىڭ چوڭ خوتۇنى مەكتىلىك بولۇپ، ئاپاق خوجا ۋە ئوغلىنىڭ قىساسىنى ئېلىش ئۈچۈن، مەكتىلىك سوپىلارنى ئىشقا سېلىپ، جاللات خەنىمنى ئۆلتۈرۈۋېتىدىكەن. ئۇ ئەسلىدە ئالتۇنلۇققا قويۇلۇشقا تېگىشلىك بولسىمۇ، لېكىن ئىشانلار ئۇنىڭغا ئۆچ بولغاچقا، ئۆلتۈرۈپ مۇشۇ يەرگە قويغانكەن. جاللات خەنىم مازىرىغا يېقىن يەردە يەنە ئىككى تۇغ قادالغان ئاددىي مازار بولۇپ، بۇ مازار ھەققىدىكى رىۋايەتتە ئېيتىلىشىچە، بۇ يەردە ياتقان سۇلتانە ۋەسىل قۇرئان (سۇلتانە ۋەسىلكالام) دېگەن كىشى ئەسلىي مەدىنىدىن دىن تارقاتقىلى كەلگەنمىش، بۇ كىشى چىش، قۇلاق ئاغرىقىغا ھۆددىگەر ئىكەن. بۇ مازاردىن ئۆتكەندىن كېيىنكى مازار سۇلتانە كاسانى ۋەلىيۇللانىڭ مازىرى بولۇپ، بۇ كىشى ئەرەبىستاندىن كەلگەنمىش، قەرزگە ھۆددىگەر ئىمىش.

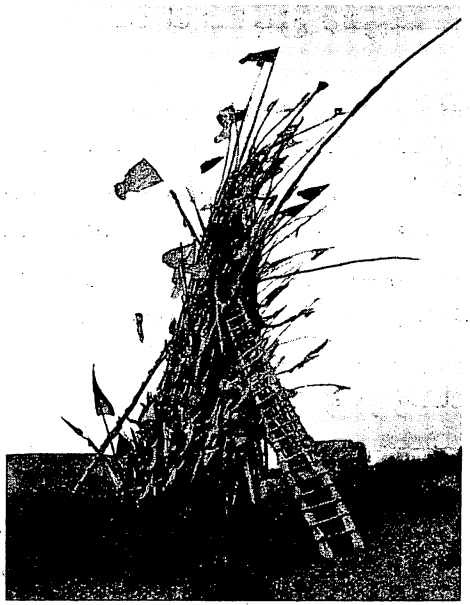
خوجا مىڭ دۆڭ مازىرى

خوجا مىڭ دۆڭ مازىرى يەركەن ناھىيە كۆنچى يېزا گۇلباغ كەنتىنىڭ يۇقىرىسىدىكى دۆڭلۇككە جايلاشقان. مازار دۆڭلۇكتىكى يەرلىكلەر قەبرىستانلىقىنىڭ چېتىگە ئورۇنلاشقان بولۇپ، دۆڭلۇكنىڭ مازار بار تەرىپىنىڭ تۆۋەينى ئاھالىلەر ئولتۇراق رايونى. مەقبەرە تۈلۈق شەكلىدە بولۇپ، ئەتراپى بىر مېتىرچە ئېگىزلىكتىكى قېلىن كېسەك تام بىلەن قورشالغان. قورشاۋ تامنىڭ ئىچىنى قوبۇق يۇلغۇنلار قاپلاپ كەتكەن، مەقبەرە ئۈستىگە تۇغ ـ ئەلەملەر قادالغان ۋە ناھايىتى يوغان قوچقار مۈڭگۈزلىرى قويۇلغان. رىۋايەت قىلىنىشىچە، ھۇججاز زالىم پادىشاھ چېغىدا ئاتاقلىق خوجىلاردىن 1000 كىشىنى ئۆز ئوردىسىدا ئىشلەتكەن. ئۇلارنىڭ ئىچىدىن يالغان خوجىدىن بىرى چىقىپ قېلىپ، ئۇنىڭ كاساپىتى بىلەن ھۇججاز پادىشاھ

مىڭ خوجىنىڭ بېشىنى كېسىپ، ئۇلارنىڭ قېنىدا تۇگىمەن چۆرۈگىەن، ئۇستىخانلىرىنى سېپىلغا ئۇل قىلىپ قويغانكەن. بۇ سېپىل مىڭ خوجا مازىرىدىن 600 مېتىرچە يىراقلىقتا بولۇپ، سېپىلنىڭ تېشىدىكى ئېتىزلىق ئارىسىدا تاشلىق مازار دەپ ئاتىلىدىغان يەنە بىر مازار بار. مازار ئورنىغا ئېگىز خادا تىكلىنىپ، ئۇستىگە تۇغ ـ ئەلەمەر ئېسىۋېتىلگەن. رىۋايەتتىن قارىغاندا، بۇ كىشى ئەسلىي تاشكەنتتىن كەلگەن داڭلىق تېۋىپ بولۇپ، نۇرغۇن بىمارلارنى ساقايتقانكەن. ئۇ ئۆلۈپ كەتكەندىن كېيىن، ئۇنى تاشكەنتتىن كەلگەن، بۇ يەرگە يەرلىك ئەمەس دەپ قاراپ، يەرلىكىگە سېپىل تېشىدىن ئورۇن بەرگەنكەن. بۇ مازارنى كىشىلەر قەرزدارغا ھۆددە دەپ قارايدۇ.

خوجا مىڭ دۆڭ مازىرى «ناھىيە دەرىجىلىك نۇقتىلىق قوغدىلىدىغان مەدەنىيەت يادىكارلىق ئورۇن» قىلىپ بېكىتىلگەن.

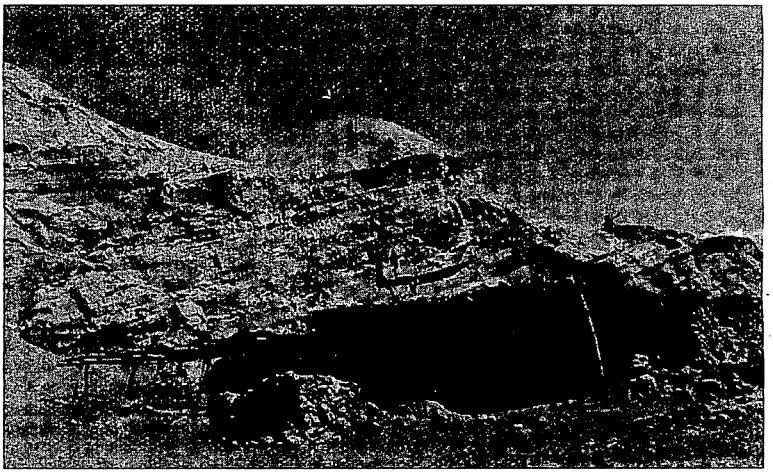
سۇلتانىم مازىرى

سۇلتانىم مازىرى يەركەن ناھىيە چارەك يېزا قوغان كەنتىنىڭ ئايبغدىكى قۇملۇققا جايلاشقان. مازار قۇملۇقنىڭ بىر كىلومېتىر ئىچكىرىسىدىكى قۇم بارخانلىرى ئارىسىغا جايلاشقان بولۇپ، يىراقتىن ئېگىز تۇغ ـ شەددىلىرى كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. مەقبەرە تۇلۇق شەكلىدە بولۇپ، ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى تۇغ ـ شەددە قادالغان خادىنىڭ ئېگىزلىكى 20 مېتىردىن ئاشىدۇ. شەددىلەرنىڭ كەڭلىكىگە 10 نەچچە ئادەمنىڭ غۇلچى يەتمەيدۇ. شەددىنىڭ يەتتە يېرىگە تۇغ ـ ئەلەم قاداش ئۈچۈن شوتا قويۇپ قويۇلغان. بۇ ئەتراپتا يەنە مازارغا تەۋە بىرقانچە ئېغىز ئۆي بار.

شەيخنىڭ ئېيتىشىچە، بۇ مازار ئوردىخان پادىشاھ بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، سۇلتانىم ئوردىخان پادىشاھ

ئەلى ئارسلانخاننىڭ خەزىنىسىنىڭ ئاچقۇچ تۇتقۇچىسى ئىكەن.

سۇلتانىم مازىرغا بېرىشتىكى قۇمۇق يول ئۇستىدە، ئىككى ئورۇنغا تۇغ ـ شەددىلەر قاداپ قويۇلغان بولۇپ، ئۇنىڭ بىرى ھاجەت خېنىم مازىرى، يەنە بىرى جاللات خېنىم مازىرى دەپ ئاتىلىدىكەن. سۇلتانىم مازىرىنىڭ 400 مېتىرچە شەرق تەرىپىدە بۇۋى مەريەم خېنىم مازىرى دەپ ئاتىلىدىغان توپا قۇرۇلمىلىق مەقبەرە بار. مەقبەرە بىنىغا 7 ـ 8 مېتىر ئېگىزلىكتە خادا تىكلەنگەن، ئۇستىگە تۇغ ـ ئەلەمەر ئېسىۋېتىلگەن، مازار ئەتراپى يۇلغۇن ۋە قومۇشلار بىلەن قاپلانغان. شەيخنىڭ ئېيتىشىچە، بۇۋى مەريەم خېنىم 14 ـ 15 ياشلىق تېخى ياتلىق بولمىغان قىز بولۇپ، سۇلتانمنىڭ سىڭلىسى ئىكەن. بۇ مازارنى ئايالار كۆپ تاۋاپ قىلىدۇ. شەيخنىڭ قوغلىنىڭ ئايىغىغا جايلاشقان ئۆيىنىڭ كەينىدىكى قەبرىستانلىقتا دوۋزا خېنىم ياكى قىلىچ بۇغراخان دەپ ئاتىلىدىغان يەنە بىر مازار بار. مەقبەرە ئورنىغا ناھايىتى ئېگىز شەددە قادالغان بولۇپ، ئۇنىڭغا ھەر خىل رەڭدىكى تۇغ ـ ئەلەمەر قادالغان. رىۋايەتلەردىن قارىغاندا، بۇ يەردە بۇرۇن چوڭ بىر شەھەر بولغان بولۇپ، بۇ كىشى شۇ شەھەرنىڭ دەرۋازا باققۇچىسى ئىكەن. مازار شەيخنىڭ ئېيتىشىچە، بۇرۇن ئوردام پائالىيىتى مەزگىلىدە، بەكەن تەۋەسىدىن ئوردامغا تاۋاپقا بارغۇچىلار ئالدى بىلەن بۇ يەردىكى سۇلتانىم مازىرىنى، ئاندىن يەكەن چارەكتىكى يۈسۈپ قادىرخان مازىرىنى تاۋاپ قىلىپ بولۇپ، يېڭىسارنىڭ قىزىل ئارقىلىق ھەزرىتى بېگىم مازىرىغا باردىكەن. ئۇ يەردىكى تاۋاپنى تۈگىتىپ، ئاندىن ئوردامغا باردىكەن.

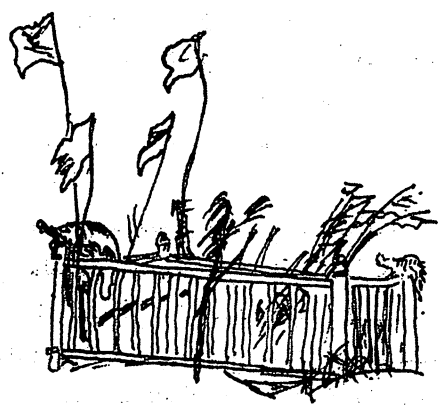
يۇسۇپ قادىرخان مازىرى

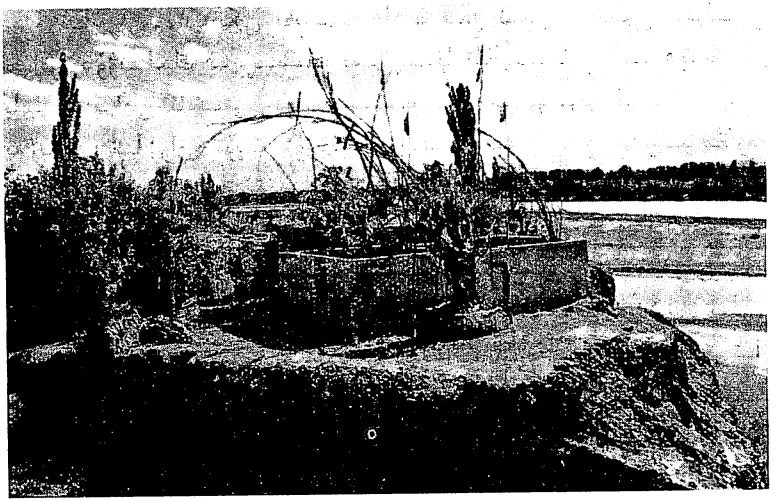
يۇسۇپ قادىرخان مازىرى يەكەنىڭ چارەك يېزىسى كورۇات كەنتىگە قاراشلىق بولۇپ، يەكەن ـ قەشقەر تاشيولىدىن جەنۇبقا بۇرۇلۇپ تاشلىق يولدا 10 نەچچە كىلومېتىر مېڭىپ تاغ قاپتىلىغا كېلىپ، شۇ تاغنى ياقىلاپ يەنە بىر ـ ئىككى كىلومېتىر ماڭغاندا ئۇنىڭغا يېتىپ بارغىلى بولىدۇ. بۇ يولدار تامامەن تاشلىق يول بولۇپ، مازارغا 200 ـ 300 مېتىر قالغان يەردە سۇغەت، جىگدە، توغراق دەرەخلىرىدىن تەركىب تاپقان بىر پارچە ئورمانزارلىق بار. مازار جايلاشقان تاغ باغرىدا بىرقانچە ئېغىز ئۆي، بىر ئۇستى يېپىقلىق، ئاستىغا كىگىزلەر سېلىنغان خانىقا ۋە قوتان بار. بۇ يەردىن ئازراق نېرىدا بىر باسما قۇدۇق بار. مەقبەرە ئېگىز تاغ ئۇستىدە بولۇپ، ئۆزئارا ئارىلىقلىرى بىرقانچە يۈز مېتىر كېلىدىغان ئۇچ تاغ چوققىسىغا ئۇچ ئېگىز شەددە قادىلىپ، ئەتراپلىرىغا تاش

دۆڭلەنگەن. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، بۇ شەددىلەر ئايرىم — ئايرىم ھالدا يۈسۈپ قادىرخان، جاللات خېنىم ۋە بۆشۈك ئانامنىڭ نامىغا قادالغانكەن. بۇ ئەتراپ بۇرۇن كۆك رابات دەپ ئاتىلىدىغان بولۇپ، غەربكە ئۆتىدىغان چوڭ يولنىڭ تۆگۈنى، يەنى يىپەك يولىنىڭ بىر تارمىقى ئىدى.

يۈسۈپ قادىرخان (يۈسۈپ بىننى ھەسەن) سۈلتان سۇتۇق بۇغراخانىنىڭ پەيي نەۋرىسى بولۇپ، قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ زور تەسىرگە ئىگە خاقانلىرىنىڭ بىرى. ئۇ قاراخانىيلار سۇلالىسى تېررىتورىيىسىنى كېڭەيتىش، ئىسلام دىنىنى تارقىتىش ۋە مۇستەھكەملەش يولىدا تىنىمسىز جەڭلەر ئېلىپ بېرىپ، تارىختا مۇھىم ئىز قالدۇرغان. تارىخىي ماتېرىياللارغا ئاساسلانغاندا، ئۇ ھىجرىيە 424 — يىلى (مىلادىيە 1032 — يىلى) قەشقەردە ۋاپات بولۇپ، قەشقەر شەھىرىدىكى قۇم دەرۋازىنىڭ غەربىي قىسمىدىكى «گۈرىستان بويى» دېگەن جايغا دەپنە قىلىنغان. يەكەندىكى يۈسۈپ قادىرخان نامى بىلەن ئاتالغان بۇ مازارنىڭ زادى قانداق شەكىللەنگەنلىكى توغرىسىدا ئېنىق مەلۇمات يوق. بەزىلەر ئۇنى ئوردىخان پادىشاھىمنىڭ سەركەردىسى دېسە، يەنە بەزىلەر بۇددىستلارغا قارشى جەڭ ئېلان قىلغان پادىشاھ دەيدۇ. خەلق ئىچىدە بۇ مازار توغرۇلۇق مۇنداق رىۋايەت تارقالغان: يۈسۈپ قادىرخان ئۇچ كىشى بىلەن قاغىلىق تەرەپتىن كېلىپ سادىق ھاجىم خاتىۋاجىم دېگەن كىشىنىڭ ئۆيىگە كىرىپ (يەكەنىنىڭ داخانچى كەنتىدە)، بىر ئات بېرىپ تۇرۇڭ، ئاتنى ئەتە زو ۋاقتى بىلەن قايتۇرۇپ بېرىمەن، دېگەن. ئەتىسى ئەتىگەندە ئات پەيدا بولۇپ قالغان. شۇنىڭ بىلەن داخانچىلىقلار كۆك رابات ئاچچىق دېگەن جايدىكى تاغ ئوستىگە تۇغ — شەددە قاداپ مازار قىلغانكەن.

تاغ ئۇستىدىكى يۇسۇپ قادىرخان نامى بىلەن ئاتالغان تاش دۆۋىلىك قەبرىنىڭ ئەتراپىغا تاۋاپچىلار لاتا قورچاق ياساپ ياكى تاشنى جۇپ قىلىپ باغلاپ قويۇپ قويغان، بەنە بەزىلەر ئازراق توپا دۆۋىلەپ، ئۇستىگە ئىنچىكە شاخلارنى سانجىپ قويغان. يەرلىكلەرنىڭ ئېيتىشىچە، قورچاق قويۇش بالىلىرىم غول بولسۇن دېگەن مەنىنى، توپا دۆۋىلەش چەشمم ئېگىز بولسۇن دېگەن مەنىنى، تاشلارنى جۇپ قىلىپ چىگىپ قويۇش ئۆيلۈك ـ ئوچاقلىق بولۇشنى ئارزۇ قىلغانلىقىنى بىلدۈرەرمىش. يۇسۇپ قادىرخان مازىرىدىكى تاغ قاپتىلىدا داش خېنىم دەپ ئاتىلىدىغان يەر بولۇپ، بۇ يەرگىمۇ تۇغ ـ شەددە قاداپ قويۇلغان. كىشىلەر بۇ يەرنى كېكەچلەرگە ھۆددە دەپ قاراپ، توپىسىنى تىلى تولۇق چىقمىغان ياكى كېكەچ بولۇپ قالغان بالىلارغا ئىچكۈزۈش ئۈچۈن ئېلىپ كېتىدۇ. بۇ مازار ئۇزۇندىن بۇيان يەكەن، خوتەن، يېڭىسار خەلقىنىڭ زىيارەت ـ تاۋاپ قىلىدىغان جايى بولۇپ كەلگەن بولۇپ، بۇرۇن ئوردامغا ماڭغانلار يۇسۇپ قادىرخان مازىرىنى تاۋاپ قىلىپ ئاندىن ئوردامغا باراتتى.

قاراخان بۇزرۇكۋار مازىرى

قاراخان بۇزرۇكۋار مازىرى يەكەن ناھىيە كاچۇك يېزا چىمدۇ كەنتىدە بولۇپ، يەكەن دەريا سىنىڭ سۇ بېشىغا جايلاشقان. مازار دەريا يېقىن جايدىكى دۆڭلۇكتە بولۇپ، مەقبەرە ئەتراپىغا تام ئېتىلگەن. ئۇستى تەرىپى ئەتراپى ئوچۇق، چوققىسى ئۇچبۇلۇڭلۇق شىپاڭ شەكىلدە قىلىپ بېپىلغان. مەقبەرە ئۆيىنىڭ ئوتتۇرىسىغا ئورۇنلاشتۇرۇلغان بولۇپ، ئۇستىگە تۇغ ـ ئەلەمەر قادالغان. مازارنىڭ بېشىدا چوڭ-چوڭ بىر خانىقا بار، خانىقاغا شەيخنىڭ قورۇسى ئارقىلىق كىرگىلى بولىدۇ.

مازارنىڭ ھازىرقى شەيخى تاھىر ئىسمايىل بۇ يىل 101 ياشقا كىرگەن بولۇپ، بۇ يەرده شەيخلىق قىلغىلى 60 يىلدىن ئېشىپتۇ. ئۇ مازار ئەتراپىدىن يەر ئېچىپ ھەر خىل مېۋىلىك دەرەخلەرنى تىكىپ، باغ بىنا قىلىپتۇ. شەيخنىڭ ئېيتىپ بېرىشىچە، بۇ بىر ئايال كىشىنىڭ مازىرى بولۇپ، ئۇ

دەريا بويىدا بالىسىنىڭ بۆشۈكىنى تەۋرىتىۋاتقاندا كۆپىرلار قوغلاپ كېلىپ قاپتۇ. ئۇ ئۆزىنى قوينىغا ئېلىش توغرۇلۇق يەرگە ئىلتىجا قىلىپتۇ. شۇنىڭ بىلەن يەر يېرىلىپ، ئۇنى بالىسى بىلەن قوشۇپ قوينىغا ئاپتۇمىش. بۇ مازار بۇرۇن دەريا سۈيى جىق ۋاقىتلاردا دەريانىڭ لېۋىدە بولۇپ، كىشىلەر كېمىسىنىڭ دەريادىن ئۆتۈپ، بۇ يەرگە سۇ تىلىگىلى كېلەتتىكەن. مازار بالىق ياكى ئۆيلۈك بولۇشنى تەلەپ قىلىپ كېلىدىغان ئايالار كۆپ. قاراخان بۇزرۇكۋار نامى بىلەن ئاتالغان مازار يېڭىسار قاتارلىق جايلاردىمۇ بار.

شەيدان مازىرى

شەيدان مازىرى پوسكام ناھيە ئايكۆل يېزىسىنىڭ شەيدان كەنتىگە جايلاشقان. شەيدان مازىرىنىڭ قاچان بىنا قىلىنغانلىقى توغرىسىدا ئېنىق يازما ماتېرىيال يوق. رىۋايەت قىلىنىشىچە، بۇ مازار ئىسلام ئاچقۇچى ئىمام مۇھەممەد مەرۋ باقى، مۇھەممەد سادىق ئىسمىلىك ئىككى كىشىنىڭ باشچىلىقىدا مۇشۇ جايغا كېلىپ جەڭ قىلغاندا شېھىت بولغانلارنىڭ قەبرىستانلىقى ئىكەن (بۇ مازاردا ياتقان كىشى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ 5 ـ ئەۋرىسى بولىدۇ، دېگەن رىۋايەتمۇ بار).

1580 ـ يىلى دىن تارقاتقۇچى ئىسھاق خوجا ئىسمىلىك كىشى بۇخارا دائىرىلىرى تەرىپىدىن سۈرگۈن قىلىنىپ مۇشۇ جايىنى ئۆزىگە ماكان تۇتۇپ ياشىغان، ئۇ، كىشىلەرگە بۇ يەردە ئەۋلىيا ـ ئەزىملەر بار دەپ تەرغىب قىلىپ، بۇ يەرگە تۇغ ـ ئەلەم قاداپ، مەسچىت ـ خانىقالارنى سېلىشقا دالالەت قىلغانىكەن. ئۇنىڭ كۆپ تەرەپلىمە تەشۋىق ـ تەرغىباتلىرى

ئارقىلىق، بۇ جاي ئۇنىڭ مۇرىتلىرىنىڭ چوقۇنۇپ تاۋاپ قىلىدىغان مۇقەددەسگاھىغا ئايلانغان. ھىجرىيە كالېندارى بويىچە ھەر يىلى 1 ـ ئاي (مۇھەررەم)، 7 ـ ئاي (رەجەپ)، 8 ـ ئاي (شەئبان)لاردا بۇ يەرگە قاغىلىق، پوسكام، يەكەن، مەكىت، ھەتتا خوتەن، قەشقەر ۋە ئاقسۇ قاتارلىق جايلاردىن ئۇنىڭ مۇرىتلىرى كېلىپ تاۋاپ قىلىدىغان بولغان. شۇ چاغلاردا ئۇلار پەيشەنبە كۈنى قۇي، كالا، ئۇن، گۈرۈچ قاتارلىق نەزىر ـ چىراغ بۇيۇملىرىنى ئەكېلىپ تاۋاپ قىلىپ، جۈمە كۈنى قايتىپ كېتىدىكەن. بەزى تەقۋادار كىشىلەر بىر كەلسە بىر ئايدىن كۆپرەك ۋاقىت تۇرۇپ قالىدىكەن. ئۇلار ئاخۇنلارنىڭ يېتەكلىشى بىلەن خەتمىقۇرئان، دۇئا ـ تىلاۋەت قىلىپ، ئاللادىن ئۆزلىرىنى ئۆز پاناھىدا ساقلىشىنى تىلەيدىكەن.

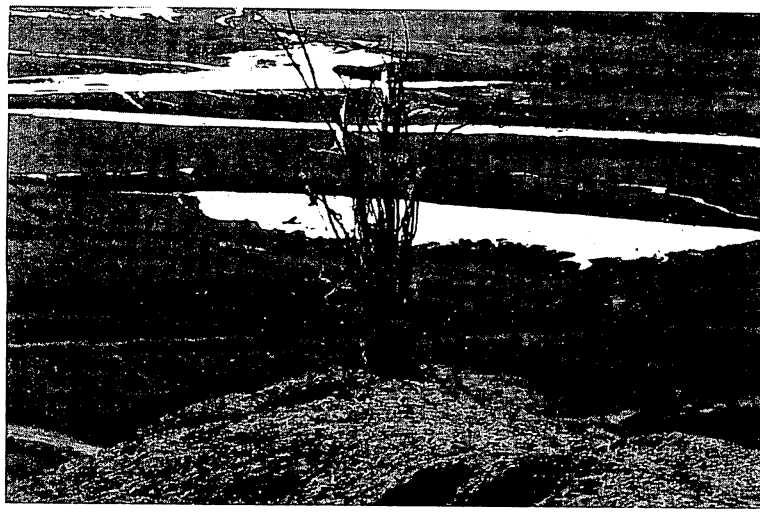
1949 ـ يىلىدىكى مەلۇماتقا قارىغاندا، شەيدان مازىرى 2800 مو ۋەخپە يەرگە ئىگە بولۇپ، بۇ يەرلەر يەكەن، قاغىلىق، پوسكامدىن ئىبارەت ئۈچ ناھىيە تەۋەسىگە تارقالغان، يىللىق يەر ئىجارىسى ئۈچۈن 3000 — 4000 چارەك ئاشلىق يىغىۋېلىنغان. مازارىدا كۆلىمى 200 كۇۋادرات مېتىر كېلىدىغان جامە مەسچىتى، 50 ئېغىزدىن ئارتۇق ئۆي، 10 مولۇق بېغى بار بىر مەدرىسەمۇ بولغان. ئازادلىقتىن كېيىنكى يەر ئىسلاھاتى مەزگىلىدە، مازارنىڭ ۋەخپە يەرلىرى دېھقانلارغا تەقسىم قىلىپ بېرىلگەن. ھازىر مازارلىقتا بىر مەسچىت ۋە مەسچىتتىن يىراق بولمىغان جايدىكى يەرلىكلەر قەبرىستانلىقى ئوتتۇرىسىدا نۇرغۇن تۇغ ـ شەددىلەر قادالغان ئاددىي مەقبەرە بار. قەبرە ئەتراپى خېلى يەرگىچە قويۇق جىغان (تىكەن) بىلەن قاپلانغان بولۇپ، مېڭىش تەس. شۇڭا، تاۋاپ قىلىدىغانلار كۆپىنچە مەقبەرە يېنىغا بارماي، يىراقتىن دۇئا قىلىپ قايتىشىدۇ.

ئۇيغۇر مازارلىرىدىن كۆرۈنۈش

ياسىدون مازىرى

ياسىدون مازىرى پوسكام ناھىيە كۆيباغ يېزىسى ياسىدون كەنتىگە جايلاشقان. ئېيتىلىشىچە، بۇ مازار ناھىيە بويىچە ئەڭ ئۇزاق تارىخقا ئىگە بولۇپ، مىلادىيە 987 - يىلى 6 - ئايدا ھەزرىتى سېيىت ئوسمان باتۇرىددىن باشچىلىقىدىكى ئىسلام ئاچقۇچىلار ياسىدونغا كېلىپ بۇددىستلار بىلەن ئېلىشقانىكەن. بىر يىلدىن كۆپرەك ۋاقىت جەڭ قىلىش ئارقىلىق بۇ جايىنى بويسۇندۇرغان. ئۇرۇش داۋامىدا ھەزرىتى سېيىت ئوسمان باتۇرىددىننىڭ نۇرغۇن ئادەمى شېھىت بولۇپ مۇشۇ يەرگە دەپنە قىلىنغانىكەن. سېيىت ھەبۇل باقى ئىسىملىك بىر كىشىنى بۇلارنىڭ مازىرىنى مۇھاپىزەت قىلىشقا قالدۇرۇپ قويغانىكەن. نۇرغۇن زامانلار ئۆتۈپ 19 - ئەسىرنىڭ باشلىرىغا كەلگەندە، سېيىت ھەبۇللىنىڭ ئەۋلادلىرىدىن قوشقار شەيخ بۇ مازارغا شەيخ بولغاندا، ئاممىنى سەپەرۋەر قىلىپ مازارنى قايتىدىن كېڭەيتىپ ياساتقان. شۇنىڭدىن باشلاپ مازار مەلۇم كۆلەمگە ئىگە بولۇپ، پوسكام، قاغىلىق، يەكەن قاتارلىق ئۇچ ناھىيىنىڭ قىسمەن رايونلىرىدىكى مۇسۇلمانلارنىڭ تاۋاپگاھىغا ئايلانغان.

زۇڭلاڭ مازىرى

شىنجاڭ ـ شىزاڭ تاشيولى بىلەن قاغىلىق ناھىيە بازىرىدىن غەربىي جەنۇبقا 37 كىلومېتىر يۇرگەندىن كېيىن، شەرقىي جەنۇبقا بۇرۇلۇپ 10 نەچچە كىلومېتىرچە ماڭساق مەنزىرىسى گۈزەل زۇڭلاڭ جىلغىسىغا كىلىمىز. بۇ مازار زۇڭلاڭ جىلغىسىدىكى ئېگىزلىكى 140 مېتىرچە كېلىدىغان تىك قىيا تاغ باغرىغا جايلاشقان.

زۇڭلاڭ مازىرى ئاقسۇدىكى قىرمىش ئاتا مازىرى بىلەن تەڭ ئورۇنداش تۇرىدىغان، تەبىئىي مەنزىرىسى ئەڭ گۈزەل مازارلارنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ. مەقبەرە ئورنىدا 140 مېتىرچە ئېگىزلىكتىكى تاغنىڭ چوققىسىغا ئازراق تاش دۆۋىلىنىپ، تۇغ ـ شەددىلەر قاداپ قويۇلغان. تاغ ئۈستىدە لەپىلدەپ تۇرغان تۇغ ـ شەددىلەر بىراق ـ بىراقلاردىن كۆزگە چېلىقىدۇ. تۇغ ـ شەددە قادالغان ئورۇنىنىڭ 10 نەچچە تىر تۆۋىنىدە ئۇچ مېتىرچە چوڭقۇرلۇقتا تاغ ئۆڭكۈرى بار.

شەيخنىڭ ئېيتىشىچە، بۇ مازار هايات مازار بولۇپ، دۇشمەنلەر قوغلاپ كەلگەندە، سۇلتان سابىر مۇشۇ تاغ ئۆڭكۈرىگە كىرىپ كەتكەنكەن. تاغ تۆۋىنىڭ بىر مېتىر ئېگىز جايىدىكى كۆزلەردىن بۇلاق سۇلىرى خۇددى كۆز يېشىدەك تېمىپ ياكى چوكىدەك ئىنچىكىلىكتە ئېتىلىپ چىقىپ تۇرىدۇ. بۇ بۇلاق سۇلىرى قوشۇلۇپ، يىلانىدەك تولغىنىپ ئېقىۋاتقان كىچىك ئېرىقچىلارنى شەكىللەندۈرگەن. بۇ ئېرىقچىلار يىغىلىپ جىلغىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى دەريا غا قوشۇلۇپ كېتىدۇ. يەنە بۇ يەردە «ئالتۇن بۇلاق»، «مۇقەددەس بۇلاق»، «ئايغىر بۇلاق» دەپ ئاتىلىدىغان بۇلاقلار بولۇپ، بۇ بۇلاقلار سۇلتان سابىر ئاتىنىڭ تامغان كۆز يېشىدىن شەكىللەنگەن دەپ رىۋايەت قىلىنىدۇ. «ئالتۇن بۇلاق» بەل، پۇت، كۆز ئاغرىقلىرىغا داۋا دەپ قارالغاچقا، نۇرغۇن ئادەملەر بۇ يەرگە كېسىلگە داۋا ئىزدەپ كېلىدۇ. «ئايغىر بۇلاق» پەرزەنتكە هۆددىگەر ئىلاهىي بۇلاق دەپ قارىلىدۇ. تاغ باغرىدىكى بۇلاق بېشىدا نۇرغۇن قەدىمىي توغراق، سۆگەت دەرەخلىرى بار. ئۇلارنىڭ ئىچىدە، ئايلانمىسى ئۈچ مېتىردىن ئاشىدىغان، 750 يىللىق قەدىمىي سۆگەت بار بولۇپ، بۇ سۆگەت خوجامنىڭ هاسىسىدىن كۆكلەپ چىققان دەپ رىۋايەت قىلىنىدۇ. بۇ سۆگەت دەرىخى ئوغرى ئالغانغا هۆددە دەپ قارىلىپ، كىشىلەر بىرەر نەرسىسىنى ئوغرىغا ئالدۇرۇپ قويسا، سۆگەت تۆۋىدە قان قىلىپ، سۆگەتنىڭ شېخىنى يارىدىغان ئادەت بار. شۇنداق قىلغاندا ئوغرىنىڭ بۇرنىكى تېخىمۇ پوكۈلداپ، ئوغرىلىغان نەرسىنى تاشلىۋېتەرمىش ياكى شۇ ئوغرىنى پالاكەت باسارمىش. بۇ خىل ئادەت خوتەنىڭ گۇ ناهىيىسىدىكى مازارلاردىمۇ بار. شۇ سۆگەتتىن 20 مېتىرچە يىراقلىقتا يەنە بىر قەدىمىي سۆگەت

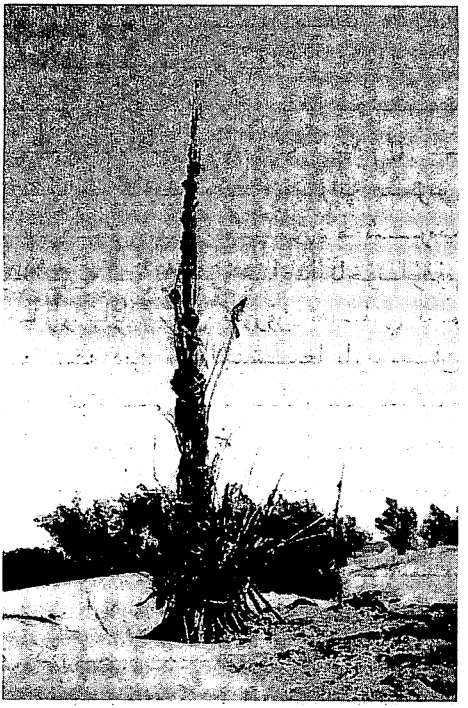
تۇغمىغان ئايالالار ھامىلە تەلەپ قىلسا، شۇ سۆگەتنى قۇچاقلايدىغان ئادەت بار. تۇغ قادالغان تاغنى ياقىلاپ ماڭغاندا، ئەينى چاغدىكى ئۇرۇشتا ئوق تېگمەپ تۆشۈك بولۇپ قالغان كامار، ئۇرۇشتا ئوزۇق ـ تۈلۈك ساقلانغان ئۆڭكۇر، ھەزرىتى ئەلىنىڭ ئېتى ئوت يېگەن ئوقۇر دەپ رىۋايەت قىلىنغان جايلار بار. تاغ ئەتراپى نەچچە كىلومېتىر يەرگىچە ياپيېشىل ئوتلاق ۋە دەل ـ دەرەخلەر بىلەن قاپلانغان. تاغ باغرىدا مازار شەيخلىرى تەرىپىدىن كولانغان بىرقانچە ئەسىرلىك تارىخقا ئىگە بىر تاش ئۆڭكۇر بار. بۇ ئۆڭكۇر خەتمىقۇرئان ئىشلىرى ئۈچۈن ئىشلىتىلىدۇ.

زۇڭلاڭ مازىرىنىڭ قاچان ۋە قانداق بەرپا قىلىنغانلىقى توغرىسىدا خىلمۇخىل رىۋايەتلەر بار. شۇلارنىڭ بىرىدە ئېيتىلىشىچە، مىلادىيە 990 ـ يىلى ئىسلام پىدائىيلار قوشۇنىنىڭ بىر تارمىقى قەشقەرگە كەلگەنكەن، ئۇلار ئىچىدە باغداد، كاسان ۋە خارەزم قاتارلىق جايلاردىن كەلگەنلەر بار ئىكەن، ئۇلار «ئون تۆمەن كىشىلىك قوشۇن» دەپ ئاتىلىدىكەن. ئۇلار بىلەن ئۇدۇن(خوتەن) قوشۇنلىرى ئوتتۇرىسىدا بولغان بىر قېتىملىق جەڭ مۇشۇ يەردە يۈز بېرىپ، ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ ئىسلام پىدائىيلىرىنىڭ سەردارى جالالىددىن، كاسسار ۋە مۇھىددىن ئىمام قاتارلىق كىشىلەر قازا قىلغانكەن. شۇڭا كىشىلەر تۆت ئىمامنىڭ بىرى بولغان مۇھىددىن ئىمام ۋە جالالىددىن، كاسسار قاتارلىق ئۇلۇغلار ھەمدە سۇتۇق بۇغراخانىنىڭ 3 ـ ئوغلى ئوسمان بۇغراخان مۇشۇ جايغا دەپنە قىلىنغان دەپ قاراپ، بۇ مازارنى ئۇلۇغ بىلىپ تاۋاپ قىلىشىدۇ. يەنە بىر رىۋايەتتە، بۇ مازاردا ياتقان كىشى سۇلتانى سابىر ۋەلىي ئاتا بولۇپ، ئۇ قاغىلىق جاڭگىلىئەسكى يېزىسى جاڭگىلىئەسكى كەنتىگە جايلاشقان

جەددى پاشايىم مازىردا ياتقان كىشىنىڭ ئىنىسى دېيىلگەن. بۇ مازارنى مازىر 64 ياشلىق زاكىر شەيخ ساقلاۋېتىپتۇ.

مازار توغرىسىدىكى ئاجايىپ رىۋايەتلەر، رىۋايەتلىك ئىزلار ۋە ھەيۋەتلىك تاغ مەنزىرىسى، شىلدىرلاپ ئېقىپ تۇرغان بۇلاق سۈلىرى كىشىنى ئاجايىپ ھاياجانغا سالىدۇ. بۇ مازار «ناھىيە دەرىجىلىك نۇقتىلىق مۇھاپىزەت قىلىنىدىغان مەدەنىيەت يادىكارلىق ئورۇن» قىلىپ بېكىتىلگەن.

ئاخۇنلۇقۇم مازىرى

ئاخۇنلۇقۇم مازىرى يوپۇرغا ناھىيىسىنىڭ ئاخۇنلۇقۇم يېزىسىدا بولۇپ، يېزىنىڭ غەربىي جەنۇبىدىن يەتتە كىلومېتىر كېلىدىغان قۇملۇققا جايلاشقان، خەرىتىدىكى ئورنى شەرقىي مېرىدىئان "77°09'28، شىمالىي كەڭلىك "39°10'22 قا توغرا كېلىدۇ. بۇ مازارنىڭ قوغدىلىش كۆلىمى 410 مو. ئاخۇنلۇقۇم مازىرىدا ياتقان كىشىنىڭ ئەسلىي ئىسمى مولا رېھىم قۇل خوجا بولۇپ، ئۇ 14 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرى بۇخارانىڭ دەھجىد دېگەن يېرىدىن مۇشۇ ئەترايىقا كېلىپ ئىسلام ئاچقان ھەمدە مۇشۇ يەردە ۋاپات بولۇپ دەپنە قىلىنغانلىقىدىن. كېيىنچە بۇ يەر ئاخۇنلۇقۇم مازىرى دەپ

ئاتالغان. بۇ مازار قەشقەر تەۋەسىدە تەسىرى چوڭ بولغان مازارلارنىڭ بىرى بولۇپ، بۇرۇن ھەر بارات ۋە ھوشۇر ئايىمىدە، سان ـ ساناقسىز كىشىلەر مازارغا يىغىلىپ ھەرخىل پائالىيەتلەرنى ئېلىپ باراتتى. ھەربىر ئايىم 10 ـ 15 كۈن داۋام قىلاتتى ۋە ئايىم مەزگىللىدە بۇ ئەتراپ قىزىق بازارغا ئايلىناتتى، چېلىشىش، مەددا ھىلىق، مەشرەپ پائالىيەتلىرى ئېلىپ بېرىلاتتى، بۇ ئەينى چاغدا ئاخۇنلۇقۇم سەيلىسى دەپ ئاتىلاتتى. مازار جايلاشقان ئورۇن ئەسلىي بىر لەڭگەر بولۇپ، بۇرۇن قەشقەردىن مارالبېشىغا باريدىغان كونا يول مۇشۇ مازاردىن ئۆتەتتى. كىشىلەر بۇ يەرگە كەلگەندە، ئات ـ ئۇلاغلىرىنى ئارام ئالدۇرۇپ، ئۆزلىرىمۇ دەم ئالغاچ، مازاردا سەپەرلىرىنىڭ ئوڭۇشلۇق، تىنچ بولۇشىنى تىلەپ دۇئا قىلىپ ئاندىن سەپەرلىرىنى داۋام قىلاتتى. بۇ مازارنىڭ تەسىرى چوڭ بولغاچقا، مارالبېشى، مەكىت، بوپۇرغا، قاغىلىق قاتارلىق جايلاردا ئۆلۈم ـ يېتىم بولغاندا كىشىلەر ئارىلىقىنى يىراق كۆرمەي، مېيىتىنى شوتىغا تېڭىپ ئۆزاق يوللارنى بېسىپ، مۇشۇ يەرگە ئەكېلىپ دەپنە قىلاتتى. ئاخۇنلۇقۇم مازىردا مەقبەرە ئورنىدا قۇملۇق ئۈستىگە ناھايىتى ئېگىز شەددىلەر تىكلىنىپ، ساناقسىز تۇغ ـ ئەلەملەر قادىۋېتىلگەن. يەرلىكلەرنىڭ قەبرىلىرى مۇشۇ شەددىنى مەركەز قىلىپ ئايلاندۇرۇپ قويۇلۇپ، قۇملۇق ئىچىدە ناھايىتى چوڭ زاراتگاھلىقنى شەكىللەندۈرگەن. يەرلىكلەر مەقبەرلىرىنىڭ ئالدىغا مېيىتىنى ئەكەلگەن چاغدىكى شوتىلار تىكلەپ قويۇلغان بولۇپ، نۇرغۇن چوڭ ـ كىچىك شوتىلار بىرلىشىپ ئاجايىپ بىر زاراتگاھلىق مەنزىرىسىنى شەكىللەندۈرگەن.

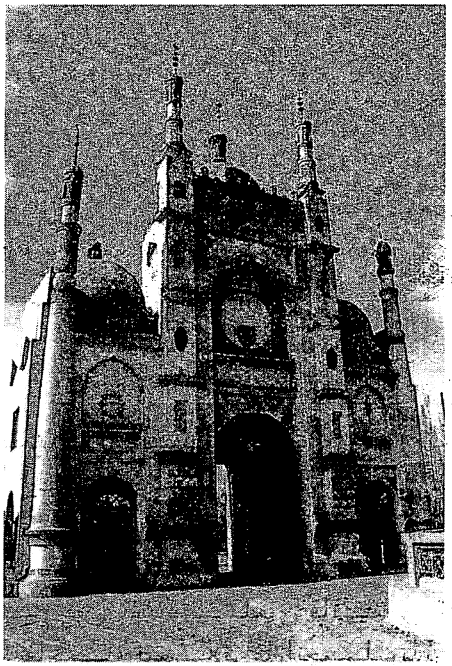

ئۇيغۇر مازارلىرىدىن كۆرۈنۈش

چارباغ مازىرى

چارباغ مازىرى مارالبېشى ناھىيىسى چارباغ يېزىسىغا تەۋە تاغ باغرىغا جايلاشقان قەدىمىي قەبرىگاھلاردىن بىرى. رىۋايەت قىلىنىشىچە، ھەزرىتى ئەلى بۇ يەرگە ئىسلام دىنىنى تەرغىب قىلىش ئۈچۈن لەشكەر باشلاپ كېلىپ بۇددىستلار بىلەن قاتتىق جەڭ قىلغانمىش. ئەينى زامانداۋارچۇق بۇددىستلىرى قاتتىق قارشىلىق كۆرسەتكەن بولغاچقا، ئىسلام غازاتچىلىرىدىن بىرمۇنچىلىرى جەڭدە شېھىت بولغانمىش، ئۇلارنىڭ جەسەتلىرى مۇرتىلىرى تەرىپىدىن يېقىن ئەتراپتىكى تاغنىڭ باغرىغا دەپنە قىلىنىپ مازىرقى مازار شەكىللەنگەنكەن.

چارباغ مازىرىنىڭ بۇرۇن قەشقەر تەۋەسىدە خېلىلا داڭقى بار مازار بولۇپ، ھەر يىلى ھېيت ـ ئايەم كۈنلىرى مارالبېشى، قەشقەر، مەكىت، يوپۇرغا، ئاقسۇ، ئاۋات قاتارلىق جايلاردىن كىشىلەر كېلىپ مازارنى تاۋاپ قىلىپ، جەڭدە شېھىت بولغانلار روھىغا ئاتاپ نەزىر ـ چىراغ بېرىپ، دۇئا ـ تىلاۋەت قىلاتتى.

ئۇيغۇر مازار مەسچىتلىرىدىن كۆرۈنۈش

كۆك تونلۇق ئاتام مازىرى

كۆك تونلۇق ئاتام مازىرى مەكىت ناھىيە بازىرىنىڭ شىمالىدىن 11 كىلومېتىر يىراقلىقتىكى يانتاق يېزىسىنىڭ ئويۇلۇق (بۇرۇنقى ئىسمى بۆلۈمە) كەنتىنىڭ شەرقىي شىمالىي تەرىپىگە جايلاشقان.

كۆك تونلۇق ئاتام مازىرىنى كىشىلەر يەنە «كۆك تاللىق ئاتام مازىرى» دەپمۇ ئاتىشىدۇ. بۇ نام ئاساسەن مازارلىق ئەتراپىدا كۆك تال (ياش توغراق كۆچەتلىرى) بولغانلىقى ئۈچۈن شۇنداق ئاتالغان.

كۆك تونلۇق ئاتام مازىرى جايلاشقان ئورۇن يەر يۈزىدىن تەخمىنەن ئىككى مېتىرچە ئېگىز بولغان سېغىز توپىلىق

تۆپلىك بولۇپ، ئەتراپى تېرىلغۇ يەر ۋە مەھەللە يولى بىلەن ئورىلىپ تۇرىدۇ. بۇ جايدا توغراق، يۇلغۇن، يانتاق، قومۇش، بۇيا قاتارلىقلار ئۆسىدۇ.

بۇ مازارنىڭ نامى ئەسلىي بۇ جايغا دەپنە قىلىنغان يەتتە كىشىنىڭ نامىغا قويۇلغان بولۇپ، ھازىر بۇ قەبرىلەر ھازىرقى زامان كىشىلىرىنىڭ جامائەت قەبرىستانلىقى ئىچىدە قالغان.

مازاردىكى يەتتە كىشىنىڭ جەسىتى دۇم كۆمتۇرۇلگەن يەتتە دانە ئىچى كاۋاك توغراق ياغىچىنىڭ ئاستىغا قويۇلغان. بۇنىڭ ئىچىدە، بەش كىشىنىڭ جەسىتى بىر جايغا (قەبرىستانلىقنىڭ شەرقي ـ شىمال تەرىپىگە) دەپنە قىلىنغان بولۇپ، ھازىرقى زامان كىشىلىرىنىڭ قالايمىقان مېيىت قويۇشى سەۋەبلىك مازارنىڭ شەيخلىرى كۆرسەتمىسە بىلگىلى بولمايدىغان ھالەتكە كېلىپ قالغان. باشقا ئىككى كىشىنىڭ جەسىتى بۇ بەش كىشىنىڭ قەبرىسىدىن 50 مېتىرچە غەرب تەرەپكە دەپنە قىلىنغان. بۇ ئىككى قەبرە شىمال ـ جەنۇب يۆنىلىشى بويىچە جايلاشقان بولۇپ، ئۇستى تەرىپى ئېچىلىپ قالغان. لەھەتكە دۇم كۆمتۇرۇلگەن كاۋاك توغراق ياغىچىنىڭ ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 2.20 مېتىر، كەڭلىكى 60 سانتىمېتىردىن 70 سانتىمېتىرغىچە كېلىدۇ.

قەبرىلەرنىڭ ئالاھىدىلىكىدىن قارىغاندا، ئەتراپتىكى ھازىرقى زامان كىشىلىرىنىڭ قەبرىلىرىدىن روشەن پەرق قىلىدۇ. جەسەتنىڭ ئۇستىگە كاۋاك توغراق ياغىچىنى دۇم كۆمتۇرۇپ دەپنە قىلىش ئادىتى، ئىسلامىيەتتىن ئىلگىرىكى ئادەت ھېسابلىنىدۇ. بۇ قەبرىلەرنى تېخىمۇ ئىنچىكىلىك بىلەن تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلىپ بېقىش كېرەك.

ئۇيغۇر مازارلىرىدىن كۆرۈنۈش

قىزىلجى مازىرى

قىزىلجى مازىرى (قىزىلجى خېنىم مازىرى دەپمۇ ئاتىلىدۇ) مەكىت ناھىيىسە بازىرىنىڭ جەنۇبىدىن 36 كىلومېتىر يىراقلىقتىكى قىزىل ئاۋات يېزىسى قىزىلجى كەنتىنىڭ شەرقىي شىمال قىسمىغا توغرا كېلىدىغان دۆڭلۇك ئۇستىگە جايلاشقان بولۇپ، ئومۇمىي كۆلىمى 480 كۋادرات مېتىر ئەتراپىدا كېلىدۇ. مازارلىقنىڭ شەرقىي تەرىپى جاڭگاللىققا، قالغان تەرىپى كەنت مەھەللىسى ۋە تېرىلغۇ يەرلەر بىلەن تۇتىشىدۇ. مازارلىقتا چوڭ ـ چوڭ توغراقلار بار.

مازارلىق ئىككى چوڭ بۆلەككە بۆلۈنگەن، غەربىي جەنۇبىي بۆلىكى بىرقەدەر چوڭ كۆلەمدە بولۇپ، ھەممىسى يېقىنقى زامان كىشىلىرىنىڭ قەبرىلىرىدىن ئىبارەت.

مازارلىقنىڭ شەرقىي شىمال بۆلىكى كىچىكرەك كۆلەمدە بولۇپ، مەركىزىي قىسمىدا چوڭ بىر مەقبەرە بار. بۇ مەقبەرە چوڭلۇقى 4×4.5 مېتىر كېلىدىغان قەبرە سۈپىسى ئۇستىگە خام كېسەك بىلەن سېلىنغان، مەقبەرىنىڭ ئۇستى قىسمىنىڭ يېرىمى ئۆرۈلۈپ چۈشۈپ كەتكەن، باش تەرىپىدە بىر تۇپ قېرى توغراق بار. كىشىلەر توغراق شاخلىرىغا ھەر خىل ئەلەم، لاتا پۇرۇشلىرىنى ئېسىپ قويغان.

مازارنىڭ تەزكىرىسىنى ئاڭلىغان كىشىلەرنىڭ ئېيتىشىچە، بۇ مازارلىققا قاراخانىيلارنىڭ خان جەمەتىدىن بولغان مەلىكىسى بۇۋى مەريەم خېنىم ۋە ئۇنىڭ ئوچ ھەمراھى دەپنە قىلىنغان. ئەينى چاغدا، بۇلار جەڭ قىلىپ مۇشۇ يەرگە كەلگەندە كۇپپارلار تەرىپىدىن قەتلە قىلىنغان. مازارلىق شۇ خېنىمنىڭ نامى بىلەن «قىزىلجى خېنىم مازىرى» دەپ ئاتالغان. يەنە بىر رىۋايەتتە، مەلىكە ئۆز مۇرتلىرى بىلەن ئىسلام دىنى تارقىتىپ يۈرۈپ، مۇشۇ يەردە ۋاپات بولغان. قىزىلجى مازىرىنىڭ غەربىگە توغرا كېلىدىغان قىزىلئاۋات يېزىسىنىڭ ھوقۇشدۆڭ كەنتىدىكى قارا ساقال ئاتام مازىرى، شىمال تەرىپىگە توغرا كېلىدىغان قىزىلئاۋات يېزىسىنىڭ قازانكۆل كەنتىدىكى قويلۇق ئاتام مازىرى ئاشۇ قىزىلجى خېنىمنىڭ ھەمراھلىرىنىڭ مازارلىرى ئىكەن.

ئۇزۇندىن بۇيان يىراق ـ يېقىندىكى كىشىلەر بۇ مازارغا كېلىپ تاۋاپ قىلىپ، تۇرلۇك دىنىي پائالىيەتلەرنى ئۆتكۈزۈپ ئۇلارنى ياد ئېتىپ كەلمەكتە. 40 ـ يىللارغا قەدەر چوڭ بول مازار يېنىدا بولۇپ، ئات ـ ئۇلاغلىق كىشىلەر مازارغا 100 مېتىر قالغاندا ئۇلاغلىرىدىن چۈشۈپ، مازارغا دۇئا قىلىپ ئاندىن سەپرىنى داۋاملاشتۇراتتى. ھازىرمۇ بالا تەلەپ قىلىپ كېلىدىغان ھاجەتمەنلەرنى ئۇچراتقىلى بولىدۇ. بىر قىسىم كىشىلەر كۆز، قۇلاق ئاغرىقى ۋە ھەر خىل جاراھەتلەر داۋاسى ئۈچۈن مازاردىكى قەدىمىي توغراقنىڭ تامغان سۈلىرىدىن بوتۇلكىلارغا قاچىلاپ ئېلىپ كېتىشىدۇ.

1996 ـ يىلى قىزىلجى مازىرى «ناھىيە دەرىجىلىك قوغدىلىدىغان مەدەنىيەت يادىكارلىق ئورۇن» قىلىپ بېكىتىلگەن.

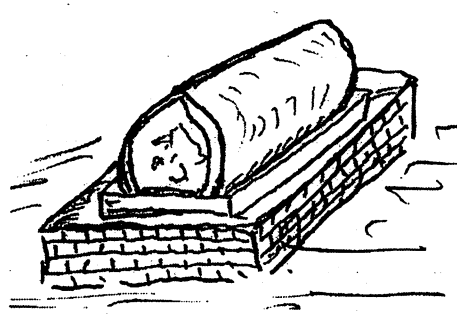
شېھىتدۆڭ مازىرى

شېھىتدۆڭ مازىرى مەكىت ناھىيە بازىرىنىڭ غەربىدىن 10 كىلومېتىر يىراقلىقتىكى شېھىتدۆڭ يېزىسى شېھىتدۆڭ كەنتىنىڭ 2 ـ مەھەللىسىگە جايلاشقان بولۇپ، ئۈچ تەرىپى تېرىلغۇ يەر، بىر تەرىپى چۆڭ تاشيولغا تۇتىشىدۇ، قەبرىستانلىقتىكى توغراقلىقتا تۇناشقان دۆڭ ئۈستىدە بىر گۈمبەز ۋە بىرقانچە قەبرە بولۇپ، ۋاقتىنىڭ ئۆتۈشى بىلەن گۈمبەز ئۆرۈلۈپ چۈشۈپ قەبرىلەر ساقلىنىپ قالغان. قەبرىلەرنىڭ باش (شىمال) تەرىپىدە بىر تۈپ قېرى توغراق بار.

رىۋايەت قىلىنىشىچە، مىلادىنىڭ 1533 ـ يىلى مەخدۇم ئەزەم مۇرتىلىرى بىلەن خوجا مۇھەممەد شېرىپ ئىشان مۇرتىلىرى ئوتتۇرىسىدا مەزھەپ كۈرىشى يۈز بېرىپ،

ئاخۇنلۇق (ھازىرقى پەيزىۋات ناھىيىسى تەۋەسىدە)، تېرەك لەڭگەر (ھازىرقى يەكەن ناھىيىسى تەۋەسىدە)، شوردۆڭ (ھازىرقى مازار ئورنى) دېگەن جايلاردا سوپىلار ئۆزئارا سوقۇشقان. مەخدۇم ئەزەمنىڭ ھەمراھى ۋە مەسلىھەتچىسى مەككە خوجا ئۆزىنىڭ 40 نەپەر مۇرتى بىلەن مۇشۇ جايدا مۇھەممەد شېرىپ ئىشان مۇرتلىرى تەرىپىدىن قەتلە قىلىنغان. شۇنىڭدىن كېيىن، «شوردۆڭ» دېگەن بۇ جاي ئۇلۇغلارنىڭ شېھىت بولغان جايى سانىلىپ، ئەسلىدىكى شوردۆڭ سۆزى ھازىرقى «شېھىتدۆڭ»گە ئۆزگەرگەن.

شېھىتدۆڭ مازىرى 1996 ـ يىلى « ناھىيە دەرىجىلىك نۇقتىلىق مۇھاپىزەت قىلىنىدىغان مەدەنىيەت يادىكارلىق ئورۇن» قىلىپ بېكىتىلگەن.

ئۇيغۇر مازارلىرىدىن كۆرۈنۈش

بەماغىلى مۇجات مازىرى

بەماغىلى مۇجات مازىرى تاشقورغان تاجىك ئاپتونوم ناھىيىسى داتۇڭ يېزىسى پەس لەنگەر دېگەن يەردىكى بىر كىچىك جىلغىغا جايلاشقان.

بەماغىلى مۇجات مازىرى قەبرىستانلىق ۋە بىر مەسچىتتىن تەشكىل تاپقان بولۇپ، ئومۇمىي كۆلىمى تەخمىنەن 30 كۋادرات مېتىردىن كۆپرەك كېلىدۇ. مازارنىڭ قاچان بەرپا قىلىنغانلىقى ۋە بۇ مازارغا كىم دەپنە قىلىنغانلىقى توغرىسىدا يازما ماتېرىيال يوق. رىۋايەت قىلىنىشىچە، مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام شاھباي ئىسىملىك بىر دىن تارقاتقۇچىنى شەرقىي ئەللەرگە دىن تارقىتىشقا ئەۋەتكەنمىكەن. ئۇ ئۆمۈر بويى دىن تارقىتىپ، كۆپ رىيازەت چېكىپ، نۇرغۇن ساۋاپلىق ئىش قىلغان بولسىمۇ، لېكىن پەرزەنت يۈزى كۆرمەپتۇ. بىر كۈنى ئۇ ئاللادىن پەرزەنت تىلەپتۇ. ھەممىگە قادىر ئاللا ئۇنىڭغا 41 پەرزەنت بېرىپتۇ. شاھباي مۇراد ـ مەقسىتىگە يەتكەندىن كېيىن ئالەمدىن ئۆتۈپتۇ. ئۇنىڭ ئوغۇللىرى دادىسىنىڭ ئىشىغا ۋارىسلىق قىلىپ، دىن تارقىتىش ئۈچۈن يەكەنگە كەپتۇ. شۇ

ئوغۇللارنىڭ ئىچىدىكى بەماغىلى مۇجات ئىسىملىك بىرى يەكەن دەرياسىنى بويلاپ مېڭىپ تاشقورغان داتۇڭ يېزىسىنىڭ پەس لەنگەر دېگەن يېرىگە كېلىپ ئالەمدىن ئۆتۈپتۇ. ئۇلاردىن بەماغىلى ۋەلىي ئىسىملىك يەنە بىرى داتۇڭ يېزىسى يۇقىرى لەنگەر دېگەن يېرىدە ئالەمدىن ئۆتۈپتۇ. شۇنىڭ بىلەن «بەماغىلى مۇجات» ۋە «بەماغىلى ۋەلىي» مازارلىرى بەرپا قىلىنىپتۇ.

رىۋايەت قىلىنىشىچە، يەكەن ھۆكۈمرانلىرى بەماغىلى مۇجاتنىڭ ۋاپات بولغان خەۋەر تاپقاندىن كېيىن ئۇنىڭ مازىرىنى باساتقان ھەمدە پەس لەنگەرنى ئۇنىڭ مازىرىغا ۋەخپە قىلغان، بۇ يەردىكى تىرىلغۇ يەرلەرنى باشقۇرۇشقا مەخسۇس ئادەملەرنى بېكىتكەن.

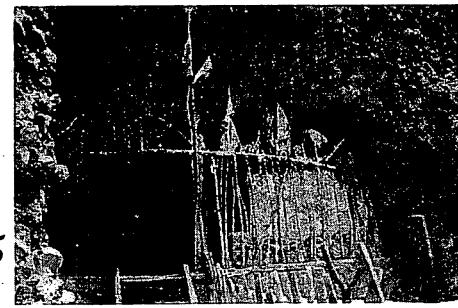
ھازىر مازاردا لايدىن قوپۇرۇلغان بەماغىلى مۇجاتنىڭ مەقبەرىسى دەپ ئاتالمىغان ئاددىي بىر قەبرە بار. مازار ئەتراپىغا ئىنچىكە ياغاچلار سانجىپ قويۇلغان. ياغاچلار ئارىسىغا مەرھۇمنىڭ ئۇچ تاش بۇيۇمى — ئۆتۈكسىمان تاش، تۆگە تاپىنىسىمان تاش، ئېگەرسىمان تاش قويۇلغان. مازار ئىچىدە تۆت سىرلىق نەرسە، يەنى بىر تاغار، بىر سۇپرا، بىر ھاسا، بىر تۇغ — ئەلەم بار. تاغار بىلەن سۇپرا قەبرىنىڭ سول تەرىپىگە ئېسىپ قويۇلغان، ھاسا بىلەن تۇغ قەبرىنىڭ ئالدى تەرىپىگە سانجىپ قويۇلغان. قەبرىنىڭ ئالدى تەرىپىدە بىر تاش چىراغدان، بىر تۆمۇر چىراغدان بار، ئوڭ تەرىپىدە ئىككى داش قازان ئېسىقلىق ئوچاق بار.

بەماغىلى مازىرى شىنجاڭدىكى باشقا مازارلار بىلەن سېلىشتۇرغاندا ئانچە ھەيۋەتلىك بولمىسىمۇ، لېكىن بىرقەدەر سۈرلۈك. مازار يەكەندىن تاشقورغانغا باردىغان يول ئۈستىگە جايلاشقان. يولۇچىلار مازار يېنىغا كەلگەندە توختاپ، ھارۋا ۋە ئات — ئۇلاغلىرىدىن چۈشۈپ مازارنى تاۋاپ

قىلىپ، دۇئا ـ تىلاۋەت قىلىشىدۇ. ئېيتىلىشىچە، بۇرۇن ھەر يىلى كۈز پەسلىدە بۇ مازاردا بىر قېتىم «تۇغ پائالىيىتى» ئېلىپ بېرىلىدىكەن.

بەماغىلى مازىرىدا يەنە كىچىك بىر مەسچىت، ئۇنىڭ يېنىدا بىر تۇپ چوڭ دەرەخ بار. ئېيتىلىشىچە، بۇ دەرەخ ئەسلىدە بەماغىلى مۇجات ھايات ۋاقتىدا ئىشلەتكەن ھاسىسىنى سانجىپ قويۇشىدىن كۆكلىگەنىكەن.

كۇھمارىم مازىرى

كۇھمارىم مازىرى خوتەن شەھىرىنىڭ غەربىي جەنۇب تەرىپىدىن 26 كىلومېتىر يىراقلىقتىكى لايقا يېزىسىنىڭ جەنۇبى — قاراقاش دەريا سىنىڭ شەرقىي قىرغىقىدىكى كۇھمارىم تېغىنىڭ ئۇستىگە جايلاشقان. «كۇھ» سۆزى پارسچە «تاغ» مەنىسىدە، «مار» بولسا «يىلان» مەنىسىدە، يەنى كۇھمارىم «يىلان تاغ» دېگەن مەنىنى بېرىدۇ. كۇھمارىم تېغىنىڭ ئاستىدىن قاراقاش دەريا سىنىڭ كەتكەن ئېقىنلىرى ئۆتىدۇ. تاغ ئۇستىدىن قارىغاندا، تاغ باغرىدىكى دەريا ۋە ئورمانلار بىلەن قاپلانغان تۈزلەڭلىكلەر گۈزەل تەبىئەت مەنزىرىسىنى شەكىللەندۈرگەن. تاغ باغرىدىن تاغ ئۇستىدىكى مازارغا بېرىش ئۈچۈن تەخمىنەن ئۈچ كىلومېتىر ئەتراپىدا تاشلىق يولنى بېسىشقا توغرا كېلىدۇ. مازاردىن تۆۋەندىكى كۇھمارىم غارىغا بارىدىغان 500 مېتىرچە تاغ يولى بار. تاغ تۆپىسىدىكى مازاردا ياغاچ ۋاداك ئىچىگە ئېلىنغان ئىككى كىچىك، بىر چوڭ تۇلۇق شەكلىدىكى قەبرە بولۇپ، قەبرە ئەتراپىدىكى ۋادەكلەرگە تۇلۇم، بايراق، لاتىلار ئېسىلغان. مازار يېنىدا بىر چوڭ خانىقا، تۆنەكخانا ۋە بىر شەيخلەر ئۆيى بار. رىۋايەت قىلىنىشىچە، بۇ مازار ئىسلام دىنى شىئە مەزھىپىنىڭ 2 — ئەۋلاد ئىمامى ھەسەننىڭ پۇشتىدىن تۆرەلگەن مۇئىپ

خوجىنىڭ قەبرىگاھىمىش. مۇئىپ خوجا خوتەن دىيارىغا ئىسلام ئېچىش ئۈچۈن ئەرەبستاندىن كەلگەنىكەن. ئۇ ۋاپات بولۇش ئالدىدا ۋەسىيەت قىلىپ، ئۆلگەندىن كېيىن يىلانغا ئايلىنىپ، مازارنى تاۋاپ قىلغۇچىلارغا كۆرۈندىغانلىقىدىن بېشارەت بەرگەنمىش. شۇنىڭدىن بۇيان بۇ تاغ بىلەن مازار «كۆھمارىم» دەپ ئاتىلىپ كەلگەنمىش.

تاغدىكى شېغىللىق يول بىلەن تۆۋەندىكى غارغا چۈشكەندە، غارغا كىرىش ئېغىزى يېنىدا 10 نەچچە ئېغىز ئۆي بولۇپ، بۇ ئۆيلەردە مازارنىڭ پائالىيەت ۋاقتىدا تاۋاپچىلار دەم ئالىدۇ، خەتمىقۇرئان قىلىدۇ ۋە تۈنەيدۇ. غارغا كىرىش ئېغىزىغا 10 — 15 مېتىر قالغاندا باغاچتىن قىلىنغان بىر ئاددىي ئىشىك بار. ئىشىكتىن كىرگەندە بىر يېرىم مېتىرچە كەتكىلىكتە قىيا چېتىدىن ئېلىنغان تار يول بولۇپ، يولنىڭ قىيا تەرىپى ياغاچ بىلەن قاشالانغان. ئۇنىڭدىن تۆۋەن تەرەپتىكى قاراقاش دەرياسىنىڭ ئېقىنلىرى ۋە كەتكەن بوستانلىقلار كۆزگە تاشلىنىپ تۇرىدۇ. غار ئالدىغا يەتتە — سەككىز پەشتاقلىق پەلەمپەي ئورنىتىلغان، غار ئاغزىغا تۇغ ۋە لاتا پۈرۈچلىرى ئېسىۋېتىلگەن. غار ئېچىدە چوڭ — كىچىك تاشلار بولۇپ، چىراغ ئېسىدىن تامىلىرى قارىداپ كەتكەن. غار ئىككى قەۋەت قىلىپ قېزىلغان. غار ئاستىنىڭ ئېگىزلىكى تەخمىنەن سەككىز مېتىر، ئۇزۇنلۇقى 11 مېتىر، ئۇستۈنكى قەۋىتى تەخمىنەن بىر — ئىككى مېتىر ئېگىزلىكتە بولۇپ، ئۇ يەرگە شوتا بىلەن چىققىلى بولىدۇ. رىۋايەت قىلىنىشىچە، كۆھمارىم غاردا ئىبادەت قىلغان كىشى ئىمام ھەسەن بولۇپ، ئۇ مۇشۇ غاردا ئىبادەت قىلىپ خۇداغا يەتكەن زات ئىكەن.

بۇ مازار ھەر يىلى 8 — 9 — ئايلاردا ناھايىتى قىزىپ كېتىدۇ. تۆۋەندىكى سەھۋالنىم دەپ ئاتىلىدىغان بوستانلىقتا

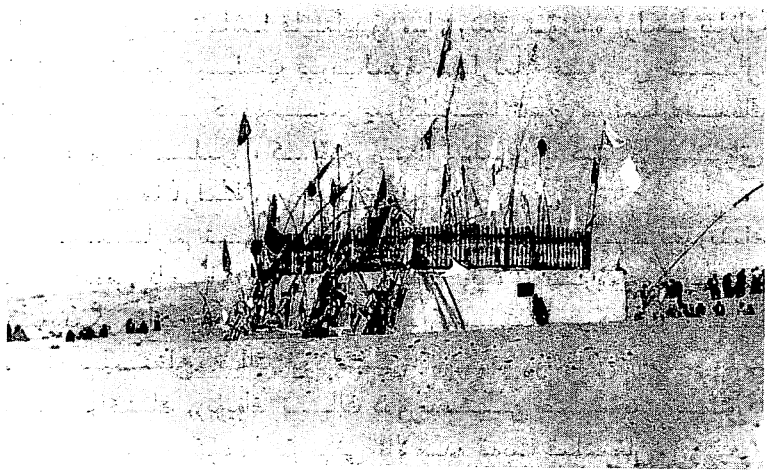
بازار، ئويۇن ـ تاماشا قاينايدۇ، مازارنىڭ ئۆزىدە بولسا تاۋاپ پائالىيەتلىرى ئېلىپ بېرىلىدۇ. غارنىڭ غەربىي شىمال تەرىپىدىن بىر كىلومېتىر يىراقلىقتا ئۆي ـ ئىمارەتنىڭ قالدۇق تاملىرى، كۆمۈر پارچىلىرى ۋە گەچ سۇۋاق قالدۇقلىرى قاتارلىقلارنى ئۇچراتقىلى بولىدۇ.

كۇھمارىم تېغى ئەسلىدە ئۇدۇن بۇددىستلىرىنىڭ مۇقەددەس تاغلىرىدىن بىرى بولۇپ، خەنزۇچە، تۇبۇتچە (قەدىمكى زاڭزۇچە) ھۆججەت ـ ۋەسىقىلەردە كۆپ قېتىم تىلغا ئېلىنغان. تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن راھىب ـ شۇەنزاڭنىڭ «بۇيۇك تاڭ دەۋرىدىكى غەربىي يۇرت خاتىرىسى»دىمۇ كۇھمارىم تېغى ئالاھىدە قەيت قىلىنغان.

ئالىملارنىڭ يېقىنقى تەتقىقات نەتىجىلىرىدىن قارىغاندا، كۇھمارىم بۇددا دىنىنىڭ مۇقەددەس ئورنىغا ئايلىنىشتىن بۇرۇن قەدىمكى ئۇدۇنلۇقلارنىڭ سۇغا تېۋىنىش ئورنى ئىدى. شۇڭا كۇھمارىم مازىرى ئىسلام دىنى، بۇددا دىنى بىلەن ئىپتىدائىي ئېتىقاد ۋە ئۇلارنىڭ ئۆزئارا مۇناسىۋىتى، جۇملىدىن ئىسلام دىنى شىئە مەزھىپىنىڭ خوتەن ھەمدە شىنجاڭدىكى تەسىرى قاتارلىق مەسىلىلەرنى تەتقىق قىلىشتا مۇھىم قىممەتكە ئىگە.

كۇھمارىم مازىرى پائالىيىتىدە، ئەمەلىيەتتە كۆڭۈل ئېچىش مەقسىتى قىلىنغان سەيلە ـ ساياھەت پائالىيىتى بىلەن مازار تاۋاپى زىچ بىرلەشتۇرۇلگەن، شۇڭا ئۇ ئۇزۇندىن بۇيان «كۇھمارىم ـ سەھۋالىم سەيلىسى» نامى بىلەن داڭلىق بولۇپ، خوتەن خەلقىنىڭ مەنىۋى ھاياتىدا مۇھىم ئورۇن تۇتۇپ كەلگەن.

كۇھمارىم مازىرى «ناھىيە دەرىجىلىك نۇقتىلىق قوغدىلىنىدىغان مەدەنىيەت يادىكارلىق ئورۇن» قىلىپ بېكىتىلگەن.

ئىمام ئاسىم مازىرى

ئىمام ئاسىم مازىرى لوپ ناھىيە جىيا يېزىسىنىڭ شىمالىي قىسمىدىن 9.5 كىلومېتىر يىراقلىقتىكى تەكلىماكان قۇملۇقىنىڭ جەنۇبىي ئېتىكىگە جايلاشقان بولۇپ، يەرلىك كىشىلەر بۇ مازارنى «رەزىيەللاھۇ ئەنھۇ قەبرىگاھى» دەپ ئاتىشىدۇ. مازار قۇرۇلۇشى خوتەندىكى باشقا مازارلارغا ئوخشاشلا ناھايىتى ئاددىي بولۇپ، مەقبەرە ئېگىز قۇم بارخىنى ئۈستىدە، قوشاۋ تام ئىچىگە ئېلىنغان. قورشاۋ تامنىڭ ئۈستى يەنە ياغاچتىن ۋاڭكەلەنگەن. قەبرىگاھنىڭ ئۈستى ۋە ئەتراپىغا سان ـ ساناقسىز تۇغ ـ ئەلەملەر قادالغان. مازار ئەتراپى خېلى كەڭ دائىرىدە سىم توساق بىلەن قورشالغان. بۇ مازاردا ھازىر ئىككى قەبرە بولۇپ، رىۋايەت قىلىنىشىچە، ئىمام ئاسىم بىلەن ئىمام ھاشىم ئىسمىلىك ئىككى بىر تۇغقان دەپنە قىلىنغانىكەن. ئىمام ئاسىم ھەققىدە تەزكىرىلەردە مۇنداق رىۋايەت

سۆزلىنىدۇ: تارىخ ئۇلىمالىرى پەيغەمبەر مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ تۆتىنچى نەۋرىسى دەپ ئاتىغان ھەزرىتى ئىمام جەئفەرى سادىق ئىسلام ئېچىش بولىدا ئۇدۇن بۇددىستلىرى بىلەن جەڭ قىپتۇ، شۇ زامانلاردا ئىمام جەئفەرى سادىقنىڭ قول ئاستىدا 32 ئىمام، يەتتە سۇلتان، 30 مىڭ لەشكىرىي ئىسلام بار ئىكەن، ئۇدۇن بۇددىستلىرى توققۇز خاقانغا قاراشلىق 90 مىڭ ئادەم ئىكەن، ئىسلام لەشكەرلىرى شىلان توغراق دەرياسى بويىدا كۆپچىلار بىلەن قاتتىق جەڭ قىلغان بولسىمۇ، سان جەھەتتە نەچچە ھەسسە كۆپ دۇشمەننى يېڭىش ناھايىتى قىيىن بولۇپتۇ. شۇنداق كۈنلەرنىڭ بىرىدە، ھەزرىتى ئىمام جەئفەرى سادىق پەرىشان بولۇپ قىبلىگە قاراپ دۇئا قىپتۇ. شۇ چاغ ئۇنىڭ كۆز ئالدىدا تۆتەك پەيدا بولۇپ، بىر ياش سەردار نۇرغۇن پالۋانلىرى بىلەن چىقىپ كەپتۇ ۋە ئاتتىن چۈشۈپ ھەزرىتى ئىمام جەئفەرى سادىق پادىشاھنىڭ ئايىغىغا ئۆزىنى ئېتىپتۇ ۋە كېلىش سەۋەبىنى ئېيتىپتۇ. ئەسلىدە ئىمام ئاسىم مەدىنە مۇنەۋۋەردە بوۋىسى رەسۇلىللانىڭ رەۋزىسى مۇبارەكلىرىدە قۇرئان تىلاۋەت قىلىپ ئولتۇرۇپ كۆزى ئۇيقۇغا كېتىپ چۈش كۆرۈپتۇ، چۈشىدە بوۋىسى ئۇنىڭغا «ئەي پەرزەنت ئورنىڭدىن تۇرۇڭ، پەرزەنتىم ئىمام جەئفەرى سادىق شەھرى ماچىن قېشىدا توققۇز خاقان باشلىق 90 مىڭ لەشكىرىي كۈپپار قولىدا تەڭلىكتە قالدى، بېرىپ ئۇنىڭغا يار- يۆلەكتە بولۇڭ» دەپتۇ. ئىمام ئاسىم ئويغىنىپ دەرھال تەرەت ئېلىپ، نامازىغا بامداتنى ئادا قىلغاندىن كېيىن مەدىنە مۇنەۋۋەردىن ئاللانىڭ كارامىتى بىلەن كۆزنى يۇمۇپ ـ ئاچقۇچە ئىمام جەئفەرى سادىقنىڭ ئالدىدا ھازىر بوپتۇ. بۇ گەپلەرنى ئاڭلاپ لەشكىرىي ئىسلام خۇشاللىقتا چۆمۈپ، ھەزرىتى ئىمام ئاسىم بىلەن قۇچاقلىشىپ كۆرۈشۈپتۇ.

ئارقىدىنلا ھەزرىتى ئىمام ئاسىم جەڭگە چۈشۈپتۇ ۋە كۈپپارلارنىڭ سەنزىۋىن (بەزى رىۋايەتلەردە سەلسەبىل، سەنسەبىل دېيىلىدۇ) قەھرىمان تۇركىي دېگەندەك قەھرىمانلىرىنى جېنىدىن جۈدا قىلىپتۇ، ئاخىر كۈپپارلاردىن مەيدانغا چۈشىدىغان پالۋان چىقماي، توققۇز خاقان تەڭلا مەيدانغا چۈشۈپتۇ. ھەزرىتى ئىمام ئاسىم بۇ توققۇز خاقانىنىمۇ سۇر ـ توقاي قىپتۇ. بۇ خاقانلارنىڭ ۋە زىرى بىر شۇملۇقنى ئويلاپ تېپىپ، ھەزرىتى ئىمام ئاسىمنىڭ يولىغا ئورا كولاپ، ئۈستىنى ئوت ـ خەس بىلەن يېپىپ قويۇپتۇ. ھەزرىتى ئىمام ئاسىم توققۇز خاقانىنى قوغلاپ كېلىۋاتقاندا، دۆلدۈلىنىڭ ئايىغى ئورىغا تىقىلىپ، ئۆزى يىقىلىپ چۈشۈپتۇ ۋە كۈپپارلارنىڭ نەيزىسى سانجىلىپتۇ. بۇ ئەھۋالنى كۆرگەن ئىمام جەئفەرى سادىق سۈلتانى ئەللاھە خۇراسانى قىلىچ بۇرھانىددىن ئاتا بىلەن نەق مەيدانغا يېتىپ كېلىپ، ئىمام ئاسىمنىڭ بېشىنى قۇچىقىغا ئاپتۇ، ھەزرىتى ئىمام ئاسىم كۆزىنى ئېچىپ:

ـــ ئەي بۇزرۇكۋارىم، مېنىڭ جەستىم مۇشۇ يەردە قالارمۇ؟ مېنىڭ روھىمغا كىممۇ دۇئا قىلار؟ ـــ دەپ يىغلاپتۇ.

ئىمام جەئفەرى سادىق ئۇنىڭغا تەسەللى بېرىپ: «كۆڭلىڭىزنى بۇزماڭ، بۇ جاي ئاخىر ئىسلام بولۇر، جەستىڭىز خارلىنىپ قالمايدۇ. ئۇممەتلىرىم مېنىڭ بېشىمغا بىر بارغۇچە سىزنىڭ بېشىڭىزغا 10 مەرتە بارغاي. ھەرقانداق دۇئايى تەلەپنىڭ ئالتۇن ئاچقۇچىنى سىزگە بەردىم. دۇئا قىلماق بىزدىن، ئىجابەت قىلماق سىزدىن بولغاي» دەپتۇ.

ھەزرىتى ئىمام ئاسىم ھىجرىيە 148 ـ يىلى باھار پەسلىدە شاھادەت تېپىپتۇ. كېيىن كىشىلەر ئۇنىڭغا قەبرە

قاتۇرۇپ تاۋاپ قىلىشقا باشلاپتۇ. يەنە بىر رىۋايەتتە ئېيتىلىشىچە، بۇ مازارغا خاجە ئابدۇراخمان باغدادى، خاجە سەئىددىن باغدادى، خاجە ئەختەم باغدادى، خاجە پەھلۇللا باغدادى، خاجە ئەنۋەر باغدادى، خاجە شەمشىددىن باغدادى، خاجە ئەھمەد خۇراسانى، خاجە نېئىمەتۇللا خۇراسانى قاتارلىق نۇرغۇن دىن تارقاتقۇچىلار دەپنە قىلىنغانىكەن.

مازارنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا بىر مەسچىت بار. بۇ مەسچىتنى جامائەت ئىئانە توپلاپ 1938 ـ يىلى سالغان بولۇپ، ئۇزۇنلۇقى 30 مېتىر، كەڭلىكى 15 مېتىر كېلىدۇ، مەسچىتنىڭ يېنىدا خانقا، دۇئا ـ تىلاۋەتخانا ۋە ئىككى ئېغىزلىق تۇنەكخانىسى بار. مازارنىڭ غەربىي شىمال تەرىپىگە بىر قۇدۇق قېزىلغان. بۇ مازار ھەر يىلى 4 ـ ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن 5 ـ ئاينىڭ ئاخىرىغىچە، يەنى ئۇجمە پىشىقىدىن ئورما باشلانغۇچە بولغان ئارىلىقتا، ھەر چارشەنبىدىن جۈمەگىچە بولغان كۈنلەردە ناھايىتى قىزىپ كېتىدۇ. پەيشەنبە كۈنى ئادەم ئەڭ كۆپ يىغىلىدۇ. بۇ يىغىلىش ئىمام ئاسىم سەيلىسى دەپ ئاتىلىدۇ. مازار سەيلىسى مەزگىلىدە، ھەر پەيشەنبە كۈنى خوتەنىنىڭ پۈتۈن ناھىيىلىرىدىن نەچچە ئون مىڭ كىشى بۇ يەردىكى مازار سەيلىسىگە كېلىشىدۇ. خوتەندىن باشقا، قەشقەر، ئاقسۇ قاتارلىق جايلار، ھەتتا شىمالىي شىنجاڭدىنمۇ كىشىلەر كېلىپ توپلىشىدۇ. مازار سەيلىسى قۇم تاغنىڭ تۆۋىنىدىكى بوستانلىقتا ئۆتكۈزۈلىدۇ. مازار سەيلىسى ئەملىيەتتە چوڭ تىپتىكى كۆڭۈل ئېچىش پائالىيىتى بولۇپ، مەددالار خەلق داستانلىرىنى ئېيتىشىدۇ، نەغمىچىلەر نەغمە ـ ناۋالىرىنى ياڭرىتىدۇ، ناھىيە، يۇرتلارنى بىرلىك قىلىپ چېلىشىش مۇسابىقىلىرى ئۆتكۈزۈلىدۇ، توخۇ، قوچقارلار سوقۇشتۇرۇلىدۇ، ئوقەتچىلەرنىڭ خېرىدار چاقىرغان

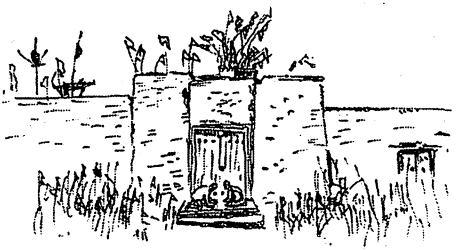
ئاۋازلىرى ئەتراپىنى بىر ئالىدۇ، تاماقلارنىڭ مەززىلىك پۇراقلىرى دىماغنى يارىدۇ.

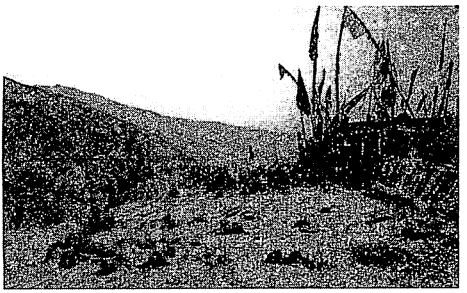
مازار جايلاشقان ئورۇن بىلەن سەيلىگاھنىڭ ئارىلىقى بىر كىلومېتىر ئەتراپىدا بولۇپ، قۇم تاغنىڭ ئۈستىگە جايلاشقان. بۇ يەردە مەخسۇس تاۋاپ پائالىيەتلىرى بولىدۇ. ئەر ـ ئايال، قېرى ـ ياشلار مازارغا دۈگا قىلىدۇ، دەردمەنلەر مازارغا ئۆز قايغۇلىرى، دەردلىرىنى تۆكۈپ يىغلىشىدۇ. مازارنىڭ بېشىدا بىر تۈپ ناھايىتى باراقسان يۇلغۇن بولۇپ، ئۇنىڭ شاخلىرى ئايال تاۋاپچىلار تىلەك تىلەپ چىگكەن ھەر خىل رەڭلىك لاتا ـ پۈرۈچلار بىلەن پۈركەنگەن. مازارغا ئانچە يىراق بولمىغان جايدا بىر تۈپ قەدىمىي توغراق بار بولۇپ، ئاياللار ئاللادىن قىز پەرزەنت تىلەپ قىلسا يىڭنە، ئوغۇل پەرزەنت تىلەپ قىلسا پىچاق سانجىپ قويۇپ ئۆز تەلىپىنى ئىپادىلەيدۇ. بۇ توغراقنىڭ يۇقىرىسىدىكى قۇملۇقتا بالا تىلەپ قىلىدىغان ئاياللار يۇقىرىدىن تۆۋەنگە ئۇچ قېتىم دومىلايدۇ. قېينانىلىرى كېلىنلىرىنى، ئاپىلىرى باتلىق بولۇپ تۇغمىغان قىزلىرىنى ئېلىپ كېلىپ دومىلىتىدۇ. نامازشام مەزگىلىدە مازار يېنىدىكى مەسچىت ئالدىدا سوپىلارنىڭ يېتەكچىلىكىدە ئەر ـ ئاياللارنىڭ چوڭ تىپتىكى ھەلقە پائالىيەتلىرى بولىدۇ. بۇ پائالىيەت كۆپىنچە تۈن نىسپىگچە داۋاملىشىدۇ.

دېمەك، ئىمام ئاسمىغا تاۋاپ قىلىش پائالىيىتىدە سەيلە بىلەن تاۋاپ بىرلىشىپ كەتكەن بولۇپ، سەيلە مەزمۇنى ئۇزۇن يىللاردىن بۇيان خەلقنىڭ مەنىۋى تۇرمۇشىنى بېيىتىشتا ئاكتىپ رول ئويناپ كەلگەن. جىيا يېزىسى مۇشۇ نۇقتىنى تونۇپ يەتكەچكە، ئۆز يېزىسىنىڭ سايادەت ئىشلىرىنى راۋاجلاندۇرۇپ خەلقنىڭ كىرىمىنى ئاشۇرۇش، سەيلە پائالىيىتىگە قولايلىق يارىتىش ئۈچۈن

ھۆكۈمەتنىڭ يارىدەمى بىلەن ھازىر سەيلە مەيدانىغا قەدەر تاشيول ياسىدى، مازار جايلاشقان قۇم تاغنىڭ ئۈستىگە سۇ مۇنارى ئورناتتى.

ئىمام ئاسىم مازىرى «ناھىيە دەرىجىلىك نۇقتىلىق مۇھاپىزەت قىلىنىدىغان مەدەنىيەت يادىكارلىق ئورۇن» قىلىپ بېكىتىلگەن.

ئۇجمە مازىرى

ئۇجمە مازىرى لوپ ناھىيە بازىرىدىن تەخمىنەن 48 كىلومېتىر يىراقلىقتىكى سامپۇل يېزىسى ئاچچىق باشقۇرۇش رايونىنىڭ چەت جىلغىسى ئىچىدە. ئاچچىق باشقۇرۇش رايونىغا باردىغان مەخسۇس تاشيول يوق، قاتناش ناھايىتى قۇلايسىز. بۇ رايون ئىككى تاغ ئارىسىدىكى ئۇزۇن جىلغا ئىچىگە ئورۇنلاشقان. يەرلىرى ئاساسەن تاشلىق. جىلغا ئىچىدە سۇيى ئۇلۇغ بولمىغان بىر ئېقىن بار. ئاچچىق باشقۇرۇش رايونىنىڭ مەركىزىدىن جىلغا ئىچىگە 30 كىلومېتىر ئەتراپىدا ئىلگىرىلىسەك، ئۇجمە مازارغا يېتىپ بارىمىز. مازار ئۇزۇن كەتكەن جىلغىنىڭ ئەڭ ئىچكىرىسىدىكى مازارتاغ قاپتىلىغا جايلاشقان، جىلغىنىڭ ئىككى قىرغىقىدا قەدىمكى ئۇجمە، تېرەك ۋە سۆگەتلەر بىر - بىرىگە گىرەلىشىپ بۇك - باراقسان ئۆسكەن. جىلغىنىڭ ئوتتۇرىسىدىن سۇ ئۇزۇلمەي ئېقىپ تۇرىدۇ، مەنزىرىسى ناھايىتى گۈزەل ۋە ھاۋالىق. مازار جايلاشقان تاغ قاپتىلىدا قويۇق ئۆسكەن يۇلغۇن، چاتقاللار بار. جىلغا ئىچىدە يەنە مازار تاۋاپى مەزگىلىدە پائالىيەت قىلىدىغان كەڭرى مەيدان ۋە سودا - سېتىق قىلىدىغان دۇكانلار بار. سول تەرەپتىكى ئېگىزلىكتە مازارغا قاراشلىق مەسچىت بار بولۇپ، بۇ مەسچىت 1942 - يىلى بىر قېتىم رېمونت

قىلىنغان ، 1993 - يىلى 5 - ئايدا قايتا يېڭىلانغان. مەقبەرە ئېگىز تاغنىڭ ئوستىدە. ئۇ يەرگە تۇغ - ئەلەملەر، تۇلۇملار ئېسىۋېتىلگەن. مەقبەرە ئەتراپى قىزىل، كۆك سىرلانغان ياغاچ بىلەن چىرايلىق شەكىل چىقىرىپ ۋادەكلەنگەن. ۋادىكىنىڭ سىرتىدا جۇپ - جۇپ قىلىپ تىزىپ قويۇلغان نۇرغۇن تاش بار. ھەربىر جۇپ تاشنىڭ چوڭ - كىچىكلىكى ئاساسەن ئوخشاش بولۇپ، تاشلارنىڭ ئوتتۇرىسىغا ئازراق تۆتۇرۇق سېلىپ قويۇلغان. بۇ تاشلار ئۆيلۈك - ئوچاقلىق بولۇشنى ئارزۇ قىلغان ئەرلەر ۋە ئايالارنىڭ ياساپ قويغان ئوچاقلىرى. مۇشۇ خىلدىكى ئادەتنى بەكەن، يېڭىسار تەۋەسىدىكى مازارلاردىمۇ ئۇچرىتقىلى بولىدۇ.

مازار شەيخىنىڭ ئېيتىشىچە، بۇ مازاردا ياتقان كىشىنىڭ ئىسمى زىكىريا پەيغەمبەر بولۇپ، كۆپىلەر قوغلاپ كەلگەندە، ئۇ قېچىپ ئۇجمە دەرىخىنىڭ يېنىغا بېرىپ پاناھلىنىشنى ئۆتۈنگەندە، ئۇجمە ۋاق قىلىپ يېرىلىپ ئۇنى ئىچىگە ئېلىۋالغىتۇ. دۇشمەنلەر ئۇنى تاپالماي قايتىشقا مەجبۇر بولغاندا شەيتان پەيدا بولۇپ، ئۇنى تۆتۈۋالساڭلار قاندىق قىلىسىلەر، دەپ سوريغاندا، دۇشمەنلەر ئۇنى تۆتۈۋالساق بېشىنى ئالمىز، دەپ جاۋاب بېرىپتۇ. شەيتان ئۇلارغا زىكىريا پەيغەمبەرنىڭ دەرەخنىڭ ئىچىدە ئىكەنلىكىنى، دەرەخنى كېسىۋەتسە ئۇنىڭ ئۆلىدىغانلىقىنى ئېيتىپ بېرىپتۇ. شۇنىڭ بىلەن دۇشمەنلەر دەرەخنى كېسىپ تاشلاپتۇ. زىكىريا پەيغەمبەر بولسا شېھىت بوپتۇ. زىكىريا پەيغەمبەرنى قوينىغا ئالغان دەرەخ ئۇجمە دەرىخى بولغاچقا، بۇ مازار ئۇجمە مازار دەپ ئاتىلىپتۇ. دەريانىڭ ئۇ قېتىمدىكى تاغنىڭ باغرىدا بۇ زاتنىڭ ئايالىنىڭ قەبرىسى بار. ئايالار بالا تەلەپ قىلسا ئىككىلا مازاردىن تەڭ

تىلەيدۇ. ئەمما ئۇنىڭ ئايالىنىڭ مازىرىدىن بالا تەلەپ قىلىدىغانلار كۆپەرەك. بۇ مازارنى مەريەم ئانا مازىرىمۇ دەيدۇ.

ئۈجمە مازار ھەر يىلى 7 ـ 8 ـ ئايلاردا، يەنى خامان تېپىدىغان چاغدا قىزىيدۇ. پەيشەنبە كۈنى ئادەم كۆپ كېلىدۇ. بۇ يەرگە خوتەن، قاراقاش، لوپ، گۇما، چىرا، ھەتتا يەكەن قاتارلىق جايلاردىنمۇ كېلىدىغان كىشىلەر كۆپ. كىشىلەر بۇ جايدىكى مازاردىن بېنىپ، ئاندىن چىرا، نىيىدىكى مازارلارغا بارىدۇ. زىكىريا پەيغەمبەرنىڭ مازىرىنىڭ سول تەرىپىدىكى بىر جىلغىدىكى تاغ ئۈستىدە، ئۇنىڭ ئوغلى يەھيا ئەلەيھىسسالامنىڭ مازىرى بار. كىشىلەر دادىسىنىڭ مازىرىنى تاۋاپ قىلىپ بولۇپ، بالىسىنىڭ مازىرىنى تاۋاپ قىلىدۇ.

مازار شەيخىنىڭ ئېيتىپ بېرىشىچە، بۇ مازاردا باتقان زىكىريا ئەلەيھىسسالام ئىسا ئەلەيھىسسالامنىڭ دادىسى ئىكەن، كىشىلەر بۇ مازارنى پەيغەمبىرىمىزنىڭ مازىرى دەپ بەك چوڭ بىلىدۇ. بۇ مازار 50 ـ يىللاردىن بۇرۇن بەك قىزىيدىكەنتۇق. مەدەنىيەت ئىنقىلابى مەزگىلىدىمۇ يەنىلا كىشىلەرنىڭ ئايىغى ئۈزۈلمىگەن، بۇ يەرگە كەلگەنلەر بىر قونۇپ كېتىدۇ، يەنى پەيشەنبە كېلىپ جۈمە قايتىشىدۇ. بۇ مازارنى تاۋاپ قىلىدىغانلار، بىرىنچىدىن، ئىمان تىلەيدۇ؛ ئىككىنچىدىن، ساقايماس كېسەللەرگە ساقلىق تىلەيدۇ؛ ئۈچىنچىدىن، تۇغماس ئايالار پەرزەنت تىلەيدۇ؛ تۆتىنچىدىن، غايىب رىزىق تىلەيدۇ. مەسىلەن، مازارنى تاۋاپ قىلىپ بولۇپ دەرياغا كىرسە، قاش تېشى تېپىۋالالايدۇ دەپ قارايدۇ؛ بەشىنچىدىن، ياۋاشراق كىشى بىلەن يامانراق بىرى سوقۇشۇپ قېلىپ، سورايدىغانلار توغرا سورىمىسا، خۇدانىڭ سوراپ بېرىشىنى تىلەپ كېلىشىدۇ.

مازار پائالىيەتلىرىدىن كۆرۈنۈش

سىياۋۇش مازىرى

سىياۋۇش مازىرى سىياۋۇش ۋەلىيۇللا مازىرى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇ مازار خوتەنىنىڭ لوپ ناھىيىسە بەشتوغراق يېزىسىغا جايلاشقان.

سىياۋۇش مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 3 ــ 4 ـ ئەسىرلەرگە تەۋە ئىران شاھى كەيكاۋۇسنىڭ شاھزادىسى بولۇپ، ئوتتۇرا ئاسىياغا تونۇلغان داڭلىق قەھرىمان شەخس.

چاغاتاي يېزىقىدىكى «شاھنامە تۈركى»دىكى مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا، ئىران شاھى كەيكاۋۇسنىڭ 101 نەپەر كېنىزىكى بولۇپ، شەھۋانىي ئەيش ـ ئىشرەتكە تولىمۇ ئامراق ئىكەن. چوڭ خانىشى سۇدابە ناھايىتى ھېيلىگەر بولۇپ، ياش ھەم چىرايلىق شاھزادە سىياۋۇشقا كۆزى چۈشكەن، ئۇنىڭ بىلەن مەخپىي ئىشرەتتە بولۇشنى تەلەپ

قىلغان. شاھزادە سىياۋۇش ئۆز دادىسىغا سەممىي ـ سادىق بولغاچقا، ئۇنىڭ تەلىپىنى رەت قىلغان. ئۆز قىلمىشىنىڭ ئاقىۋىتىدىن ئەنسىرىگەن سۈدابە ھىيلە ـ مىكىر ئىشلىتىپ، گۇۋاھ ئىسپات ياساپ، شاھ ئالدىدا شاھزادە سىياۋۇشقا تۆھمەت چاپلاپ قارىلغان. شاھزادە سىياۋۇش ئۆزىنىڭ دادىسىغا سەممىي ـ سادىق ئىكەنلىكىنى، سۈدابە دېگەندەك ناشايان ئىشلارنى ئەسلا قىلمىغانلىقىنى چۈشەندۈرگەن بولسىمۇ، شەھۋەتپەرەس كەيكاۋۇس ئىلاجسىز ئەھۋالدا، شاھزادە سىياۋۇشنى تۇرانىيلارغا قارشى تاجاۋۇزچىلىق ئۇرۇشىنىڭ ئالدىنقى سەپىگە لەشكىرىي قوماندان قىلىپ ئەۋەتكەن.

ئەينى چاغدىكى تۇرانىيلار شاھى ئەپراسىياپنىڭ ئىرانىيلارغا ئەۋەتكەن نامە ـ خەت تەكلىپىگە ئاساسەن، ئالدىنقى سەپتە ئىككى تەرەپ سۇلھى تۈزۈپ ئۇرۇش توختىتىپ، كېلىشىم بويىچە تىنچلىق ئورناتقان ئەھۋالدا، ئۇرۇشپەرەس كەيكاۋۇس ئۇرۇش توختىتىش كېلىشىمىنى بىكار قىلىپ، شاھزادە سىياۋۇش باشچىلىقىدىكى ئالدىنقى سەپ سەركەردىلىرىنى پالەچ ھالەتكە چۈشۈرۈپ قويۇپلا قالماستىن، بەلكى تۇرانىيلار پايتەختى «كىنىك دەز»نى تىرىپىرەن قىلىپ، تۇران شاھى ئەپراسىياپنىڭ كاللىسىنى ئېلىپ كېلىش ھەققىدە سىياۋۇشقا بۇيرۇق چۈشۈرگەن. قىيىن ئەھۋالدا قالغان سىياۋۇش ئىلاجسىز بىر بۆلەك سەركەردىلىرى بىلەن رۇمغا كەتمەكچى بولۇپ يولغا چىققان. بۇ ئىشتىن خەۋەر تاپقان ئەپراسىياپ سىياۋۇشنى تۇرانىيلار ئېلىگە تەكلىپ قىلىپ ئەكەلگەن ۋە ئۆز قىزى پەرنىكىش بانۇنى سىياۋۇشقا ياتلىق قىلغان ھەمدە بىر يىل ئۇچ ئايدىن كېيىن ئۇنى خوتەنگە پادىشاھ قىلغان. سىياۋۇش خوتەنگە پادىشاھ بولۇپ تۇرغان مەزگىلدە، ئادىل ـ ئادالەت،

خەلقپەرۋەرلىكى بىلەن خوتەن خەلقىنىڭ ئىززەت — ھۆرمىتى ۋە ھىمايىسىگە ئېرىشىپ، خوتەنده ئاۋات — مەمۇرچىلىق مەيدانغا كەلگەن.

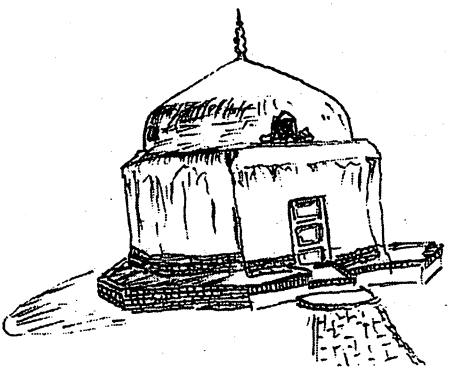
خوتەنىنىڭ ئاۋاتلىشىپ بارغانلىقىدىن خەۋەر تاپقان تۇران ئوردا ئەھلى، شاھ ئەپراسىياپنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشىغا ئاساسەن، تۇران سەركەردىلىرىدىن — كىرشىيۇزشوم، بارمان ھۇم، ھامان، ئەندىرمان، كىررووي زىرە، كىررووي كىرزىم، پەرھاد قاتارلىق يەتتە نەپەر سەركەردە باشچىلىقىدا بىر بۆلەك تۇران ئەھلى سىياۋۇشنى بوقلاپ خوتەنگە كەلگەن. پادىشاھ سىياۋۇش خوتەن خەلقى بىلەن ئۇلارنى قىزغىن كۈتۈۋالغان. خوتەنىنىڭ باي — بايا شاتلىقىغا ھەسەت قىلغان كىرشىيۇزشوم قاتارلىقلار قەستەن قۇسۇر تېپىپ، ئوردىغا قايتىپ بېرىپ ئەپراسىياپقا سىياۋۇش پۈتۈن تۇرانىيلار ئېلىنى قولغا ئېلىش ئۈچۈن تەييارلىق قىلىۋېتىپتۇ دەپ چاققان. بۇنىڭ بىلەن سىياۋۇش خوتەنده ناھەق قەتلە قىلىنغان.

سىياۋۇشنىڭ نىكاھىدا بولغان پىرنىكش بانۇدىن تۇغۇلغان بالا — خىسرووي، ئىرانىيلار تەرىپىدىن بىر ئامالار بىلەن ئىرانغا ئېلىپ كېتىلىپ، كېيىنكى چاغدا ئىران شاھزادىسى بولۇپ، پادىشاھلىق تەختىده ئولتۇرغان. بۇ چاغدا تۇرانىيلارنىڭ خېلى كۆپ زېمىنى، ھەتتا خوتەنمۇ ئىرانىيلار قولغا ئۆتۈپ كەتكەن. شاھزاده خىسرووي خوتەن زېمىنغا كېلىپ، دادىسى سىياۋۇش قەتلە قىلىنغان جايىنى سۈرۈشتۇرۇپ تېپىپ، دادىسى ئۈچۈن مازار تىكلىگەن.

سىياۋۇشنىڭ ھاكىمىيەت تۈتۈشتىكى ئادىل، خەلقپەرۋەرلىكى ۋە قەھرىمانلىقى توغرىسىدىكى رىۋايەتلەر خەلق قەلبىدىن چوڭقۇر ئورۇن ئالغان بولۇپ، خوتەن خەلقى ئارىسىدا كەڭ تارقىلىپ كەلگەن. تا بۈگۈنكى

كۈنگىچە ئۇنىڭ مازىرى خەلق تەرىپىدىن زىيارەت قىلىنىپ كەلمەكتە.

خوتەندە ئىران شاھزادىسى سىياۋۇشنىڭ مازىرىنىڭ بولۇشى ئۇيغۇر مازار تەتقىقاتىدىكى ئالاھىدە ھادىسە بولۇپ، سىياۋۇش مازىرى ۋە بۇ توغرىدىكى رىۋايەتلەر بىزنى تارىختىكى ئۇيغۇر — پارس مۇناسىۋىتىنى تەتقىق قىلىشتا قىممەتلىك ماتېرىيال بىلەن تەمىنلەيدۇ.

باغداد مازىرى

باغداد مازىرى لوپ ناھىيىسە بازىرىنىڭ شەرقىي شىمالىدىكى دول يېزىسى دول سېرىق كەنتىگە جايلاشقان بولۇپ، ناھىيىسە بازىرىغا 3.5 كىلومېتىر كېلىدۇ. باغداد مازىرى قەبرىستانلىق ۋە مەسچىتتىن ئىبارەت ئىككى قىسىمدىن تەركىب تاپقان. رىۋايەت قىلىنىشىچە، بۇنىڭدىن 1000 يىل بۇرۇن، باغدادلىق سەئىددىن دېگەن كىشى ئىسلام دىنىنى تارقىتىش مەقسىتى بىلەن كېلىپ، شېھىت بولغاندىن كېيىن مۇشۇ مازارغا دەپنە قىلىنغانىكەن.

مەقبەرە ئورنى 0.33 مو بولۇپ، ئەتراپى تام بىلەن توسۇلغان. مازار ئەتراپى ناھايىتى كەڭ زەرەنگاھلىق بولۇپ، كۆلىمى تەخمىنەن 360 مو كېلىدۇ. بۇ زەرەنگاھلىقتا يەنە ئىسلامدىن بۇرۇنقى دەۋرلەرگە تەۋە قەبرىلەرمۇ نۇرغۇن. مازارنىڭ جەنۇبىدا كۆلىمى 1.6 مو كېلىدىغان مەسچىت بار. مەسچىتنىڭ ئالدى ـ ئارقا ئىككى ئىشىكى بار، ئىشىكىگە يانداش 12 مېتىر ئېگىزلىكتىكى مۇنارى ۋە پەشتاقلىرى بار بولۇپ، قۇرۇلۇش كۆلىمى 334 كۋادرات مېتىر كېلىدۇ. بۇ مەسچىت 1939 ـ يىلى قايتا كېڭەيتىلگەن، بىر قېتىمدا 600 ئادەم نامازئوقۇيالايدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا «تىلاۋەتخانا» ۋە ئۇچ ئېغىز ياتقىمۇ بار.

باغداد مازىرى 1957 ـ يىلى «ئاپتونوم رايون دەرىجىلىك نۇقتىلىق مۇھاپىزەت قىلىنىدىغان مەدەنىيەت يادىكارلىق ئورۇن» قىلىپ بېكىتىلگەن.

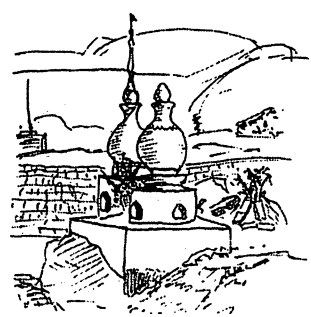
بۇيا مازىرى

بۇيا مازىرى لوپ ناھيىه بۇيا يېزىلىق ھۆكۈمەت تۇرۇشلۇق جايىنىڭ شەرقي قىسمىدىن 500 مېتىر بىراقلىققا جايلاشقان بولۇپ، مازارغا تەۋە يەركۆلمى 80 مو ئەتراپىدا. مازار قەبرىستانلىق، مەسچىت، زىكرىخانا (قىرائەتخانا) دىن تەركىب تاپقان. بۇيا مازىرى توغرىسىدا ئىككى خىل رىۋايەت بار. ئۇنىڭ بىرىدە ئېيتىلىشچە، بۇيا مازىردا بۇيا كۆپ ئۆسىدىغان بولغاچقا، بۇيا مازىرى دەپ ئاتالغانكەن. ئىككىنچىسىدە ئېيتىلىشچە، تەخمىنەن بۇنىڭدىن 900 يىل بۇرۇن ئەرەب ئەللىرىدىن ئىسلام ئاچقۇچى ئىمام مۇھەممەد نەقى بىلەن ئىمام مۇھەممەد تەقى ئاتا ـ بالا مۇشۇ جايدا شېھىت بولۇپ، جەسىتى بۇ مازارغا دەپنە قىلىنغانكەن. 100 يىل ئۆتكەندىن كېيىن قەشقەرلىق يۈسۈپ قادىرخان غازى بۇ يەرگە كېلىپ ئىككى ئىمامنىڭ قەبرىسىنى تېپىش مەقسىتىدە بۇي كېپەك

سالغاچقا، «بۇي مازار» دەپ نام ئالغانىكەن.

مازار مەسچىت ۋە قەبرىگاھتىن ئىبارەت ئىككى بۆلەكتىن تەركىب تاپقان. چوڭ دەرۋازىلىق قورۇ ئارقىلىق مەسچىتكە كىرگىلى بولىدۇ، مەسچىتنىڭ كۆلىمى خېلى چوڭ، مەسچىتنىڭ ئالدىدا بىر كۆل بار. يەرلىكلەر بۇ كۆلنىڭ سۈيىنى كۆز، قۇلاق، ئېغىز ئاغرىقلىرىغا داۋا دەپ قارايدىكەن. مەسچىت ھويلىسىنىڭ سول تەرىپىدە يەنە بىر ئىشىك بار، بۇ ئىشىكتىن قەبرىگاھ جايلاشقان قورۇغا كىرگىلى بولىدۇ. ئىمام مۇھەممەد نەقى بىلەن ئىمام مۇھەممەد تەقى قەبرىسى ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا كېسەكتىن قوپۇرۇلغان، ئۈستى يېپىق تۇز تورۇسلۇق ئىككى ئۆي ئىچىگە قويۇلغان.

بۇيا مازىرىنىڭ قۇرۇلۇشى 20 ـ ئەسىرنىڭ 30 ـ يىللىرى ياسالغان بولۇپ، بىرقەدەر مۇكەممەل ساقلانغان. ھازىرمۇ بۇ مازارغا كېلىپ تاۋاپ قىلىدىغانلارنىڭ ئايىغى ئۈزۈلمەيدۇ.

ئۇيغۇر مازارلىرىدىن كۆرۈنۈش

قۇم رابات پادىشاھىم مازىرى

قۇم رابات پادىشاھىم (قۇمات پاششىم ياكى كەپتەر مازار دەپمۇ ئاتىلىدۇ) مازىرى قارىقاش ناھىيە بازىرىنىڭ غەربىي جەنۇبىغا 30 كىلومېتىر كېلىدىغان قۇملۇققا جايلاشقان. رېۋايەت قىلىنىشىچە، بۇرۇن بۇ يەردە نۇرغۇن كۆك كەپتەر (ياۋا كەپتەر) بار بولۇپ، دائىم كىشىلەرگە يول باشلايدىكەن، كەپتەرلەر مازاردىن ئۇچقانچە بولۇچىلارنى 10 نەچچە كىلومېتىر يىراقلىقتىكى زاۋا بوستانلىقىغا ئېلىپ كېلىدىكەن. كىشىلەر ئەينى زامانداا بۇ كەپتەرلەرنى خاسىيەتلىك كەپتەرلەر دەپ قاراپ كەلگەنىكەن. يەنە بىر رېۋايەتتە ئېيتىلىشىچە، مىلادىيە 10 - ئەسىرنىڭ ئاخىرى قاراخانىيلار قوشۇنلىرى بۇددىست ئۇدۇن قوشۇنلىرىنى يەنە بىر قېتىم مەغلۇپ قىلغاندىن كېيىن، ئۇدۇنغا قاراپ غەلىبىسىرى ئىلگىرىلىگەنىكەن. ئۇدۇن قوشۇنلىرى قۇم رابات پادىشاھىمدا پىستىرما قۇرۇپ لەشكەر ئورۇنلاشتۇرۇپتۇ. شاكىر باشلامچىلىقىدىكى قاراخانىيلارنىڭ قوشۇنلىرى تەييارلىقسىز جەڭگە كىرىپ پىستىرمىغا ئۇچراپ قاپتۇ - دە، مەغلۇپ بوپتۇ. پۇتۇن قوشۇن ھالاك بوپتۇ. شاكىر ئۇياق - بۇياققا دوقۇرۇپ، ھېچقانداق قىلىپ جېنىنى ئېلىپ قاچالمايي، ئاخىر يارىلىنىپ ئاتتىن غۇلاپ چۈشۈپتۇ

ۆه ئۇدۇن قوشۇنلىرىغا ئەسىر بولۇشنى خالىمايۋ ئۆز قورسىقىغا قىلىچ تىقىپ ئۆلۈپ، قاراخانىيلارغا بولغان سادىقەتمەنلىكىنى نامايان قىپتۇ. قىلىچنىڭ بەرگە چۈشۈپ كېتىشى بىلەن تەڭ ئۇنىڭ قارىندىن بىر چىشى، بىر ئەركەك كەپتەر ئۇچۇپ چىقىپتۇ، شۇنىڭدىن كېيىن ئۇ كەپتەرلەر كۆپىيىپ شاكىر شەھىت بولغان جايىنى كېچە — كۈندۈز ئايلىنىپ ئۇچۇپ يۈرگەنىكەن. مىلادىيە 1006 — يىلى قاراخانىيلارنىڭ ئىسلام قوشۇنلىرى ئۇدۇنغا باستۇرۇپ كىرىپ، ئۇدۇن دۆلىتىنى ئۆزۈل — كېسىل مەغلۇپ قىلغاندىن كېيىن، شاكىرنىڭ روھىغا ئاتاپ نەزىر ئۆتكۈزۈپ، شاكىر ۆه سەھىرلىك كەپتەر ئۇچۇن قۇم رابات پادىشاھىم دەپ ئاتىلىدىغان بۇ مازارنى بىنا قىپتۇ ھەمدە شۇ جايغا بىر قۇدۇق كولاپ قويۇپتۇ. كېيىن يولۇچىلار بۇ يەردىن ئۆتكەندە بۇ مازارنى تاۋاپ قىلىش ۆه سەھىرلىك كەپتەرلەرگە دان ۆه سۇ بېرىپ ئۆتۈش ئادەتكە ئايلىنىپتۇ. رىۋايەت قىلىنىشىچە، قۇم رابات پادىشاھىم مازىرىدىكى خاسىيەتلىك كەپتەرلەر كۈندىن — كۈنگە كۆپىيىپ، نەچچە يۈز يىلغىچە ئاۋۇغانىكەن. يەنە بىر رىۋايەتتە ئېيتىلىشىچە، قۇم رابات پادىشاھىم گۇمىنىڭ قەدىمكى پادىشاھى ئىكەن، بۇ جاي بولسا ئىلگىرى پېيى يوق قىپقىزىل كەپتەرنىڭ ماكانى ئىكەن. ئەگەر يولۇچىلار بۇ يەردىن ئۆتكۈچە كەپتەرلەرگە دان چېچىپ ئۆتمىسە، كەپتەرلەر قوغلاپ يۈرۈپ چوقۇلايدىكەن. شۇڭا يولۇچىلار بۇ جايدىن ئۆتكۈچە بىر تەرەپتىن بۇ جايىنى ئۇلۇغلاپ دۇئا — تىلاۋەت قىلىدىكەن، يەنە بىر تەرەپتىن كەپتەرلەرگە دان چېچىپ ئۆتىدىكەن. كەپتەر مازىرى يېقىنقى يىللاردا بۇ جايغا «شەرق شامىلى» سۇ ئامبىرى قۇرۇلۇشى تۈپەيلىدىن سۇ ئاستىدا قالغان.

ئىمامى ئەپتەھ مازىرى

ئىمامى ئەپتەھ مازىرى قاراقاش ناھىيە سايباغ يېزا كاروك كەنتىگە جايلاشقان. رىۋايەت قىلىنىشىچە، مىلادىيە 1026 – يىلى ئىمامى ئەپتەھ، ئىمامى ئەھمەد، ئىمامى زەينۇل ئابىدىن، ئىمامى مۇھەممەد، ئىمامى ئىلى ئەكبەر، ئىمامى ئىلى ئەنۋەر، ئىمامى ئىلى ئەسقەر قاتارلىق يەتتە ئاكا – ئۇكا ئىمامىلار قەشقەر، يەكەن قاتارلىق جايلارنى بەيئەت قىلدۇرغاندىن كېيىن خوتەنىنى بويسۇندۇرۇش ئۈچۈن بۇ جايغا كەلگەنىكەن. ئۇدۇن(خوتەن) بۇددىستلىرىنىڭ ئاكا – ئۇكا چوقۇنۇشىدا، نوقۇل رەشىد ئىسىملىك باشلىقلىرى ئۇلارغا قارشى جاھىللىق ھەم جان پىدالىق بىلەن قارشىلىق كۆرسىتىپ جەڭ قىلغانىكەن. ئۇن نەچچە قېتىملىق جەڭدە ئىلگىرى – كېيىن بولۇپ يەتتە ئىمام ۋە ئۇلارنىڭ يەتتە قىزى شېھىت بولغانىكەن. ئۇلارنىڭ جەسىتى مۇشۇ يەرگە دەپنە قىلىنىپ، ئىمامى ئەپتەھ مازىرى بارلىققا كەلگەنىكەن.

ئېيتىلىشىچە، بۇنىڭدىن تەخمىنەن 400 يىل بۇرۇن بۇ يەتتە ئىمامنىڭ مەقبەرىسى پىششىق خىشلىق ئۆي ئىچىگە ئېلىنغان بولۇپ، بۇ ئۆينىڭ كۆلىمى 820 كۋادرات مېتىر ئىدى. ھازىر قورشاۋ تام ئىچىدە يەتتە دانە تولۇق چىقىرىلغان قەبرە بار بولۇپ، ھەربىر قەبرىنىڭ ئالدىغا نۇرغۇن تۇغ ـ ئەلەم ۋە تۇلۇملار ئېسىۋېتىلگەن. مازاردا بىر جامە، تەرەت ئېلىش ئۆيى، قەبرىگاھ، قوروق ـ ھويلا قاتارلىقلار بولۇپ، ئومۇمىي قۇرۇلۇش كۆلىمى 13 مىڭ 370 كۋادرات مېتىر (20 مو) كېلىدۇ. قاراقاش ناھىيىسى زاۋا، ئاقسارائي قاتارلىق يېزىلاردىكى كىشىلەر قازا قىلسا، كۆپىنچە بۇ مازارغا دەپنە قىلىنىدۇ. ئىمام ئەپەندە مازىرىنىڭ 200 مېتىرچە غەربىدە يەتتە قىز ئاغىچا خانلىرىمىز مازىرى بار بولۇپ، مازار ئورنىغا نۇرغۇن تۇغ ـ ئەلەمەر قادالغان. مەقبەرە ئەتراپىغا خېلى ھالىرىغىچە چوڭ ـ كىچىك تاشلار تىزىپ قويۇلغان.

مازاردىكى جامەنىڭ ئىچكىرى ۋە تاشقىرى نامازخانىسى بار. بۇ جامەگە جۈمە ۋە ھېيت نامىزىنى ئوقۇش ئۈچۈن نەچچە مىڭ ئادەم يىغىلىدۇ.

ئىمامى ئەپەندە مازىرى قاراقاش ناھىيىسى تەۋەسىدىلا خېلى زور تەسىرگە ئىگە بولۇپ قالماي، بەلكى قاغىلىق، قەشقەر، چىرا، كېرىيە قاتارلىق جايلاردىكى مۇسۇلمانلار ئىچىدىمۇ مەلۇم تەسىرگە ئىگە، شۇڭا بۇ يەرگە شۇ جايلاردىن مەخسۇس ئىمامى ئەپەندىنىڭ روھىغا ئاتاپ دۇئا ـ تىلاۋەت قىلىش ۋە مازارنى تاۋاپ قىلىش ئۈچۈن كېلىدىغانلار بار. مازار يېنىدىكى تاشلىق سايدا ھەر ھەپتە جۈمە بازىرى بولىدۇ. ئىمامى ئەپەندە مازىرى «ناھىيە دەرىجىلىك ئۇقتىلىق مۇھاپىزەت قىلىنىدىغان مەدەنىيەت يادىكارلىق قىلىپ بېكىتىلگەن.

يالغۇز ئوغۇل مازىرى

يالغۇز ئوغۇل مازىرى خوتەنىڭ قاراقاش ناھىيىسىنىڭ ئۇرچى يېزىسىدا. خوتەن شەھىرىدىن قاراقاشقا 22 كىلومېتىر، قاراقاشتىن مازارغا تەخمىنەن 16 كىلومېتىر كېلىدۇ. ئۇرچى يېزىسىنىڭ توپلىق يېزا يولى بىلەن يۇقىرىغا قاراپ ماڭغاندا تۆت كوچا بار. يالغۇز ئوغۇل مازىرى تۆت كوچىدىن سول تەرەپكە قايرىلىپ 200 — 300 مېتىر ماڭغاندا يولنىڭ سول تەرىپىدىكى دەرەخ بىلەن قاپلانغان زاراتگاھلىق ئىچىدە. ئەتراپى سوقما تام بىلەن قورشالغان تام ئىچىدە مەقبەرە يوق بولۇپ، قەبرە ئورنىغا تاش شەددىلەر قادالغان. رىۋايەت قىلىنىشىچە، ئۇ ئىمامنىڭ يالغۇز ئوغلى بولۇپ، جەڭگە قاتنىشى

يەرگە چۈشۈپ غايىب بوپتىكەن. شۇڭا، بۇ كىشىگە مۇقىم قەبىرە قاتۇرۇلمىغانىكەن. مازارنىڭ ئەتراپى قومۇشلار بىلەن قاپلانغان، قومۇشلارغا ھەر خىل لاتا ـ پۈرۈچلار ئېسىپ قويۇلغان. مازارلىققا كىرىدىغان يولدىن يەنە يۈقىرىسىغا 50 مېتىرچە مېڭىپ ئوڭ تەرەپكە قايرىلىدىغان يەردە قويۇق توغراقلىق بار. بۇ يەردە بالا تەلەپ قىلىدىغان ئاياللار مەخسۇس يىڭنە، پىچاق سانجىپ قويىدىغان ئىككى قەبرى توغراق بار. مازارنى تاۋاپ قىلىپ بولغاندىن كېيىن ئاياللار ئۇغۇل تەلەپ قىلسا پىچاق، قىز تەلەپ قىلسا يىڭنە سانجىپ قويىدۇ. بۇ ئۇزۇن يىللىق توغراقلار بولۇپ، نەچچە ئادەمنىڭ قۇچىقى يەتمەيدۇ. ئىككى توغراقنىڭ ئارىلىقى 10 مېتىرچە كېلىدۇ. بىرقانچە يىل بۇرۇن بۇ توغراقلارغا ئوت كەتكەن، شۇ چاغدىكى ئوتنىڭ ئىزلىرى ھازىرمۇ بىلىنىپ تۇرىدۇ. تۆت كوچىنىڭ ئوڭ تەرىپىدىكى يول بىلەن ئازراق ماڭسا، يولنىڭ سول تەرىپىدە بىر مەسچىت ۋە خەتمىقۇرئان ۋە ھەلقە قىلغاندا ئىشلىتىدىغان بىرقانچە ئېغىز ئۆي بار. شەيخنىڭ ئېيتىشىچە، تېخى بىرقانچە يىل بۇرۇنلا 3 ـ ئايىنىڭ ئاخىرىدىن 4 ـ ئايىنىڭ بەشىغىچە نۇرغۇن ئادەم بۇ مازارغا كېلىپ تاۋاپ قىلىپ تۇراتتىكەن، رامزانىنىڭ 17، 27 لىرى كېلىپ تۇنەپ كېتىدىغانلارمۇ كۆپ ئىكەن، بولۇپمۇ ئاياللار كۆپ كېلىدىكەن. بۇ ئەتراپتا يەنە خوجا پاقلانخان مازار خوجام دەپ ئاتىلىدىغان بىر مازار بار. يالغۇز ئوغۇل مازىرى بىلەن ئارىلىقى 17 ـ 18 كىلومېتىر كېلىدۇ. ئۇ يەردىمۇ مۇشۇ يەردىكىگە ئوخشاش چوڭ توغراقلار بار بولۇپ، يالغۇز ئوغۇل مازىرىدىنمۇ ھەيۋەتلىك. بۇ ئەتراپتا يەنە قىلىچخان دەپ يەنە بىر مازار بار، بۇ مازارغا ئادەملەر بەك كۆپ يىغىلمايدۇ.

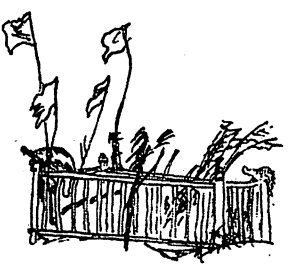

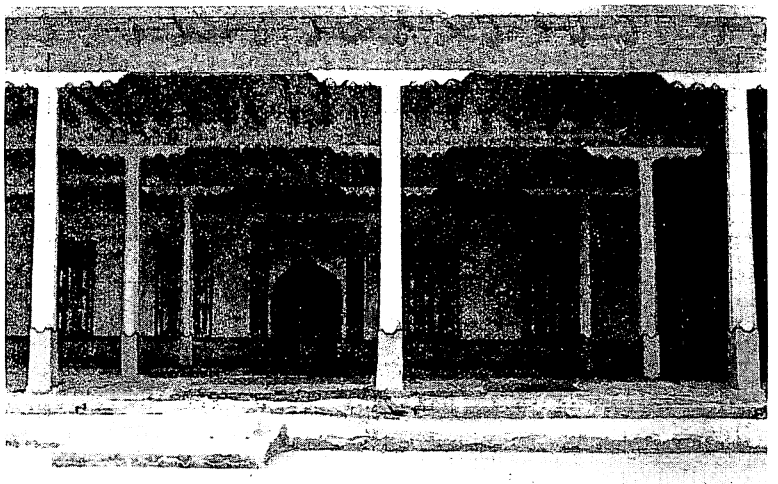
ئىمامى ئەسكەر مازىرى

ئىمامى ئەسكەر مازىرى قاراقاش ناھىيە تۆۋەت يېزىسىنىڭ ئابىغدا، قاراقاش ناھىيە بازىرىدىن تەخمىنەن 20 كىلومېتىر يىراقلىقتا. مازار يېزا تاشيولىنىڭ سول تەرىپىگە جايلاشقان. مازار قۇرۇلۇشى قۇملۇق ئوستىگە سېلىنغان، ئەتراپى ياغاچ، بۇلغۇنلار بىلەن قاشالانغان. قاشانىڭ ئىچى تەرىپىگە يەنە تام چۆرۈلگەن. مازار ئىچى ۋە ئەتراپىدىكى دەرەخ ۋە خادىلارغا قوي، توخۇنىڭ تۇلۇمى ۋە قۇشنىڭ باشلىرى سانجىپ قويۇلغان. بولۇپمۇ توخۇ ۋە قۇشلارنىڭ بېشىنى ياغاچقا سانجىپ ئېسىپ قويۇش مۇشۇ مازاردا ئەڭ گەۋدىلىك. بۇ خىل تۇلۇم قىلىنغان قوي، توخۇلارنى، قۇش باشلىرىنى مازارلاردا ئېگىز خادىلارغا، دەرەخلەرگە ئېسىپ قويۇش ئادىتى ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمىي شامان دىنى ئېتىقادىنىڭ بۇگۇنكى خەلق تۇرمۇشىدىكى قالدۇقىدۇر. شامان دىنى ئېتىقادىدا، خادا، دەرەخ، تاغ

دېگەنگە ئوخشاش ئېگىز نەرسىلەر كۆك تەڭرىگە ئەڭ يېقىن نەرسىلەر دەپ قارالغان. شۇڭا تەڭرىگە ئاتاپ قىلغان قۇربانلىقلىرىنى ئېگىز خادىلار، دەرەخلەرگە ئېسىپ قويۇشقان. بۇ خىلدىكى ئېتىقاد ئادەتىنى ئۇيغۇرلارنىڭ قەھرىمانلىق داستانى «ئوغۇزنامە»دىمۇ كۆرەلەيمىز. «ئوغۇزنامە» داستانىدا ئوغۇزخاننىڭ غەلىبىسى شەرىپىگە ئۆتكۈزۈلگەن چوڭ مۇراسىمدا مەيدانغا ئېگىز خادىدىن ئىككىنى تىكلەپ، بىرىنىڭ ئۈستىگە ئالتۇن توخۇ، ئاستىغا ئاق قوي؛ يەنە بىرىنىڭ ئۈستىگە كۈمۈش توخۇ، ئاستىغا قارا قوي باغلىغانلىقىنى قەيت قىلىنغان. شامان دىنىغا خاس بولغان بۇ خىل ئادەتلەر يەنە بۈرۈن شۇ خىل ئېتىقادتا بولغان سېرىق ئۇيغۇر، موڭغۇل قاتارلىق مىللەتلەردىمۇ ساقلانماقتا.

مازار ئەتراپى خېلى كەڭ دائىرىدە يۇلغۇن، توغراقلار بىلەن قويۇق قاپلانغان بولۇپ، كۆرۈنۈشى سۈرلۈك ۋە ھەيۋەتلىك. بۇ مازارغا سەيشەنبە كۈنى ئادەم كۆپ كېلىدۇ. ئىمامى ئەسكەر مازىرىغا باربدىغان يېزا بولىنىڭ ئوڭ تەرىپىدە تۇغ ـ شەددىلەر قادالغان بىر جاي بولۇپ، بۇنى قازان توغراق پاششىم دەپ ئاتايدۇ. بۇ جاي ئىمامى ئەسكەر قازان ئاسقان جاي دەپ رىۋايەت قىلىنىدۇ.

ئىمام جەئفەرى تېھرانى مازىرى

ئىمام جەئفەرى تېھران (ئىمام جەئفەرى تەيران دەپمۇ ئاتىلىدۇ) مازىرى چىرا ناھىيىسە بازىرىغا 4.5 كىلومېتىر كېلىدىغان چىرا يېزا مازار كۆل كەنتى مازار ئالدى مەھەللىسىگە جايلاشقان. مازار ئەتراپى تېرىلغۇ يەر ۋە يەرلىكلەرنىڭ قەبرىستانلىقى بىلەن ئورىلىپ تۇرىدۇ، قەبرىستانلىقنىڭ كۆلىمى 397 مودىن ئارتۇقراق. يېزا يولىنىڭ چېكى مازار مەسچىتىنىڭ ئالدىدا توختايدۇ. مازار مەسچىتىنىڭ كۆلىمى چوڭ. مەسچىتنىڭ 50 مېتىرچە شىمالىدا مازارغا كىرىدىغان ئىشىك بار. ئىشىكتىن چوڭ قورۇغا كىرگەندىن كېيىن، بىر ر يۇز مېتىر نېرىدا چوڭ خانىقا بار. خانىقا بىلەن مەقبەرە جايلاشقان ئۆي بىر تۇتاش كەتكەن. مازار ئۆگزىسىگە ئىمام جەئفەرى تېھران ئۆز ۋاقتىدا

ئىشلەتكەن دەپ قارالغان نەيزىلەر سانجىپ قويۇلغان. خانىقانىڭ ئىچى خېلى چوڭ بولۇپ، خانىقا ئىچىدىكى ئىشىكتىن كىرسە، ئىچىدە يەنە بىرقانچە ئېغىز ئېتىكاپخانا بار. ئۇ يەردىن ئۆتسە، 10 نەچچە مېتىر ئۇزۇنلۇقتىكى تاراق ئوچۇقچىلىققا چىقىدۇ. ئۇ يەردە مەقبەرە بار ئۆيگە كىرىدىغان يەتتە ـ سەككىز باسقۇچلۇق پەلەمپەيلىك ئىشىك بار. مەقبەرە بار ئۆي تەخمىنەن 20 كۋادرات مېتىر ئەتراپىدا بولۇپ، مەقبەرە ئۆيىنىڭ ئوتتۇرىسىغا جايلاشتۇرۇلغان. بۇ تۇلۇق شەكلىدىكى ناھايىتى چوڭ قەبرە بولۇپ، ئۈستىگە قات ـ قات رەختلەر يېپىلغان. ئۆيىنىڭ تۆت ئەتراپىغا نۇرغۇن ئەلەملەر قاداپ قويۇلغان، كۆرۈنۈشى ناھايىتى ھەيۋەتلىك ۋە سۇرلۇك. بۇ مازارغا ھەر يىلى 8 ـ ئايىنىڭ 15ـ كۈنىدىن كېيىن تاۋاپقا كېلىدىغانلار ناھايىتى كۆپ بولۇپ، مازار ئەتراپى قايناق بازارغا ئايلىنىدۇ. ئىمام جەئفىرى تېھران مازىرىدا 1986 ـ يىلى يۇز بەرگەن بىر قېتىملىق ئوت ئاپىتىدە مازار خانىقاسىنىڭ بىر قىسمى كۆيگەن.

بۇ مازار تارىخى ئۇزۇن، كۆلىمى چوڭ، بىرقەدەر مۇكەممەل ساقلىنىپ قالغان قەدىمىي يادىكارلىق بولۇپ، «ناھىيە دەرىجىلىك نۇقتىلىق مۇھاپىزەت قىلىنىدىغان مەدەنىيەت يادىكارلىق ئورۇن» قىلىپ بېكىتىلگەن. رېۋايەت قىلىنىشىچە، ئىمام جەئفىرى تېھران مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام بىلەن بىر نەۋرە ئاكا ـ ئۇكا بولۇپ، ھىجرىيە 8 ـ يىلى شام (ھازىرقى سۇرىيە)دىكى ئۇرۇشتا قازا قىلغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ جەسىتى مۇشۇ جايغا ئۇچۇپ كەلگەنمىش، بىراق ئۇنىڭ جىسمىنى كۆرگىلى بولماسمىش. پەقەت قەبرىسىنى كۆرگىلى بولارمىش. شۇنىڭ بىلەن بۇ جاي ئىمام جەئفىرى تېھران مازىرى دەپ ئاتىلىپ قالغانكەن.

ئىمام جەئفىرى تېھران مازىرى ھېيتگاھ مەسچىتى

(جامە مەسچىتى)، مەقبەرە ۋە كۆل قاتارلىق قۇرۇلۇشلاردىن تەركىب تاپقان. بۇ مازاردا مۇسۇلمانلار ئادەتتىكى نامازدىن باشقا، ھېيت نامىزىنى ئوقۇيدۇ، ھېيت ـ ئايەم كۈنلىرى ناھىيىگە قاراشلىق ھەرقايسى يېزىلاردىن باشقا يەنە ئەتراپتىكى ناھىيىلەردىنمۇ نەچچە ئون مىڭ كىشى بۇ يەرگە كېلىپ ھېيت نامىزىغا قاتنىشىدۇ.

مازارنىڭ شەيخى مەمەت زۇنۇن قارىنىڭ تونۇشتۇرۇشىچە، بۇرۇن مازارنىڭ جەنۇبىي تەرىپىدە پىششىق خىش بىلەن قوپۇرۇلغان، ئېگىزلىكى 25 مېتىر كېلىدىغان، نەقىشلىك، ھەيۋەتلىك ئۈچ دەرۋازا بار ئىكەن. مازارنىڭ مەركىزىدە ياغاچ قۇرۇلمىلىق ئۈچ قەۋەتلىك 30 مېتىر ئېگىزلىكتىكى ئەزان ئېيتىدىغان مۇنار، مازارنىڭ شەرقىدە 250 نەپەر تالىپ يېتىپ ـ قوپۇپ ئوقۇغىلى بولىدىغان بىر ئالىي مەدرىسە، شىمالىدا 200 نەپەر تالىپ يېتىپ ـ قوپۇپ ئوقۇيالايدىغان بىر ئادەتتىكى مەدرىسە بار ئىكەن. بۇ ئىككى مەدرىسە 1952 ـ يىلى تاقالغان. مازارنىڭ دەرۋازىلىرى بىلەن مۇنار 1968 ـ يىلى مەدەنىيەت ئىنقىلابى مەزگىلىدە چېقىۋېتىلگەنىكەن.

ھازىر مازاردا تولۇق ساقلىنىپ قالغان ئاساسلىق قۇرۇلۇشتىن ئۈچى بار.

بىرىنچىسى، ھېيتگاھ مەسچىتى: مەسچىتنىڭ كۆلىمى 1850 كۋادرات مېتىر، ئۇزۇنلۇقى 50 مېتىر، كەڭلىكى 37 مېتىر كېلىدۇ. بۇ مەسچىت 300 يىللىق تارىخقا ئىگە، توپا، ياغاچ قۇرۇلمىلىق قۇرۇلۇش بولۇپ، ئىچكى ـ تاشقى ئىككى قىسىمغا بۆلۈنىدۇ. مەسچىتكە 4000 دىن كۆپرەك ئادەم سىغىدۇ. روزا ھېيت، قۇربان ھېيت نامىزى مۇشۇ مەسچىتتە ئوقۇلىدۇ. مەسچىتنىڭ ئالدىدا سەككىز مو كېلىدىغان كۆل بار بولۇپ، بۇ كۆل چىرا ناھىيىسىدىكى

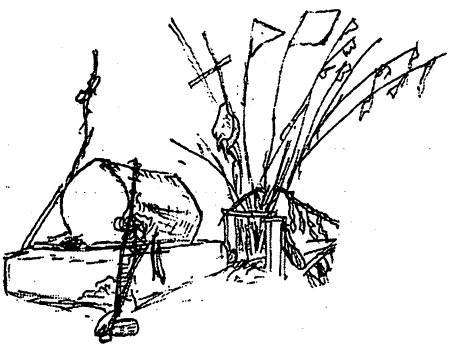
داڭلىق يەتتە چوڭ كۆلىنىڭ بىرىدۇر.

ئىككىنچىسى، جۇمە مەسچىتى: بۇ مەسچىتنى 1947—1950- يىللىرى ئامما پۇل ئىئانە قىلىپ ياساتقان. مەسچىت قورۇ ۋە مەسچىتتىن ئىبارەت ئىككى قىسىمغا بۆلۈنگەن. كۆلىمى 3000 كۋادرات مېتىر، ئۈزۈنلۇقى 40 مېتىر، كەڭلىكى 75 مېتىر كېلىدۇ. 3500 ئادەم بىرلا ۋاقىتتا نامىز ئوقۇيالايدۇ. مەسچىتنىڭ دەرۋازىسى پىششىق خىشتىن قويۇرۇلغان بولۇپ، ئېگىز ھەم ھەيۋەتلىك، دەرۋازىنىڭ ئىككى تەرىپىدە مۇنار، ئوڭ تەرىپىدە 25 مېتىر ئېگىزلىكتىكى پىششىق خىشتىن قويۇرۇلغان پەشتاق بار، مەسچىت توپا ـ ياغاچ قۇرۇلمىلىق قۇرۇلۇش بولۇپ، مىللىي ئۇسلۇبتا سېلىنغان.

ئۈچىنچىسى، قەبرىگاھ بولۇپ، جامە مەسچىتنىڭ 50 مېتىر شىمالىغا جايلاشقان. ئومۇمىي كۆلىمى 1360 كۋادرات مېتىر، ئۈزۈنلۇقى 80 مېتىر، كەڭلىكى 61 مېتىر كېلىدۇ. بۇ يەرگە جامە مەسچىتىنىڭ قورۇسىدىكى چوڭ دەرۋازىدىن كىرگەندىن كېيىن ئوڭ تەرىپىدە بىر يان ئىشىك بار، بۇ ئىشىكتىن ئۆتكەندە كەڭ كەتكەن قورۇغا چىققىلى بولىدۇ. مەقبەرە بار ئۆينىڭ شەرقىي ۋە غەربىي تەرىپىدە قاشا تام بار، جەنۇبىي تەرىپى جامە بىلەن تۇتىشىدۇ، شىمالى قەبرىگاھنىڭ جەنۇبىي تېمى بىلەن تۇتىشىدۇ.

قەبرىگاھنىڭ ئىشىكىدىن كىرگەندە كۆلىمى 625 كۋادرات مېتىر كېلىدىغان قىرائەتخانە زالى بار. رىۋايەت قىلىنىشىچە، قەبرىگاھ ئىمام جەئفەرى تېھرانىنىڭ جەسىتى مۇشۇ يەرگە ئۈچۈپ چۈشكەندە بىنا قىلىنغانكەن. شۇڭا بۇ مازار مۇسۇلمانلارنىڭ نەزرىدە ناھايىتى مۇقەددەس جاي ھېسابلىنىدۇ. ئىمام جەئفەرى تېھرانىنىڭ مەقبەرىسى پىششىق خىشتىن قويۇرۇلغان بولۇپ، ئۈزۈنلۇقى بەش

مېتىر، ئېگىزلىكى بىر يېرىم مېتىر كېلىدۇ. مەقبەرىنىڭ ئەتراپىغا خىلمۇخىل تۇغ ـ ئەلەملەر قادالغان، مەقبەرىنىڭ ئۈستىگە ئايەت بىلەن نەقىشلەنگەن يوپۇق يېپىلغان بولۇپ، ئىنتايىن سۈرلۈك كۆرۈنىدۇ. ئىمام جەئفىرى تېھران مازىرى چىرا ناھىيىسى بويىچە ھەيۋەتلىك ھەم داڭلىق سەيلە ـ سایاھەت ئورنى بولۇپ، بۇ يەرنى تاۋاپ قىلىدىغانلارنىڭ ئايىغى ئۈزۈلمەيدۇ.

مازار پائالىيەتلىرىدىن كۆرۈنۈش

تۆت ئىمام مازىرى

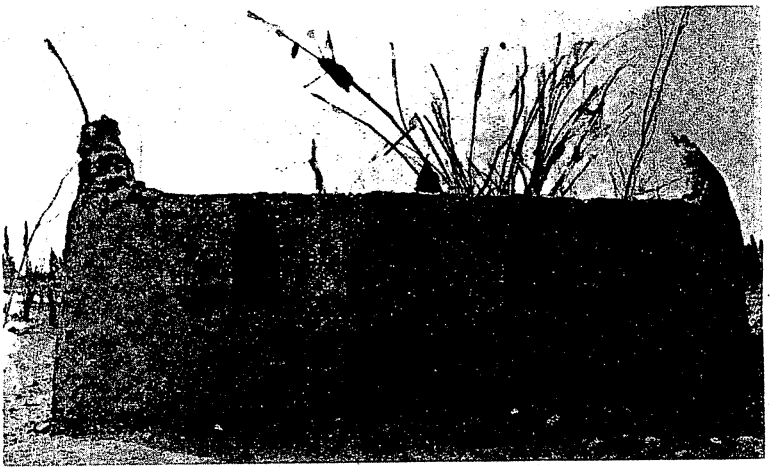
تۆت ئىمام مازىرى چىرا ناھىيە بوستان يېزىلىق ھۆكۈمەت تۇرۇشلۇق جايىنىڭ 1.8 كىلومېتىر شەرقىي شىمالىغا جايلاشقان. ئېيتىلىشىچە، ئۇ 10 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرى قاراخانىيلار خانلىقى ئۇدۇن (خوتەن) خانلىقىنى ئىستېلا قىلىش جېڭىدە شېھىت بولغان تۆت ئىمامنىڭ قەبرىگاھى ئىكەن. 10 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرى، قاراخانىيلار خانلىقى ئۇدۇن خانلىقى بىلەن بولغان ئۇرۇشتا ئوڭۇشسىزلىققا ئۇچرىغاندا ئوتتۇرا ئاسىيا مۇسۇلمانلىرىدىن يارەدەم بېرىشنى تەلەپ قىلغان، شۇنىڭ بىلەن بۇخارادىن نەسىرەددىن، مۇھەممەد ۋە كاۋاندىن قاتارلىق تۆت ئىمام تۇمەن كىشىلىك لەشكەرگە قوماندانلىق قىلىپ قاراخانىيلار قوشۇنى بىلەن بىللە ئۇدۇننى بويسۇندۇرۇش

ئۇرۇشىغا قاتنىشىپ، ئۇدۇن خانلىقىنى يوقاتقان. ئۇلار ئۇدۇن قوشۇنىنى ئارقىدىن قوغلاپ بوستان دېگەن جايغا كەلگەندە، تۆت ئىمامغا ئوق تېگىپ قازا تاپقان. قاراخانىيلار خانى يۈسۈپ قادىرخان ئۇلارنى ئۆز قولى بىلەن شۇ يەرگە دەپنە قىلىپ گۈمبەز ياساتقان ۋە ئۇلارغا ئاتاپ ۋەخپىلىك يەر بۆلۈپ بەرگەن، بۇ يەرنى باشقۇرۇش ئۈچۈن شەيخ بەلگىلىگەن.

مازاردا هازىر تۆت مەقبەرە بولۇپ، ئەتراپىدا قورشاۋ تام بار. مازاردا يەنە بىر مەسچىت بار بولۇپ، بۇ توپا ـ ياغاچ قۇرۇلمىلىق بېقىنقى زامان ئۇسلۇبىدىكى قۇرۇلۇش هېسابلىنىدۇ. يەنە بەزى رېۋايەتلەردە ئېيتىلىشىچە، بۇنىڭدىن 1000 يىل ئىلگىرى سەئۇدى ئەرەبىستانلىق تۆت ئىمام بۇ يەرگە دىن تارقىتىشقا كەلگەندە ئۆلتۈرۈلگەن هەم شۇ جايغا دەپنە قىلىنغانمىش.

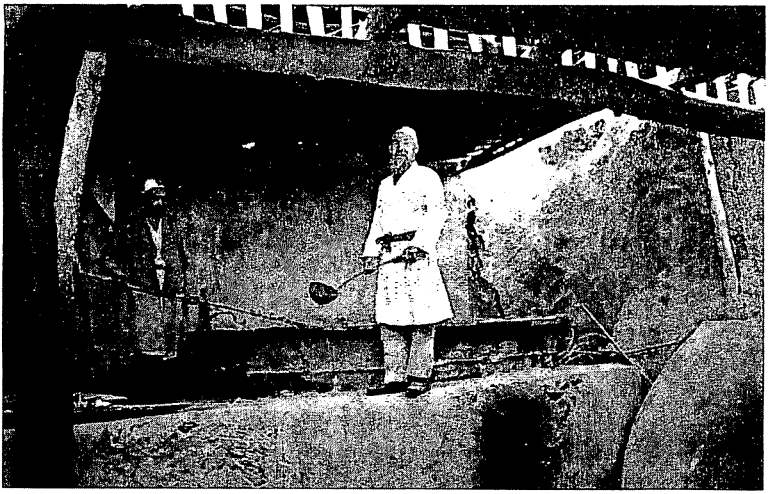
تۆت ئىمام مازىرى ئاپتونوم رايونىمىزدىكى قەدىمكى مازارلارنىڭ بىرى بولۇپ، تاۋاپ قىلغۇچىلارنىڭ ئايىغى ئۈزۈلمەيدۇ. مازارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان قەبرىستانلىقنىڭ كۆلىمى 200 مو كېلىدۇ.

ئىمام غەززالى مازىرى

ئىمام غەززالى مازىرى كىرىيە ناھىيىسى لەڭگەر يېزىسىنىڭ ئايبۇغدىكى زارانگاھلىقتا. مازارنىڭ ئەتراپىغا لاي بىلەن قورشاۋ تام ئېتىلگەن. تاملارغا ئويۇق چىقىرىلغان. ئىشىكتىن كىرگەندە سول تەرەپتە ئادەمنىڭ باش سۆڭىكىگە ئوخشاپ كېتىدىغان تاشنى كۆرگىلى بولىدۇ. بۇ تاش تولا سىلانغانلىقتىن پارقىراپ كەتكەن. مەقبەرە تۆلۈق شەكلىدە بولۇپ، ئۇستىگە تۇغ ـ شەددىلەر ۋە تۆلۈملار ئېسىپ قويۇلغان. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، ئىمام غەززالى ئەرەب دۆلەتلىرىنىڭ بىرىدىن كەلگەن داڭلىق ئىمام بولۇپ، بۇددىستلار بىلەن ئۇرۇش قىلىپ مۇشۇ يەردە شېھىت بولغانكەن. تاۋاپچىلار ھەر يىلى 4 ـ ئاي ۋە 9 ـ ئايلاردا بۇ مازارنى يوقلاپ ئۆتۈپ ئاندىن ئىمام جەئفىرى سادىققا بارىدۇ.

ئودام مازىرىدىكى كاخانا كۆرۈنۈشى

ئىمام جەئفەرى سادىق مازىرى

ئىمام جەئفەرى سادىق مازىرى نىيە بازىرىنىڭ شىمالىدىن 70 كىلومېتىر يىراقلىقتىكى نىيە يېزىسى قاپاق ئاسقان كەنتىنىڭ بەش كىلومېتىر شىمالىغا جايلاشقان بولۇپ، «نىيە چوڭ مازىرى»، «پاششايىم» دەپمۇ ئاتىلىدۇ.

ئىمام جەئفەرى سادىق ئەسلىي ئىسلام دىنى شىئە مەزھىپىنىڭ 6 - ئەۋلاد ئىمامى بولۇپ، مىلادىيە 765 - يىلى مەدىنىدە قەتلە قىلىنغان. ئۇ خوتەن تەۋەسىگە كەلگەن ئەمەس. ئۇنىڭ نامى بىلەن ئاتالغان بۇ مازار شېغىللىق ئېگىز دۆڭنىڭ ئۈستىگە سېلىنغان. قۇرۇم دۆۋىسىنىڭ ئاستىدىن قەبرىگاھقىچە بولغان يول ئۈستىدە 11 ئىشىك بار. قەبرىگاھ ياغاچ قۇرۇلمىلىق، قەبرە شەكىللىك ئۇيۇ

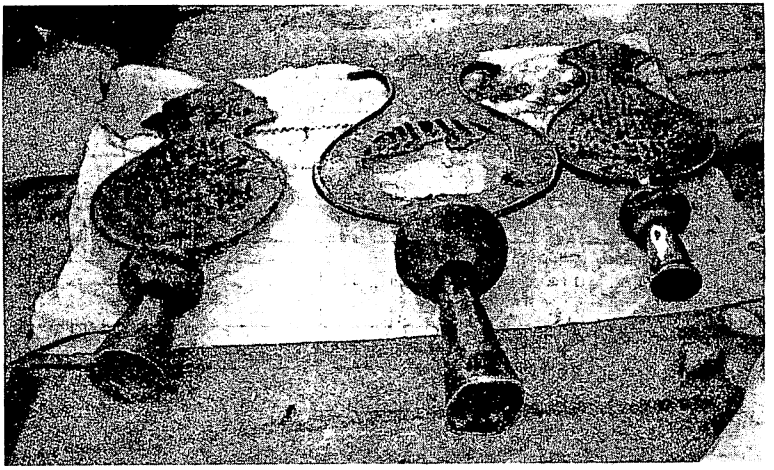
بولۇپ، ئۆيىنىڭ ئىچىگە ئىمام جەئفەرى سادىقنىڭ چوڭ قەبرىسى قاتۇرۇلغان. قەبرىگاھنىڭ ئىچى — سىرتى تۇغ — ئەلەم، تۇرلۇك لەۋھە، ھەر خىل تۆمۈر، مىس، ياغاچتىن ياسالغان بېزەكلەر بىلەن زىننەتلەنگەن. ئەتراپىدا مازارغا تەۋە مەسچىت بار. ئېيتىلىشىچە، بۇ مەسچىت نىياز ھېكىم بەگ دەۋرىدە سېلىنغان بولۇپ، مەسچىتنى سېلىشقا كېتىدىغان خىش قەشقەر تەۋەسىدىن يۆتكەپ كېلىنگەنمىكەن. مەسچىتنىڭ تۆۋەن تەرىپىدە خانىقا، ئېتىكاپخانا قاتارلىق 40 نەچچە ئېغىزلىق ئۆي بار. بۇ مازارنىڭ قاچان بىنا قىلىنغانلىقى توغرىسىدا ھەر خىل رىۋايەتلەر بار. ئۇنىڭ بىرىدە ئېيتىلىشىچە، 11 — ئەسىرنىڭ باشلىرى قاراخانىيلار بىلەن ئۇدۇن خانلىقى ئوتتۇرىسىدىكى ئەڭ ئاخىرقى بىر قېتىملىق ئۇرۇش مۇشۇ ئەتراپىتا يۈز بەرگەن. ئۇرۇش ئىنتايىن كەسكىن بولۇپ، قاراخانىيلار قوشۇنىنىڭ سەردارى ئۇرۇشتا شېھىت بولغان. يەنە بىرىدە ئېيتىلىشىچە، ئىمام جەئفەرى سادىق ئۇدۇنغا ئىسلام دىنىنى تارقىتىش ئۈچۈن كېلىپ، مۇشۇ يەردە شېھىت بولغانمىش. بۇ رىۋايەت «ئۇدۇن — قەشقەر تەزكىرىسى» ناملىق تەزكىرىگە كىرگۈزۈلگەن. بۇ تەزكىرىدە، ھىجرىيە 184 — يىلى جەئفەرى سادىق شەرقىي ئەلنىڭ قوشۇنىنى مەغلۇپ قىلىپ قەشقەرنى قايتۇرۇۋالغان، قەشقەرنى بازا قىلىپ ئۇدۇنغا ھۇجۇم قىلغان ۋە شۇ يەردە شېھىت بولغان... دېيىلگەن. ئاۋرل ستېين (1862—1943)ئۆزىنىڭ «غەربىي يۇرت ئارخېئولوگىيە خاتىرىسى» ناملىق كىتابىدىمۇ شۇ بويىچە قەيت قىلغان. بەزى تارىخىي ئەسەرلەردە خاتىرىلىنىشىچە، ئىمام جەئفەرى سادىق مازىرىنىڭ ئەينى زاماندا 1000 دىن ئوشۇق قويى، 200 نەچچە تۈياق كالىسى، 100 نەچچە تۆگىسى، بىرقانچە ئون تۈياق ئېتى بولغانىكەن. مازارنىڭ شەيخلىرى 20 نەچچە،

ما زاردا بېتىپ ــ قوپىدىغان دەرۋىشلەر 100 دىن ئاشىدىكەن.

ئىمام جەئفەرى سادىق مازىرى شىنجاڭدىكى تەسىرى بىرقەدەر چوڭ مازارنىڭ بىرى بولۇپلا قالماي، بەلكى گەنسۇ، نىڭشىيا ۋە چىڭخەي قاتارلىق ئۆلكە ــ ئاپتونوم رايونلاردىكى مۇسۇلمانلار ئىچىدىمۇ خېلىلا تەسىرگە ئىگە مازارلارنىڭ بىرى. خەلق ئىچىدە «ئىمام جەئفەرى سادىق مازىرىنى ئۈچ قېتىم تاۋاپ قىلغانلىق مەككىدىكى كەئبىنى تاۋاپ قىلغانلىق بىلەن باراۋەر» دەيدىغان قاراش ساقلىنىپ كەلگەن. ھەر يىلى يازۇ پەسلىدە، بولۇپمۇ 8 ــ ئاينىڭ ئاخىرىدىن 10 ــ ئاينىڭ ئاخىرىغىچە ناۋاپچىلارنىڭ ئابىغى ئۈزۈلمەيدۇ. شىنجاڭنىڭ خوتەن، قەشقەر، ئاقسۇ قاتارلىق ۋىلايەتلىرى، گەنسۇ، نىڭشىيا، چىڭخەي قاتارلىق ئىچكى ئۆلكە ــ رايونلاردىن ناھايىتى نۇرغۇن مۇسۇلمانلار كېلىپ ــ كېتىپ تۇرىدۇ.

ئىمام جەئفەرى سادىق مازىرى «ناھىيە دەرىجىلىك نۇقتىلىق مۇھاپىزەت قىلىنىدىغان مەدەنىيەت يادىكارلىق ئورۇن» قىلىپ بېكىتىلگەن.

قىرمىش ئاتام مازىرىدىكى ئايەت تاختىسى

قىرمىش ئاتام مازىرى

قىرمىش ئاتام مازىرى ئونسۇ ناھىيىسە بازىرىنىڭ 61 كىلومېتىر غەربىدىكى ساۋاپچى چارۋىچىلىق مەيدانىنىڭ غەربىي شىمالىدىكى دۆمبەل تاغ قاپتىلىغا جايلاشقان بولۇپ، «سۇلتانى قىرمىش ئاتا مازىرى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. مازار ۋە ئالاقىدار جايلارنىڭ كۆلىمى 680 مو كېلىدۇ. مازار ۋە ئالاقىدار جايلارنىڭ غەربىي بۆلىكىدىكى تەبىئىي ئورمانزارلىقتا «شىپالىق بۇلاق» دەپ ئاتىلىدىغان سۇپسۇزۇك بۇلاق، خىلمۇخىل قەدىمىي دەرەخلەر، خۇش پۇراق گۈل ـ گىياھلار ۋە تۈرلۈك دورا ئۆسۈملۈكلىرى كىشىنى ئۆزىگە مەپتۇن قىلىدۇ. بۇلاق بېشىدىكى يۇلغۇن ۋە دەرەخلەرگە ھەر خىل رەڭدىكى سان ـ ساناقسىز لاتا ـ پۇرۇچلار ئېسىۋېتىلگەن. بۇ يەردىكى دەرەخلەرنىڭ كۆپىنچىسى 100 يىلدىن ئاشقان بولۇپ، دەرەخزارلىق

ئىچىدە ئېگىزلىكى 96 مېتىردىن ئارتۇق، كەڭلىكى تۆت ئادەمنىڭ غۇلىچىغا باراۋەر كېلىدىغان «كۆسەي تېرەك» دەپ ئاتىلىدىغان بىر تۈپ يوغان تېرەك ۋە 50 نەچچە مېتىر ئۇزۇنلۇقتا سوزۇلغان تاغ سۆگەتلىرى بار. شۇڭا، بۇ جاينىڭ «قۇملۇقتىكى مەرۋايىت» دېگەن نامى بار.

رىۋايەت قىلىنىشىچە، بۇ مازارغا ھەمنان ئىبنى كەلىخ ھەزرىتى سۇلتانى قىرمىش سەيدۇل مۇسلىمىن دېگەن كىشى دەپنە قىلىنغانىكەن. بۇنىڭدىن باشقا يەنە مەۋلانە مۇزەپپەر، ئۆمەر مەئدىكەرەپ، ئابدۇراخمان بىننى ئەۋۋق قاتارلىق نەچچە ئونلىغان زاتنىڭ ۋە 6000 دىن ئارتۇق لەشكىرىي ئىسلامنىڭ تاش قەبرە تۈپرىقى بار ئىكەن. تاش قەبرىلەر ئۈستىگە تاۋاپچىلار تەرىپىدىن ياغاچ شادىلار ۋە قوچقار مۈڭگۈزلىرى قويۇلغان.

بۇ يەردە شېھىت بولغانلار ئىچىدە قىرمىش ئاتامنىڭ قەبرىسى ياغاچ ۋادەك بىلەن، قالغان سەركەردىلەرنىڭ قەبرىسى تاش بىلەن ئىھاتە قىلىنغان. رىۋايەت قىلىنىشىچە، ھىجرىيە 30 - يىلى (مىلادىيىنىڭ 650 — 651 - يىللىرى) سەئۇدى ئەرەبىستانىدىن «ئىسلام ئېچىش» ئۈچۈن سۇلتان قىرمىش سەئىد ئىسىملىك بىر زات 25 مىڭ لەشكەرنى باشلاپ ھىندىستان ئارقىلىق بۇ يەرگە كەلگەنمىش. ئىسلام لەشكەرلىرىنىڭ قوماندانى ھەمنان ئىبنى كەلىخ ئۇچتۇرپاننى مەركەز قىلغان ئاقسۇ رايونىنىڭ يەرلىك پادىشاھى ۋە شۇ چاغدىكى ئاتەشپەرەس دىنىنىڭ سادىق قوغدىغۇچىسى قەھقەر جادۇ ۋە ئۇنىڭ ئوغۇللىرى زەمبۇر، زۇمبۇرلارغا قارشى دىنىي ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولۇپ، ئاتەشپەرەسلەر تەرىپىدىن چېپىپ ئۆلتۈرۈلگەنمىش.

مازار شەيخىنىڭ قولىدا ئۈچ دانە قەسەم تاختىسى ساقلانغان بولۇپ، ئەينى زاماندا ئىسلام لەشكەرلىرى بايراق

دەستىسىنىڭ ئۇچىغا قاداپ ئېلىپ كەلگەنمىش. تاختاي تۇچىتىن ياسالغان بولۇپ، ئۇنىڭغا مۇنداق سۆز ئويۇلغانكەن: «بىز شەھرى بەربەر (ئۇچتۇرپان)نى پەتھى قىلىش ئۈچۈن ئەزىز ۋەتەندىن ئايرىلىپ، بۇ يەردە غازات قىلدۇق. بىزدە پاك ۋىجدان، قەيسەر ئىرادە ۋە ئىماندىن ئىبارەت كۈچ - قۇۋۋەت ۋە زور ئىشەنچ بار، يەنە ھەزرىتى ئەلىنىڭ زۇلپىقارىغا ئوخشاش ئۆتكۈر قىلىچ - قورالىلىرىمىز بار. بىز جەڭدە شېھىت بولساق، ئاللاتائالا بىزگە «رىزۋان» نامىلىق جەننەت ئاتا قىلغاي، بالا - چاقىلىرىمىزغا نۇسرەت ئاتا قىلغاي. . .»

لېكىن تارىخىي مەنبەلەردىن مەلۇمكى، ھىجرىيىنىڭ 30 - يىلى (مىلادىيىنىڭ 650 — 651 - يىللىرى) ئەرەبلەر ئەمدىلا ئىرانىنى ئىشغال قىلىپ، ئافغانىستان ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا زېمىنلىرىغا يۈرۈش قىلىشنىڭ تەييارلىقىنى قىلىۋاتقان، تۈركلەر تېخى ئۆلارغا قارشى ئاتلانمىغان، تاكى خاندانلىقى غەربىي رايونغا بولغان ھۆكۈمرانلىقىنى كۈچەيتىش ئۈچۈن، شەرقىي تۈركلەرنىڭ كۈچىدىن پايدىلىنىپ غەربىي تۈركلەرگە ھۇجۇم قىلىۋاتقان، كۈچا، ئاقسۇ رايونلىرى بولسا ئەنە شۇلارنىڭ ئۇرۇش مەيدانىغا ئايلىنىۋاتقان مەزگىلدۇر. مانا شۇنداق ۋەزىيەتتە ئەرەبىستاندىن ئۇچتۇرپانغا بىۋاستە 25 مىڭ كىشىلىك ئىسلام قوشۇنىنىڭ كېلىشى تارىخىي ئەھمىيەتكە ئۇيغۇن ئەمەس، بۇ مازار بەلكىم دەسلىپىدە ئاشۇ ئۇرۇشلار داۋامىدا بارلىققا كەلگەن بىرەر يەرلىك قەھرىمانىنىڭ مازىرى بولۇشى مۇمكىن.

مازارنىڭ غەربىي شىمال تەرىپىدە غەربتىن شەرققە سوزۇلغان «مىڭ قات» دەپ ئاتىلىدىغان قاتمۇقات تاغ تىزمىلىرى بولۇپ، كەچكى شەپەقتە بۇ تاغ تىزمىسىنىڭ رەڭگى خىلمۇخىل، ئاجايىپ - غارايىپ، سېھىرلىك

تۇسكە كىرىدۇ. مازارنىڭ ئۈچ ئەتراپى چۆل - جەزىرە بىلەن ئورىلىپ تۇرىدۇ. مازار يەر يۈزىدىن 50 مېتىر ئېگىزلىكتىكى دۆمبەل تاغنىڭ قاپتىلىغا جايلاشقان.

يېقىندا تېپىلغان «سۇلتان قىرمىش ئاتا تەزكىرىسى»نىڭ ئاخىرىغا كىرگۈزۈلگەن مولا لېتئوللا ئىسىملىك كىشىنىڭ «مەقسۇلنامە ــ سۇلتان قىرمىش ئاتا» سەرلەۋھىلىك شېئىر بىلەن يېزىلغان تەزكىرىسىدىكى «بۇ زات ئاللانىڭ خەلقىگە ئىلتىپات قىلغان شاھى-سۇلتانى. ئۇنىڭ مۇئەتتەر ھىدلىرىدىن ھەممە پاك ئىدى. مەرپىەت بېغىنىڭ گۈلزارى، مائارىپ گۈلىستانىنىڭ بۇلبۇلى، ئالەمنىڭ قۇتۇپ يۇلتۇزى، شەرىئەتنىڭ رەھنەماسى، تەرىقەتنىڭ پېشۋاسى. . .» دېگەنگە ئوخشاش مەدھىيىلىرى، بۇ مازارنىڭ ئاقسۇ تەۋەسىدە نامى بار، مەشھۇر زىيارەتگاھ ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. ئەمەلىيەتتىمۇ بۇرۇن ھەر يىلى بارات ئېيىدا ئاقسۇ، ئونسۇ، ئۈچتۇرپان، ئاۋات، باي، كەلپىن قاتارلىق ناھىيىلەر، ھەتتا قەشقەر، يەكەن، خوتەن، كورلا قاتارلىق جايلاردىن مۇسۇلمانلار بۇ مازارغا زىيارەتكە كەلگەن. مازارنىڭ غەربىي بۆلىكىدىكى ئورمانلىق ئىچىدە 1865 - يىللىرى ياقۇبېگ (بەدۆلەت) زامانىدا ياسالغان ھەشەمەتلىك بىر خانىقا ۋە تام - تورۇسلىرى ئاجايىپ كۆركەم، نەقىشلىك، تۆت ئېغىزلىق ئېتىكاپخانا بار. ئۈنمۈشتە، ھەر يىلى بۇ يەرگە كېلىپ - كېتىپ تۇرىدىغان تاۋاپچىلار بىلەن سايا‌ھەتچىلەرنىڭ سانى ئىنتايىن جىق ئىدى، بولۇپمۇ كونا يىل بويىچە شەئبان ئاي (بارات ئېيى)دا كىشىلەر بۇ مازارغا يىغىلىپ، قوي، كالا، تۆگە قاتارلىق مالالارنى سويۇپ تۇنەك پائالىيىتى ئېلىپ باراتتى، نەزىر - چىراغ ئۆتكۈزۈپ، دۇئا - تىلاۋەت قىلاتتى. قىرمىش ئاتام مازارى توغرىسىدا ئۇيغۇر

تارىخچى مولا مۇسا سايرامى «تارىخىي ھەمدى» نامليق كىتابىدا، ئاقسۇدا قىرمىش ئاتا نامليق بىر داڭليق مازار بارلىقى، كىشىلەر بۇ مازارغا بەكمۇ ئىخلاس قىلىدىغانلىقىنى قەيت قىلغان. «مەدەنىيەت ئىنقىلابى» مەزگىلىدە بۇ مازاردىكى تاۋاپ پائالىيەتلىرى چەكلەنگەن. بۇ مازار ھازىر ناھىيىلىك سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلگەن، مازارغا قارايدىغان مەخسۇس ئادەم ئاجرىتىلغان.

«قىرمىش ئاتام مازىرى»دىن ئىبارەت بۇ مەشھۇر تاۋاپگاھ، سەيلىگاھ ۋە تارىخىي مەدەنىيەت يادىكارلىق ئورۇنىنى قوغداش يۈزىسىدىن 1986 - يىلى ئونسۇ ناھىيىلىك ھۆكۈمەت مالىيەسىدىن 40 مىڭ يۈەن ئاجرىتىپ، ئاممىا 100 مىڭ يۈەن پۇل توپلاپ مەسچىت، خانىقا، گۈمبەز، بۇلاق ۋە مازار يوللىرى رېمونت قىلىندى. مازار ئەتراپى 300 مېتىر ئۇزۇنلۇقتا تۆمۈر ۋادەك بىلەن قورشالدى. كىچىك تېپىتكى سۇ ئېلېكتر ئىستانسىسى قۇرۇلۇپ «تۇنەكچىلەر»نى يورۇقلۇق بىلەن تەمىنلىدى. 1982- يىلى بۇ مازار «ناھىيە دەرىجىلىك نۇقتىلىق مۇھاپىزەت قىلىنىدىغان مەدەنىيەت يادىكارلىق ئورۇن» قىلىپ بېكىتىلدى. شۇنىڭدىن باشلاپ بۇ جاي سەيلە - ساياھەتچىلەر ئۈچۈن ئېچىۋېتىلدى ھەمدە ئونسۇ ناھىيە بازىرىدىن قاتنايدىغان كۇندىلىك ئاپتوبۇس ئورۇنلاشتۇرۇلدى.

ئىسمايىل شەيخ، ھەسەن شەيخ، ئايۇپ شەيخ، ھاپىز شەيخ قاتارلىق نەچچە ئەۋلاد كىشىلەر ئەۋلادتىن - ئەۋلادقا بۇ مازارغا قاراپ كەلگەن. شۇنىڭ بىلەن ئۇلارنىڭ نوپۇسىمۇ پەيدىنپەي كۆپەيىپ، مازاردىن 10 كىلومېتىر يىراقلىقتىكى تۇمشۇق يېزىسىنىڭ شەيخلا كەنتىنى بارلىققا كەلتۈرگەن. ھازىرمۇ مازاردا ئىككى ئائىلىلىك شەيخ بار.

ئۇيغۇر مازارلىرىدىن كۆرۈنۈش

تىلمىش ئاتا مازىرى

تىلمىش ئاتا مازىرى ئونسۇ ناھىيىسىگە تۇمشۇق يېزىلىق خەلق ھۆكۈمىتى تۇرۇشلۇق يەرنىڭ سەككىز كىلومېتىر شەرقىي شىمالىغا جايلاشقان بولۇپ، ئۇنىڭغا تەۋە ئومۇمىي يەر كۆلىمى 500 مودىن ئارتۇق. رېۋايەت قىلىنىشىچە، بۇ مازارنىڭ ئىگىسى تىلمىش ئىسىملىك زات بولۇپ، ئۇ مىلادىيە 11 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا ئىسلام دىنىنى تارقىتىش داۋامىدا يۇز بەرگەن بىر قېتىملىق ئۇرۇشتا قازاغا ئۇچراپ، مۇشۇ جايغا دەپنە قىلىنغانىكەن. ھازىر بۇ جايدا خام كېسەكتىن قوپۇرۇلغان گۈمبەز تورۇسلۇق بىر قەبرە بار بولۇپ، گۈمبەزنىڭ ئوستى ئۆرۈلۈپ كەتكەن، قەبرىگاھنىڭ كۆلىمى 33.6 كۋادرات مېتىر بولۇپ، ئىچىدە شىمالدىن جەنۇبقا قارىتىپ ياسالغان قەدىمىي بىر مەقبەرە بار.

تىلمىش ئاتا مازىرى 1989 ـ يىلى « ناھىيە دەرىجىلىك نۇقتىلىق مۇھاپىزەت قىلىنىدىغان مەدەنىيەت يادىكارلىق ئورۇن» قىلىپ بېكىتىلگەن.

سۇلتانىم مەھمۇد بۇزرۇكۋار قەدىمىي قەبرىگاھلىقى

سۇلتانىم مەھمۇد بۇزرۇكۋار قەدىمىي قەبرىگاھلىقى ئونسۇ ناھىيىسى ئەشمە بۇلاق كوچىسىنىڭ شەرقىي شىمالىدىكى تۆپىلىككە جايلاشقان. بۇ كۆلىمى چوڭ، تارىخى ئۇزۇن بولغان قەبرىگاھلىق بولۇپ، بۇ قەبرىگاھلىق ئونسۇ شاھزادە قەبرىگاھى، خانئانام قەبرىگاھى ۋە ماجاڭجۇن قەبرىگاھىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇنىڭ ئىچىدە سۇلتانىم قەبرىگاھلىقىنىڭ ئىگىلىگەن ئومۇمىي يەر كۆلىمى 6000 كۋادرات مېتر بولۇپ، بۇ يەردە دەپنە قىلىنغان زات رىۋايەت قىلىنىشىچە، سۇلتانىم مەھمۇد، ئەلى، پەخرىددىن، بۇۋىھەجەر ئانام، قادىر قاتارلىق كىشىلەر ئىكەن. بۇلارنىڭ ئىچىدە سۇلتانىم مەھمۇد بۇزرۇكۋار مەقبەرىسى ئەڭ چوڭ،

ئەك قەدىمىي بولغانلىقى ئۈچۈن قەبرىگاھلىقنىڭ نامى سۈلتانىم مەھمۇد بۇزرۇكۋار قەبرىگاھلىقى دەپ ئاتالغانكەن.

ئونسۇ شاھزادە قەبرىگاھى ئىسلام ئۇسلۇبىدىكى قۇرۇلۇش بولۇپ، كۆك خىش بىلەن قوپۇرۇلغان. قەبرىگاھنىڭ شىمالىي ۋە جەنۇبىي تېمىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 6.05 مېتىر، شەرقىي ۋە غەربىي تېمىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 7.77 مېتىر كېلىدۇ. قەبرىگاھ يۇمىلاق گۈمبىزنىڭ ئېگىزلىكى 2.2 مېتىر، دىئامېترى 3.8 مېتىر بولۇپ، ئۆت تەرىپىدە دىئامېترى 60 سانتىمېتىر كېلىدىغان يۇمىلاق تۇۋرۇكى بار. قەبرىگاھ جەنۇبىي تېمىنىڭ شەرقىي ۋە غەربىي بۇرجىكىدە مۇنارى بار، شەرقىي بۇرجىكىدىكى مۇنارىنىڭ خىش بىلەن قوپۇرۇلغان پەلەمپەي ئارقىلىق قەبرىگاھنىڭ ئاستىدىن ئۇستىگە چىققىلى بولىدۇ. شەرق ۋە غەرب تەرىپىدىكى تامغا دېرىزە قويۇلغان. قەبرىگاھنىڭ ئىشىكى شەرقىي جەنۇبقا قارىتىپ ئېچىلغان بولۇپ، ئىشىك بېشىغا ھىجىرىيە 1266 – يىلى بىنا قىلىندى دەپ پۈتۈلگەن. بۇ مىلادىيە 1850 – يىللىرغا توغرا كېلىدۇ. قەبرىگاھنىڭ ئۆت ئەتراپى بىلەن گۈمبىزنىڭ تېمىدا گېئومېترىيىلىك نەقىش – بېزەكلەر بار. ھازىرمازارنىڭ ئىچىدە قەبرە ئىگىسىنىڭ قەبرىسى يوق بولۇپ، شەرقىي شىمال بۇرجىكىدە بىر كىچىك قەبرە ۋە قەبرىگاھنىڭ سىرتىدا نەچچە ئون كونا قەبرىلەر ساقلىنىپ قالغان. ئېيتىلىشىچە، بۇ قەبرىلەرنىڭ ئىگىلىرى خوجەش ۋاڭنىڭ ئەۋلادلىرى ئىكەن.

ئومۇمەن، ئونسۇ شاھزادە قەبرىگاھلىقنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇلۇشى، ياسىلىش ئۇسلۇبى ئۆزگىچە بولۇپ، قەبرىگاھنىڭ تاملىرى بىلەن تورۇسلىرى توققۇز خىل رەڭلىك كاھىش بىلەن بېزەلگەن. قەبرىگاھقا 28 باسقۇچلۇق

پەلەمپەي قويۇلغان. ئوك - سول تەرىپىدە 99 تال ياغاچ تاختايدىن ياسالغان لەمپىسى بار، ھەربىر ياغاچ تاختاي بىر - بىرىگە ئوخشىمايدىغان نەقىشلەر بىلەن پېزىلگەن بولۇپ، ئۆزىگە خاس دەۋر ئالاھىدىلىكىگە ئىگە.

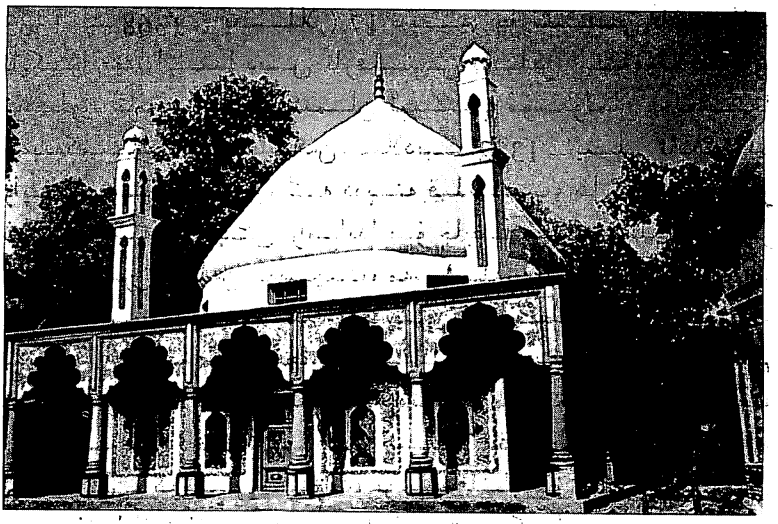
خانئانام قەبرىگاھى خانئانام مازىرى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. مازارنىڭ خەرىتىدىكى ئورنى شەرقىي مېرىدىئان "80°15'40 ، شىمالىي پاراللېل "41°16'34 قا توغرا كېلىدۇ. مازار تەخمىنەن چاك سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى دەۋرىدە بىنا قىلىنغان. رىۋايەت قىلىنىشىچە، قەبرىگاھنىڭ ئىگىسى خانئانام خوجەش جەمەتىنىڭ ئەزاسى ئىكەن. بۇ قەبرىگاھ ئۈچ گۈمبەز دىن تەركىب تاپقان. ئاساسلىق گۈمبەز نىڭ ئىگىلىگەن كۆلىمى 16 كۋادرات مېتىر، گۈمبەز ئېگىزلىكى 4.5 مېتىر بولۇپ، چاسا شەكىللىك، گۈمبەز تورۇسلۇق قىلىپ، كېسەك بىلەن قوپۇرۇلغان، ئىچى - تېشى سامانلىق لاي بىلەن سۇۋالغان. گۈمبەز نىڭ ئىچى ۋە تورۇسلىرى قارا، قىزىل، يېشىل، كۆك، قوڭۇر قاتارلىق ھەر خىل رەڭ بىلەن زىننەتلەنگەن ھەمدە گۈل - گىياھ ۋە تۇرمۇش بۇيۇملىرىنىڭ كۆرۈنۈشلىرى چۈشۈرۈلگەن. قالغان ئىككى گۈمبەز نىڭ ئىگىلىگەن كۆلىمى 29 كۋادرات مېتىر بولۇپ، ئاساسىي گۈمبەز گە تۇتىشىپ تۇرىدۇ. ئۇلارنىڭ قۇرۇلۇش ئۇسلۇبى ئاساسىي جەھەتتىن ئوخشىشىپ كېتىدۇ. بۇلارنىڭ ئەتراپىغا خانئانا ئەۋلادلىرىدىن 10 نەچچە كىشى دەپنە قىلىنغان.

ماجاڭجۇن قەبرىگاھى سۇلتانىم مەھمۇد بۇزرۇگ ۋار قەبرىگاھلىقىغا تەۋە بولۇپ، بۇ قەبرىگاھ چاك سۇلالىسى گۈڭشۇي سەلتەنىتىنىڭ 13 - يىلى (مىلادىيە 1887 - يىلى) ياسالغان. قۇرۇلۇش كۆلىمى 36 كۋادرات مېتىر كېلىدۇ. پۈتۈن قۇرۇلۇش سەككىز بۇرجەك شەكلىدە كېسەك

بىلەن قوپۇرۇلغان، ئۇستى گۈمبەز سىمان، سىرتى گەچ بىلەن زىننەتلەنگەن، قەبرىگاھنىڭ شەرقىي، غەربىي ۋە شىمالىي تەرەپلىرىدىكى تېمىدا يۇمىلاق دېرىزىسى بار، قەبرىگاھنىڭ ئىچىگە ئېگىزلىكى 140 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 73 سانتىمېتىر، قېلىنلىقى 15 سانتىمېتىر كېلىدىغان بېشىل تاش ئابىدە قويۇلغان. ئابىدىنىڭ ئوڭ تەرىپىگە گۈاڭشۇي سەلتەنىتىنىڭ 13 - يىلى 8 - ئاينىڭ 26 - كۈنى دېگەن خەت ئويۇلغان.

سۆلتانىم مەھمۇد بۇزرۇگۋار قەبرىگاھلىقى ئونسۇ ناھىيىسىنىڭ ئىسلام بىناكارلىق قۇرۇلۇش سەنئىتىنى تەتقىق قىلىشتا مۇئەييەن تارىخي پايدىلىنىش قىممىتىگە ئىگە بولۇپ، 1990 - يىلى « ناھىيە دەرىجىلىك نۇقتىلىق مۇھاپىزەت قىلىنىدىغان مەدەنىيەت يادىكارلىق ئورۇن» قىلىپ بېكىتىلگەن.

مەۋلانە مازىرى

مەۋلانە مازىرى (يەرلىكلەر ئايكۆل مەۋلانەم مازىرى دەپ ئاتىشىدۇ) ئاقسۇ شەھىرى ئايكۆل يېزىسىنى كونا بازار مەھەللىسىگە جايلاشقان بولۇپ، يېزىلىق ھۆكۈمەتنىڭ شەرقىي تەرىپىگە بىر كىلومېتىر كېلىدۇ. مازار يۈەن ـ مىڭ سۇلالىلىرى دەۋرىدە سېلىنغان. مازار كۆلىمى 40×50 كۋادرات مېتىر كېلىدۇ.

ئېيتىشلارغا قارىغاندا، بۇ مازارنىڭ ئىگىسى مەۋلانە جالالىددىن كېتىكى دېگەن كىشى بولۇپ، ئۇ ئىشانلار مەزھىپىنى بىرىنچى قېتىم ئۇيغۇرلار ئارىسىغا تارقاتقان كىشى ئىكەن. بەزى مەنبەلەرگە قارىغاندا، مەۋلانە جالالىددىن كېتىكى ئەبۇ ھاپىس كېمىرنىڭ ئوغلى، مەۋلانە ئەرشىددىن خوجىنىڭ دادىسى بولۇپ، ئۇ يۈەن سۇلالىسى پادىشاھى توغان تېمۇر سەلتەنىتى دەۋرىدە (مىلادىيە

1333 — 1368 – يىللار) 17 نەپەر مۇرىتىنى باشلاپ ئايكۆل ئەتراپىدا دىن تارقىتىش بىلەن شۇغۇللانغان ۋە تۇغلۇق تۆمۈرخانىنىڭ ئىمان ئېيتىپ مۇسۇلمان بولۇشىغا ھەيدەكچىلىك قىلغانلىكەن. مىلادىيە 1352 – يىلى ئايكۆلدە ۋاپات بولۇپ، شۇ يەرگە دەپنە قىلىنىپ، ھازىرقى مازار شەكىللەنگەن. ئەينى زاماندا بۇ جايغا ھەشەمەتلىك مازار ئىمارەتلىرى بىلەن مەسچىت، مەدرىسە، ياسالغان. بۇ يەردە پەنە يۈەن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرى ۋە چىڭ سۇلالىسىنىڭ بېشىدا سېپىلىنغان نەچچە يۈز يىللىق تارىخقا ئىگە مەۋلانەم مەسچىتى دەپ ئاتالىدىغان ھەيۋەتلىك مەسچىت بار بولۇپ، بۇ مەسچىت ئاقسۇ شەھىرى بىلەن ئاقسۇ ۋىلايىتىگە تەۋە ئۇچتۇرپان، كەلپىن، ئاۋات، ئونسۇ قاتارلىق ناھىيىلەردىكى مۇسۇلمانلارنىڭ دىنىي پائالىيەت مەركەزلىرىدىن بىرى بولۇپ كەلگەنىدى. بىراق، مازار ۋە مەسچىتنىڭ ئەسلىدىكى قۇرۇلۇشلىرى مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى مەزگىلىدە ۋەيران قىلىۋېتىلگەن. يېقىندىن سېپىلىنغان مەۋلانە قەبرىگاھى ئۆزگىچە ئۇسلۇبقا ئىگە گۈمبەز تورۇسلۇق قۇرۇلۇش بولۇپ، گۈمبەزنىڭ ئالدىغا پېشايۋان چىقىرىلغان، قەبرىگاھنىڭ سىرتقى تام، تۆۋرۈك ۋە لەمپىلىرىگە چىرايلىق نەقىشلەر ئېشىلەنگەن، ئۇستى ۋە ئاستى تەرەپلىرىگە دېرىزە ئورنىتىلغان، ئالدى تېمىنىڭ بۇرجەكلىرىنىڭ ئۇستىگە ئىككى مۇنار چىقىرىلغان. مەقبەرە ئۇستىگە نۇرغۇن يوپۇقلار يېپىلغان. ھازىرقى مەسچىتمۇ 1982 – يىلى كونا مەسچىت ئورنىغا قايتىدىن ياسالغان بولۇپ، مەسچىت ئىچىنىڭ ياسىلىشى ناھايىتى چىرايلىق، تاملىرىغا ھۆسنىخەتلەر يېزىلغان، تام ئۈيۈقلىرىغا گۈللەر تىزىلغان، يەرگە چىرايلىق گىلەملەر سېلىنغان.

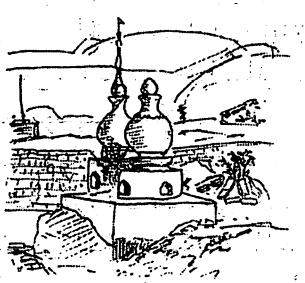
مەۋلانە قەبرىگاھىنىڭ 7 – 8 مېتىر نېرىسىدا ئاستى

پىششىق خىشتىن سەككىز بۇرجەكلىك، ئۈستى كاكىل لاي بىلەن گۈمبەز تورۇسلۇق قىلىپ يېگىدىن سېلىنغان بىر قەبرىگاھ بار بولۇپ، بۇ شەيخ جامالىددىننىڭ قەبرىگاھىدۇر. مەقبەرە ئۈستىگە نۇرغۇن يوپۇق ۋە لەۋھەلەر يېپىلغان.

مىڭ سۇلالىسى تەبىزۇ خان سەلتەنىتى خۇڭۋۇ 18— 22 - يىللىرى (مىلادىيە 1385— 1389- يىللىرى) شەيخ جامالىددىن تۇغلۇق تۇمۇرخانغا ھەمكارلىشىپ، تۇرپانغا ھۇجۇم قىلىش ئۇرۇشىدا قازا قىلغان. كېيىن ئۇنىڭ جەسىتى يۇڭكەپ كېلىنىپ مۇشۇ جايغا دەپنە قىلىنغان. شۇنىڭ بىلەن بۇ يەردە ئۇنىڭ نامى بىلەن ئاتالغان مازار بىنا بولغان. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، بۇ كىشى خۇيزۇلارغا ئىسلام تارقاتقانكەن. شۇڭا بۇ يەرنى خۇيزۇلار يىراق- يېقىنلاردىن كېلىپ تاۋاپ قىلىدۇ.

مەۋلانە قەبرىگاھىنىڭ 10 مېتىر شەرقىدە ئۇرۇلۇپ چۈشكەن بىر قەدىمىي گۈمبەز بار، ئېيتىلىشلارغا قارىغاندا، ئۇ مەۋلانە جالالىددىن كېتىكى بىلەن بىللە ئايكۆلگە كەلگەن بەلىخ ئېلىنىڭ شاھزادىسى شەيخ شاھاۋىددىن بەلىخنىڭ قەبرىسى ئىكەن.

مازارلىقنىڭ ئىچى ۋە تېشى ئوغراق قاتارلىق دەل- دەرەخلەر بىلەن قاپلانغان.

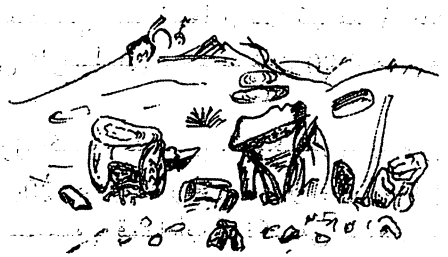
مازاردىكى ئۆيلۈك بولۇشنى تىلەپ ياسالغان سىمۇوللۇق ئوچاق

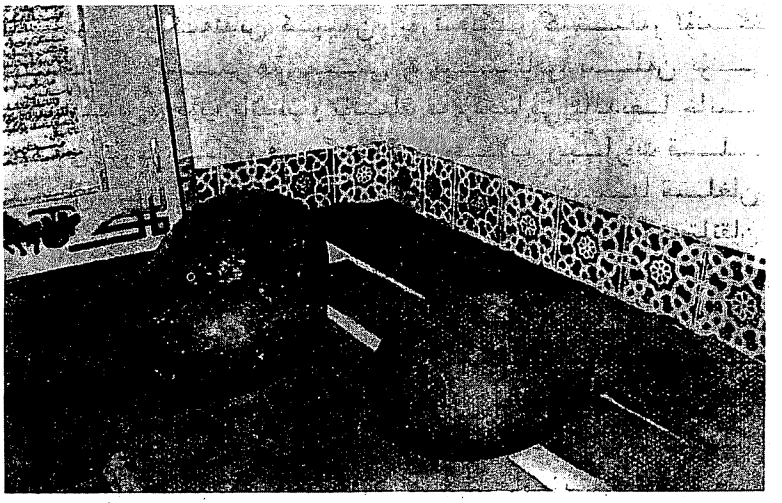
هاجى خارابات<u>ى</u> مازىرى

هاجى خارابات<u>ى</u> مازىرى ئاقسۇ شەھىرى ئايكۆل يېزىسى چۇغتال كەنتىگە جايلاشقان. ئاتاقلىق ئۇيغۇر ئەدىب، شائىر مۇھەممەد ھىننى ئابدۇللا خارابات<u>ى</u>نىڭ قەبرىگاھى.

خارابات<u>ى</u> 1638 - يىلى چۇغتال كەنتىدە مولا ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن، بۇخاراغا بېرىپ ئىلىم تەھسىل قىلغان ھەمدە ھەج - تاۋاپ قىلغان، 1730 - يىلى 92 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتكەن. هاجى خارابات<u>ى</u> شۇ زامانىنىڭ داڭلىق شائىرى ۋە مۇتەپەككۇرى بولۇپ، ئۇنىڭ ئەسەرلىرىدىن زامانىمىزغا يېتىپ كەلگىنى ھىجرىيە 1146 - يىلى (مىلادىيە 1726 - يىلى) كىتاب قىلىپ چىقىرىلغان، 112 شېئىرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان «خارابات<u>ى</u> مەسنەۋىلىرى» بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. هاجى خارابات<u>ى</u>

ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن، يۇرتىمىزدىكى كىشىلەر ئۇنىڭغا بولغان چەكسىز ھۆرمىتى ۋە ئېتىقادى بىلەن ئۇنى «دانىشمەن» دەپ ئاتاپ، ئۇنىڭ قەبرىگاھى ئالدىغا خاتىرە تېشى تۇرغۇزغان، قەبرىگاھنى يوقلاپ زىيارەت قىلىپ تۇرغان. بۇ يەردە بىر مەدرىسە ۋە مەسچىت بىنا قىلغان، مازارنى ساقلاش ئۈچۈن شەيخ ۋە چارۇپكەشلەرنى توختاتقان، يەر - زېمىنلىرىنى ۋەخپە قىلىپ، ئۇنىڭدىن كىرگەن كىرىم بىلەن مازارنى رېمونت قىلىپ تۇرغان. ھاجى خارابىاتى مازىرى مەۋلانە مازىرى بىلەن بىرگە ئاقسۇ شەھىرى بويىچە ئەڭ داڭلىق مازار بولۇپ، تاكى ئازاد بولغانغا قەدەر يەرلىك ئاھالىلەرنىڭ زور كۆلەمدە دىنىي پائالىيەت ئېلىپ بارىدىغان، ھېيت - ئايەملەردە ھېيت نامىزىنى ئوقۇيدىغان يېرىگە ئايلانغان. ھاجى خاراباتىنىڭ قەبرىگاھى يىللارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن كونىراپ كەتكەن. مازارغا تەۋە ۋەخپە يەرلەرمۇ 1953 - يىلى يەرسىز دېھقانلارغا تەقسىم قىلىنىپ بېرىلگەن.

مازاردىكى خاسىيەتلىك تاش

ئەختەم بۇزرۇكۇار مازىرى

ئەختەم بۇزرۇكۇار مازىرى ئاقسۇ، قەشقەر تەۋەسىدىكى مەشھۇر مازارلارنىڭ بىرى بولۇپ، ئۇ ئاقسۇ ئاۋات ناھىيىسىنىڭ غەربىي جەنۇبىغا توغرا كېلىدۇ، ناھىيە بازىرى بىلەن بولغان ئارىلىقى تەخمىنەن 90 نەچچە كىلومېتىر كېلىدۇ.

ئەختەم بۇزرۇكۇار مازىرىدا ئېگىز ـ پەس دۆڭلۇكلەر كۆپ بولۇپ، 200 دىن ئارتۇق قەبرە بار. مازار تاۋاپچىلار ئۇستى ـ ئۈستىلەپ قاداپ كەتكەن تۇغ ـ شەددىلەر، ئېسىلغان تۇغ ـ ئەلەملەر بىلەن سۇرلۇك ھەم ھەيۋەتلىك كۆرۈنىدۇ. مازاردا ئازادلىقتىن بۇرۇن بىر خانىقا، بىرقانچە ئېغىزلىق تىلاۋەتخانا قاتارلىق قۇرۇلۇشلار بولغان. ئېيتىلىشىچە، ئۇلارنى 1949 ـ يىلى ئاۋات ناھىيە غورۇچۆل

يېزىلىق ئىمىش. ھاجى دېگەن كىشى پۈل چىقىرىپ رېمونت قىلدۇرۇپ سالدۇرغان ھەمدە نىياز بەگچەك دېگەن كىشىنى شەيخ قىلىپ ئورۇنلاشتۇرغان. مازار ئۇزۇن ۋاقىتتىن بۇيان رېمونت قىلىنمىغانلىقتىن، قۇرۇلۇشىلىرى بۇزۇلۇپ تۆگىگەن، ئۇنىڭ ئورنىغا شەيخلەر گەمە كولاپ قويغان. ھازىر بۇ مازارغا تاۋاپ قىلىپ كەلگەنلەر گەمىلەرگە ئورۇنلىشىدىكەن.

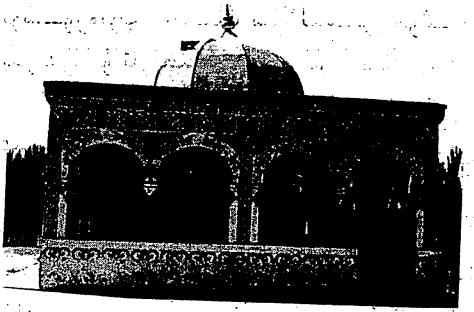
ئەخمەتەم بۇزرۇكۋار مازىرىغا يېقىن جايدا ئۇغ - شەددە قادالغان «باش ئالغۇچ»، «قالماق قۇمى» دېگەن جاي بار. مازاردىن جەنۇب تەرەپكە قاراپ نەچچە كىلومېتىر ماڭغاندا «سەردار گۇمبىزى» دەپ ئاتىلىدىغان بىر قەبرىگاھلىق بار. ئۇنىڭ ئېگىزلىكى 3 مېتىر، كۆلىمى 30 كۋادرات مېتىر كېلىدۇ. گۇمبەزنىڭ ئەتراپىدا مىڭدىن ئارتۇق قەبرە ئىزى بار.

ئەخمەتەم بۇزرۇكۋار مازىرىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا «گۇمبەز ئالا» ياكى «مۇراد ـ مەقسەت ئاتام مازىرى» دېگەن جاي بار. «سەردار گۇمبىزى»، «گۇمبەز ئالا» دېگەن جايلار ياخشى قوغدالمىغانلىقتىن، بىقىنقى يىللاردىن بېرى ۋەيران قىلىۋېتىلگەن.

ئەخمەتەم بۇزرۇكۋاردا دەپنە قىلىنغان ئەخمەتەم دېگەن زاتنىڭ كىملىكى توغرىسىدا يازما ماتېرىيال يوق. «ئەخمەتەم رەزىيەللاھۇ قىسسىسى» (بۇ قىسسە ئەمەلىيەتتە «ھەپتە دەرغازات» نامىلىق ئەرەب ئىسلام جەڭنامىسىنىڭ 8 ـ بابى) دا بايان قىلىنمىشىچە، ئۇ مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ ساھابىسى ئىكەن. ئۇ پەيغەمبەر ھايات ۋاقتىدا شېھىت بولۇپ، ئاقسۇنىڭ ئاۋات ناھىيىسىگە دەپنە قىلىنغانمىش. بىراق ئىسلام تارىخىدىن قارىغاندا، ئەخمەتەم رەزىيەللاھۇ ئەنھۇ ئەرەبىستاندا شېھىت بولۇپ، ئۆز زېمىنىدا دەپنە قىلىنغان،

يەنە كېلىپ ئەينى زاماندا ئەرەبلەرنىڭ قەدىمى ئاقسۇغا يەتكەن ئەمەس.

بەزى تارىخىي مەنبەلەرگە قارىغاندا، ئەخمەتجان 17 ـ ئەسىرلەردە جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ تاجاۋۇزى ۋە تالان-تاراج قىلىشىغا قارشى كۈرەش ئېلىپ بارغان دولان ئۇيغۇر قوزغىلاڭچى قوشۇنلىرىنىڭ سەردارى ۋە مىللىي قەھرىمانى. ھازىرقى مەكىت ناھىيىسىدىكى شېھىتدۆڭ يېزىسىغا تەۋە «قالماق جىلغىسى» قاتارلىق يەر نامىلىرى شۇ زامانداكى تارىخىي ۋەقەلىكىنىڭ يادنامىسى. مەكىت ناھىيىسىنى مەركەز قىلغان ھالدا مارالبېشى، يەكەن، يوپۇرغا ۋە ئاقسۇ ئاۋات قاتارلىق قوشنا ناھىيىلەرنىڭ مەكتەپكە يېقىن كۆپلىگەن يېزا ـ كەنتلىرىگىچە تارىلىپ ئولتۇراقلاشقان دولان ئۇيغۇرلىرى ئازادلىق يولىدا قۇربان بولغان مىللىي قەھرىمانى ئەختەمنىڭ باتۇرلۇقىنى ئەسلەپ، دۇئا ـ تەكبىر قىلىپ تۇرۇش يۈزىسىدىن بۇ مازارنى شەكىللەندۈرگەن ھەمدە جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرى ئەسىرلەرنى چانىغان جايغا «باش ئالغۇچ» دەپ نام بەرگەن. مازىرمۇ بۇ مازارنى زىيارەت قىلىپ كېلىۋاتقانلارنىڭ كۆپىنچىلىرى قەدىمكى دولانلىقلارنىڭ ئەۋلادلىرى بولۇپ، قەشقەر، يەكەن، مارالبېشى، مەكىت، ئاقسۇ ئاۋات، ئۇچتۇرپان قاتارلىق ناھىيىلەردىكى ئۇيغۇرلاردۇر. بولۇپمۇ تۇنەك مەزگىلدە (بارات ئېيىنىڭ 14 ـ، 15 ـ كۈنلىرى) بۇ مازارغا تاۋاپقا كېلىپ، تۇنەپ، دۇئا ـ تىلاۋەت قىلىدىغانلار نەچچە مىڭدىن ئاشىدۇ، ئادەتتىكى كۈنلەردىمۇ نەزىر بېرىپ تۇرۇلىدۇ.

يەتتە قىزلىرىم مازىرى

يەتتە قىزلىرىم مازىرى ئۇچتۇرپان ناھىيىسىگە باغلىنىدۇ. جەنۇبىدىكى ئاقتوقاي تاغ تىزمىسىنىڭ شىمالىي يانباغرىغا جايلاشقان. يەتتە قىزنىڭ مەقبەرىسى ياغاچ ۋادەك ئىچىگە ئېلىنغان. تارىخىي مەنبەلەرگە قارىغاندا، بۇقەبرىگاھ چىڭ سۇلالىسى پادىشاھى چيەنلۇڭنىڭ 30 - يىلى (مىلادىيە 1765 - يىلى) زۇلۇمغا قارشى ئۇچتۇرپاندا يۈز بەرگەن ئاكا - ئۇكا (بەزى مەنبەلەردە ئانا - بالا دېيىلىدۇ) رەخمىتۇللا ۋە ئەسمىتۇللا باشچىلىقىدىكى دېھقانلار قوزغىلىڭى («جىگدە يېغىلىقى»)نىڭ قاتناشقۇچىلىرىدىن ئايال پالۋان مايسىخان باشلىق يەتتە قىز نۆكەرنىڭ مەقبەرىسىدۇر.

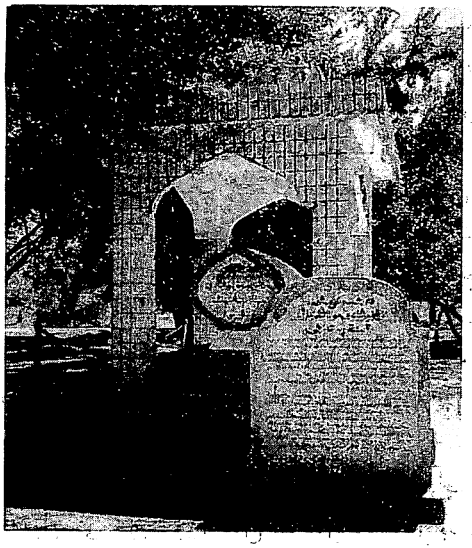
ئۇچتۇرپان دېھقانلىرى رەخمىتۇللا، ئەسمىتۇللا بەگلەرنىڭ رەھىمسىزلىكىنى يېرىم يىلدىن كۆپەرەك ۋاقىت چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى بىلەن ئېلىشىپ ئاخىر مەغلۇپ بولىدۇ ۋە كېيىن قوزغىلاڭغا قاتناشقان دېھقانلارنىڭ ئۇچتىن بىر قىسمى قىرغىن قىلىنىپ، 10 مىڭدىن كۆپەرەك كىشى ئىلىغا سۈرگۈن قىلىنىدۇ. بارلىق بالايىئاپەت يۈرتتا قالغان خوتۇن - قىزلارنىڭ بېشىغا چۈشىدۇ. زۇلۇمغا چىدىمىغان بىر تۈركۈم ئەر - ئاياللار رەخمىتۇللا بەگنىڭ سىڭلىسى مايسىخان ۋە غۇنچىخانىنىڭ باشچىلىقىدا تەشكىللىنىپ، تاغ، يار، جىلغىلار ۋە ئورمانلىقلارغا

يوشۇرۇنۇپ، چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىغا داۋاملىق زەربە بېرىدۇ. بۇ تارىختا «مايسىخان جېڭى» دەپ ئاتىلىدۇ.

ئېيتىلىشىچە، بۇ قېتىمقى جەڭ ئۇچ ئايچە داۋام قىلىپ، مايسىخان بىلەن غۇنچىخان باشچىلىقىدىكى يەتتە نەپەر ئايال ئاقتوقاي يېزىسىدا دۇشمەننىڭ قورشاۋىدا قېلىپ، ئاخىر تاغدىن ئۆزىنى ئېتىپ مەردلەرچە قۇربان بولغان. كېيىن كىشىلەر بۇ يەتتە ئايال قەھرىمانىنىڭ خاتىرىسى ئۈچۈن ئاقتوقاي تېغىنىڭ غەربىي شىمالىغا «يەتتە قىز مەقبەرىسى»نى ياساتقانىكەن.

ئىنقىلابىي قۇربان لىن جىلۇ 1942 ـ يىلى ئۈچتۇرپانغا ھاكىم بولۇپ تۇرغاندا يازغان «ئۈچتۇرپاندىكى ئاسار-ئەتىقىلەر ۋە جۇڭگو ـ رۇسىيە چېگرالىرى توغرىسىدا ئىزاھات» دېگەن ماقالىسىدە: يەتتە قىزلارنىڭ مەقبەرىسى مۇسۇلمانچە ياسالغان، ئۇستى يېپىقلىق. بۇ مەقبەرىنى ئۇيغۇرچە «يەتتە قىزلارنىڭ» دەپ ئاتايدۇ. مەقبەرىنى شەيخ ئاخۇن ساقلايدۇ. ھازىرغا قەدەر ئۇيغۇرلار كېچىلىرى مەقبەرىگە كېلىپ، قاپاق كۆيدۈرۈپ «ۋە ششەمسى» توۋلايدۇ، مال ئۆلتۈرۈپ نەزىر ـ چىراغ بېرىدۇ. ئايالار دۇئا ـ تىلاۋەت، يىغا ـ زار قىلىشىپ، مەقبەرە شادىسىغا قىرىل لاتا (تۇغ) باغلايدۇ. بۇ ئۈچتۇرپاندىكى مۇھىم ئاسارئەتىقىلەرنىڭ بىرى. . . دەپ كۆرسەتكەن.

دېمەك، «يەتتە قىزلارنىڭ» مەقبەرىسى ئىككى ئەسىردىن بۇيان ئىزچىل تاۋاپگاھ ۋە زىيارەتگاھ بولۇپ كەلمەكتە. يەتتە قىزلارنىڭ مازىرى «ناھىيە دەرىجىلىك نۇقتىلىق مۇھاپىزەت قىلىنىدىغان مەدەنىيەت يادىكارلىق ئورۇن» قىلىپ بېكىتىلگەن.

موللا شاكىر مازىرى

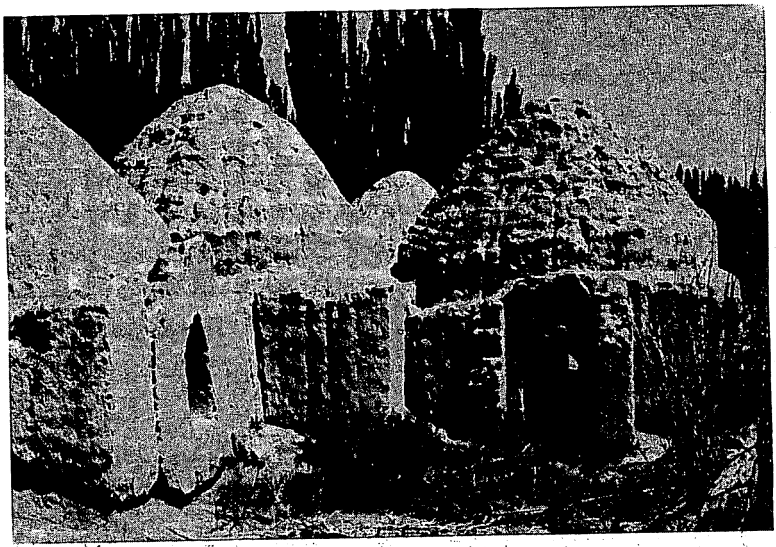
موللا شاكىر مازىرى ئاقسۇ ئۇچتۇرپاننىڭ ئاقتوقاي يېزىسىدىكى داڭلىق سەيلىگاھ سۆزۈتقىغا جايلاشقان.

موللا شاكىر 19 - ئەسىردە ئۇنىكەن مەشھۇر ئۇيغۇر شائىرى، تارىخشۇناس، تىلشۇناس بولۇپ، ھىجرىيە 1222 - يىلى(مىلادىيە 1807 - يىلى) ھازىرقى ئاقسۇ شەھىرى ئايكۆل يېزىسىدا موللا تاھىر ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. چوڭ دادىسى شاربان كۆچادا ئەمەلدار بولۇپ، شۇ يەردە ۋاپات بولغان. چوڭ بوۋىسى مەرزى مۇزەپپەر كەشمىردە مىراخور بولغان. كېيىن ئەبۇ سەئىدى خانىنىڭ بۇيرۇقىغا ئاساسەن ئافغانىستانىڭ قەندىھار شەھىرىگە بېرىپ بىر مەزگىل تۇرغاندىن كېيىن، كۇچاغا قايتىپ كېلىپ، كۇچادا ۋاپات بولغان.

موللا شاكىر باشلانغۇچ مەلۇماتنى ئايكۆل مەۋلانەم مەسچىتىدە، كۇچادا ئىگىلىگەن، كېيىن يۇقىرى

مەلۇماتلارنى ئافغانىستان، پاكىستان قاتارلىق جايلاردا ئالغان. 1864 - يىلى راشىددىن خوجىنىڭ ئاقسۇ ئۇچتۇرپانغا يۈرۈش قىلغان لەشكەر باشلىقلىرى ھامىدىن خوجا، خېتىپ خوجا قاتارلىقلار بىلەن شۇ قوشۇننىڭ قەلەمدارى بولۇپ ئۇچتۇرپانغا كەلگەن. بۇ چاغدا مولا شاكىر 59 ياشتا بولۇپ، ئەدەبىي ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللانغىنىغا 38 يىل بولغانىدى. كېيىن ئۇچتۇرپاننىڭ سويىتقا سەيلىگاھىغا پاناھلاندى. مولا شاكىر 61 يېشىدا 4800 مىسرالىق «زەپەرنامە» (غالىبىيەت قىسسىسى) نامىلىق مەشھۇر داستاننى تاماملاپ، 1870 - يىلى سويىتقىدىكى ھۇجرىسىدا ئالەمدىن ئۆتكەن.

سويىتقىنىڭ مەنزىرىسى ناھايىتى گۈزەل بولۇپ، ئەتراپى قويۇق دەل - دەرەخلەر بىلەن قاپلانغان. مولا شاكىر مەقبەرىسى ئۇستى گۈمبەز شەكىللىك، چىرايلىق نەقىشلەنگەن شىپاك ئىچىگە ئېلىنغان. مازارنىڭ يېنىدا مازارغا تەۋە بىر مەسچىت ۋە نۇرغۇن قاينام ئۇرغان بۇلاقتىن شەكىللەنگەن، سۇيىنىڭ سۈزۈكلۈكىدىن ئاستىدىكى تاشلىرى كۆرۈنۈپ تۇرىدىغان بىر چوڭ كۆل بار. يەرلىكتە ھەر زىرىتى ئەلى بۇ كۆلدە دۆلدۈلىنى سۈغارغان ۋە دەم ئالدۇرۇپ سۇۋۇتقان دېگەن رىۋايەت تارقالغاچقا، كىشىلەر بۇ كۆلگە ئىخلاس قىلىپ كەلگەن. سويىتقا كەلگەن تۇزلەڭلىك بولۇپ، قەدىمدىن تارتىپ ئۇچتۇرپان خەلقى بۇ يەردە نوروز بايرامىرىنى ئۆتكۈزۈپ كەلگەن، مولا شاكىرنىڭ مازىرىنى يوقلاش بولسا، بۇ بايرامنىڭ مۇھىم بىر مەزمۇنى قىلىنغان. بۇ خىل ئادەت ھازىرغىچە داۋاملاشماقتا.

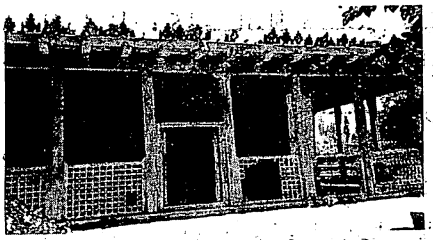
ئۇيغۇز مازارلىرىدىن كۆرۈنۈش

توققۇز گۈمبەز مازىرى

توققۇز گۈمبەز مازىرى كەلپىن ناھىيىسى يۈرچى يېزىسىغا جايلاشقان بولۇپ، ناھىيە بويىچە تارىخى ئۇزۇن، تەسىرى بىرقەدەر چوڭ مازار ھېسابلىنىدۇ. بۇ مازارنىڭ بەرپا قىلىنىشى توغرىسىدا ئەل ئىچىدە تۈرلۈك رىۋايەتلەر تارقالغان. شۇ رىۋايەتلەرنىڭ بىردە ئېيتىلىشىچە، ئىسلام دىنى شىددەت بىلەن شەرقە قاراپ كېڭەيتىلگەن چاغلاردا، سامانىيلار (مىلادىيە 895 — 1005 - يىللىرى) ئېلىدىن ئابدۇل پەتتاھ سامانى ئىسمىلىك بىر زات ئىسلام دىنىنى تەرغىب قىلىش ئۈچۈن لەشكەر باشلاپ كەلپىن دىيارىغا كەلگەنكەن. ئۇلار يەرلىك بۇتپەرەسلەر بىلەن قاتتىق جەڭ قىلغانكەن. جەڭدە ئابدۇل پەتتاھ سامانى باشچىلىقىدىكى توققۇز سەركەردە شېھىت بوپتۇ. جەڭدە شېھىت بولغان بۇ

توققۇز سەركەردىنى ئۇلارنىڭ سەپداشلىرى ھازىرقى كەلپىن ناھىيىسىنىڭ يۇرچى يېزىسىغا دەپنە قىپتۇ ھەمدە ئۇلارغا ئاتاپ توققۇز گۈمبەز ياساپتۇ. شۇنىڭدىن تارتىپ بۇ مازار توققۇز گۈمبەز مازىرى دەپ ئاتىلىپ كەلگەنكەن. بۇ مازارنىڭ كەلپىن ناھىيىسى بويىچە خېلىلا داڭقى بار بولۇپ، بۇرۇن ھەر يىلى ھېيت ـ ئايەم كۈنلىرى ھەرقايسى يېزىلاردىن كىشىلەر مازارغا كېلىپ تاۋاپ قىلاتتى، شېھىتلەر روھىغا ئاتاپ نەزىر ـ چىراغ يېرىپ، دۇئا ـ تىلاۋەت قىلىپ تۇراتتى. توققۇز گۈمبەز مازىرى ئەسلىدە گۈمبەز، خانىقا ۋە ئىككى تۇپ ئۇجمە دەرىخىدىن تەركىب تاپقان بولۇپ، گۈمبەز مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى دەۋرىدە ۋەيران قىلىۋېتىلگەن. ھازىر ئۇنىڭ ئورنىدا يېڭىدىن سېلىنغان يۇرچى باشلانغۇچ مەكتىپى قورۇسى بار. كونا خانىقانىڭ ئورنىغا كېيىن سېلىنغان يېڭى خانىقا مەسچىتى بار بولۇپ، يۇرچى يېزىسىدىكى مۇسۇلمانلار ئىككى ھېيت نامىزىنى مۇشۇ يەرگە بېغىلىپ ئوقۇيدۇ، مازار ئالدىدىكى يوغان، ھەيۋەتلىك ھەم كۆركەم ئۆسكەن ئىككى تۇپ قەدىمىي ئۇجمە دەرىخىنىڭ بىر تۇپى 80 ـ يىللىرى ئاسماندىن چۈشكەن چېقىننىڭ زەربىسى بىلەن يېرىلىپ كەتكەن.

مەۋلانە ئەرشىددىن خوجا مازىرى

مەۋلانە ئەرشىددىن خوجا مازىرى كۇچا كونىشەھەر بىلەن يېڭىشەھەر ئوتتۇرىسىدىكى مازار بېغى مەھەللىسىگە جايلاشقان بولۇپ، يېڭىشەھەرنىڭ غەربىگە 700 مېتىر كېلىدۇ.

مەۋلانە ئەرشىددىن خوجا ئاتاقلىق دىن تارقاتقۇچى بۇخارالىق مەۋلانە جامالىددىن بۇخارىنىڭ چوڭ ئوغلى. مەۋلانە جامالىددىن خوجا 13- ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا شىنجاڭغا كېلىپ، ئاقسۇ، كۇچا ئەترابىدا دىن تارقاتتىش بىلەن شۇغۇللانغان. مەۋلانە ئەرشىدىن خوجا دادىسىنىڭ ۋاپات بولغاندىن كېيىن، موغۇلىستان خانى تۇغلۇق تۆمۈرخانىنىڭ ئىسلام دىنىغا كىرىشىگە ۋە ئۇنىڭ شاھزادە، بەگلەر ۋە ئېسىلزادە خېنىملار بىلەن بىر - بىرلەپ سۆزلىشىپ، ئۇلارنى ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلدۇرۇشىغا ياردەملەشكەن. تۇغلۇق تۆمۈر ئۇنىڭ ئىسلام دىنى تارقىتىشتىكى تۆھپىسىنى مۇكاپاتلاش يۈزىسىدىن ئۇنىڭغا ئۇچ خىل ئىمتىياز بەرگەن. بىرىنچى، تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىنىڭ مۇيتىلىق ۋەزىپىسىنى مىراس قىلىپ بەرگەن؛ ئىككىنچى، كۇچادا ئەرشىددىنگە مەخسۇس دىنىي رايون ئايرىپ بەرگەن؛ ئۈچىنچى، ئۆشرە - زاكاتلارنىڭ بىر قىسمىنى ئەرشىددىنگە ئاجرىتىپ بەرگەن. شۇنداق قىلىپ، ئەرشىددىن جەمەتى ئۇيغۇرلار رايونىنىڭ سىياسىي ۋەزىيىتىگە تەسىر كۆرسەتكەن. مەۋلانە ئەرشىددىن كۇچادا تۇرغان ۋە يېڭى مەسچىت

سالدۇرغان، كۆچانىڭ دىنىي ئىشلىرىنى باشقۇرغان. 14 - ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا ۋاپات بولۇپ، مەسچىتنىڭ ئالدى تەرىپىگە دەپنە قىلىنغان، ئۇنى خاتىرىلەش ئۈچۈن مازار ياسالغان.

مەۋلانە ئەرشىددىن خوجا مازىرىنىڭ ئەسلىي ئورنىدا مەۋلانە ئەرشىددىن خوجا ھايات ۋاقتىدا (تەخمىنەن مىلادىيە 1336 — 1437 - يىللىرى) دىنىي تەرغىبات ئېلىپ بارغان خانىقا بار ئىدى. كېيىن مەسچىت، مەھكىمە شەرئى، مازار ۋە مەۋلانە ئەرشىددىن خوجىنىڭ جەمەتىنىڭ قەبرىستانلىقى قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئۇنىۋېرسال دىنىي پائالىيەت ئېلىپ بارىدىغان سورۇن قىلىپ ئۆزگەرتىپ كېڭەيتىلگەن. مازىرقى مازاردىكى قۇرۇلۇشلار، بەزى مەنبەلەرگە قارىغاندا، قوقەنتلىك ياقۇبېبەگ قوشۇنى كۆچانى ئىشغال قىلغان مەزگىلدە (مىلادىيە 1867 — 1871- يىللىرى) قايتىدىن ياسالغانكەن. مازاردىكى مەسچىتنىڭ غەربىي تېمىدا چىڭ سۇلالىسى پادىشاھى گۇاڭشۇ زامانىدا (1875— 1908- يىللىرى) كۆچاغا ئامبال بولغان لى فەننىڭ 1881 - يىلى مازارغا ئاتاپ يازغان بېغىشلىمىسى بار.

مەۋلانە ئەرشىددىن خوجا مازىرى توپا - ياغاچ قۇرۇلمىلىق، ۋاسا جۇپ، تۆز تورۇسلۇق قىلىپ ياسالغان. قەبرىگاھنىڭ ئېگىزلىكى 4.5 مېتىر، ئايلانما ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 16 مېتىر كېلىدۇ. ئۈچ تەرىپى كېسەك تام بىلەن دائىرىگە ئېلىنغان بولۇپ، ياغاچ پەنجىرىلىك دېرىزە قويۇلغان. ئالدىي تەرىپىگە ياغاچ پەنجىرە ۋە قوش قاناتلىق ئىشىك ئورنىتىلغان. ئەتراپىغا تۆۋرۈكلۈك پېشايۋان ياسالغان ۋە ياغاچ ۋادەك بىلەن دائىرىگە ئېلىنغان.

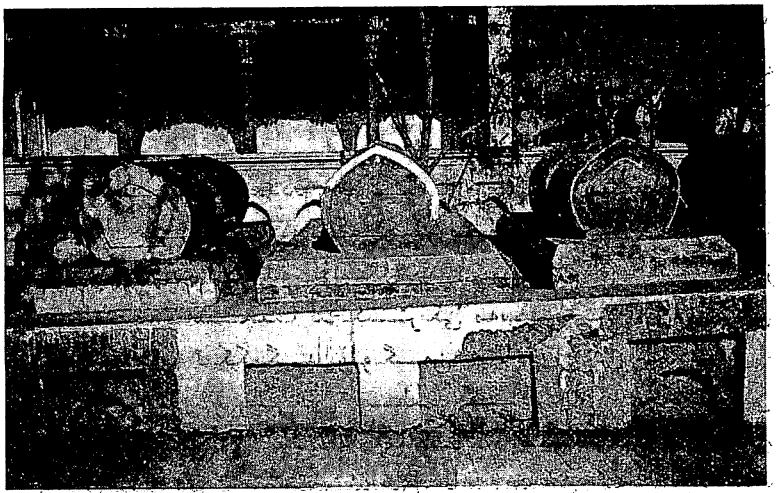
مەۋلانە ئەرشىددىن خوجا مازىرى 14 - ئەسىرنىڭ

ئاخىرىدا ياسالغاندىن بۇيان كۆپ قېتىم رېمونت قىلىنغان، بىراق رېمونت قىلىش داۋامىدا ئەڭ دەسلەپكى ياسىلىش ئۇسۇلۇنى ۋە سەنئەت ئالاھىدىلىكلىرى ئۆزگەرتىلمەي ساقلاپ قېلىنغان.

مەۋلانە ئەرشىددىن خوجا مازىرىنىڭ بېنىغا چوڭ مەسچىت سېلىنغان، كىشىلەر بۇ مەسچىتنى «كۆچا خانىقاسى» دەپ ئاتايدۇ. ئۇنىڭدا مىڭدىن كۆپرەك ئادەم نامаз ئوقۇيالايدۇ، مەسچىت ئىچكىرىكى مەسچىت، تاشقىرىقى مەسچىت دەپ ئىككىگە بۆلۈنگەن ۋە ياغاچ قۇرۇلمىلىق، ۋاسا جۇپ، تۆز تورۇسلۇق قىلىپ سېلىنغان. ئىچكىرىكى مەسچىت ئىچكىرى ـ تاشقىرى قىلىپ سېلىنغان ۋە ياغاچ پەنجىرىلىك دېرىزە ئېچىلغان. تاشقىرىقى مەسچىتنىڭ تۆۋرۈك، لىم، جەگىلىرنگە نەقىش ئويۇلغان، ئالدىغا ۋادەك ئورنىتىلغان. مەسچىت پەشتىقى ئىككى قەۋەت بولۇپ، ئاستى ۋاسا جۇپ، تۆز تورۇسلۇق، ئۈستى گۈمبەز تورۇسلۇق قىلىپ ياسالغان. پەشتاقنىڭ ئېگىزلىكى 12.5 مېتىر بولۇپ، ئۇنىڭ سىرتقى تەرىپى بىلەن گۈمبەزنىڭ ئۈستىگە يېشىل كاھىش چاپلانغان.

مەۋلانە ئەرشىددىن خوجا مازىرى ۋە مەسچىت ياسىلىش ئۇسۇلۇبى، قۇرۇلمىسى ۋە نەقىش ـ بېزەكلىرى قاتارلىق جەھەتلەردە قويۇق دەۋر ئالاھىدىلىكىگە ئىگە قەدىمىي ئىمارەت بولۇپ، شىنجاڭنىڭ ئەنئەنىۋى بىناكارلىق ھۈنەر ـ سەنئىتى تارىخىنى تەتقىق قىلىشتا ناھايىتى مۇھىم تارىخىي ماتېرىيال قىممىتىگە ئىگە.

مەۋلانە ئەرشىددىن خوجا مازىرى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن «ئاپتونوم رايون بويىچە نۆۋەتتىلىق مۇھاپىزەت قىلىنىدىغان مەدەنىيەت يادىكارلىق ئورۇن» قىلىپ بېكىتىلگەن.

ئۇيغۇر مازارلىرىدىن كۆرۈنۈش

كۆك گۈمبەز مازىرى

كۆك گۈمبەز مازىرى كۆچا ناھىيە كونىشەھەرنىڭ 10 كىلومېتىر شىمالىدىكى ئىشخىلا يېزىسى كۆك گۈمبەز كەنتىگە جايلاشقان بولۇپ، ئەسلىدىكى كۆچا ۋاڭلار قەبرىستانلىقىدۇر.

كۆچا ۋاڭلىقىنىڭ نەسەبنامىسى 1750 - يىلى مىرزا ھادى بەگ چىنۋاڭدىن باشلانغان. 1950 - يىلىغىچە بولغان توپتوغرا 200 يىل داۋامىدا 13 ئەۋلاد ۋاڭ ئۆتكەن بولۇپ، ئاخىرقى 13 - ئەۋلاد چىنۋاڭ داۋۇت مەقسۇت بىلەن ئاخىرلىشىدۇ. ئۇلارنىڭ ئىچىدە 7 - ئەۋلاد چىنۋاڭ مىرزا ئىسھاق ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ھىجرىيە 1258 - يىلى (مىلادىيە 1842 - يىلى) تۇنجى بولۇپ بۇ قەبرىستانلىققا دەپنە قىلىنغان. ئۇنىڭدىن كېيىن، مىرزا ئەھمەد ۋاڭ، مىرزا ھامۇت ۋاڭ، مىرزا مامۇت ۋاڭ، مەمتېمىن نائىب

ۋاڭدىن ئىبارەت بەش ئەۋلاد ۋاڭ قويۇلغان. بەزى مەنبەلەرگە قارىغاندا، بۇ يەردە كۆك گۈمبەز دەپ ئاتىلىدىغان بىر گۈمبەز بار ئىكەن. كۈچا ۋاڭلىرى بۇ يەرنىڭ شىمالىي تەرىپىدىن تۆت موغا يېقىن يەرگە قاشا تام چۆرۈپ، قاشا تامنىڭ ئىچكى قىسمىنىڭ شىمالىي تەرىپىگە قازا قىلغان ۋاڭلارنى بىر تەكشىلىكتە تەرتىپ بويىچە دەپنە قىلغان. قاشانىڭ ئوتتۇرىسىغا ئىسھاق ۋاڭنىڭ مەقبەرىسى ياسالغان. ئۇنىڭ ئوڭ تەرىپىگە مىرزا ئەھمەد ۋاڭ بىلەن مىرزا ماموت ۋاڭلارنىڭ مەقبەرىلىرى، سول تەرىپىگە مىرزا ھامۇت ۋاڭ بىلەن مەمتىمىن ۋاڭلارنىڭ مەقبەرىلىرى ياسالغان. بەش چىنۋاڭدىن تۆت كىشىنىڭ مەقبەرىسى چوڭ بىر گۈمبەز ئىچىگە ئېلىنغان. بۇ گۈمبەزكىيىن بۇزۇلۇپ كەتكەن. بۇ مەقبەرىلەر ئىچىدە ئىسھاق ۋاڭنىڭ مەقبەرىسى كۆك كاھىش بىلەن ھەشەمەتلىك قىلىپ قاتۇرۇلغان ھەمدە مەقبەرە بېشىغا:

دەرىغا، كەتتى ئول شاھى جالالەت،
جاھان ئەھلىگە يۈزلەندى كۆپ مالامەت.

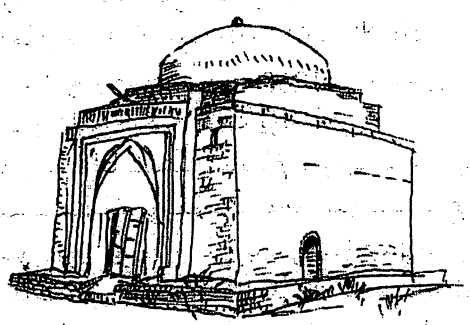
دېگەن مىسرا ۋە «ھىجرىيە 1258 – يىلى» (مىلادىيە 1842— 1843– يىللار) دېگەن خەت پۈتۈلگەن.

ۋاڭلار قەبرىستانلىقىنىڭ ئايىغ تەرىپىدە، ئەينى زامانداكۈچا ناھىيىسىنىڭ ئۈچئۆستەڭ، بېھىشباغ قاتارلىق يېزىلىرىغا كۆرۈنۈپ ئۇرىدىغان بىر گۈمبەز بار ئىدى. بۇ گۈمبەزنىڭ قاچان ياسالغانلىقى ۋە ئۇنىڭ قۇرۇلمىسى توغرىسىدا مەلۇمات يوق. بىراق، ئۇ يۇقىرىدا بايان قىلىپ ئۆتكەن ۋاڭلار مەقبەرىسىدىن خېلىلا بۇرۇن ياسالغان بولسا كېرەك.

مەنبەلەرگە قارىغاندا، چىڭ سۇلالىسى پادىشاھى چىيەنلۇڭ سەلتەنىتى دەۋرى (مىلادىيە 1736— 1795) دە،

ئەينى زاماندىكى قۇمۇل ۋاڭلىرىدىن بىرىنىڭ ئەتىۋارلىق قىزى ئاخمالقانىنى كۆچا ۋاڭلىرىدىن بىرىنىڭ ئوغلىغا ياتلىق قىلغانلىقى، ئۇ ۋاپات بولغاندىن كېيىن قۇمۇل ۋاڭى ئۇنىڭغا ئاتاپ كۆڵىمى 200 كۇۋادرات مېتىر كېلىدىغان، سىرتقى قىسمى كۆك رەڭلىك كاھىش بىلەن زىننەتلەنگەن بىر گۈمبەز ياسىتىلغان مەلۇم. بۇ گۈمبەز 1970 ـ يىللارغىچە مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان، كېيىن ۋەيران بولۇپ، ئۇنىڭ ئىزىمۇ قالمىغان.

كۆك گۈمبەزگە كۆچانىڭ 7 ـ ئەۋلاد چىنۋاڭى مىرزا ئىسھاق دەپنە قىلىنىپ، ۋاڭلىق قەبرىستانلىقى بىنا قىلىنغاندىن باشلاپ مازارغا قارايدىغان شەيخلەر قويۇلۇپ، ئۇلار ئالاھىدە ئىمتىيازلاردىن بەھرىمەن بولۇپ كەلگەن.

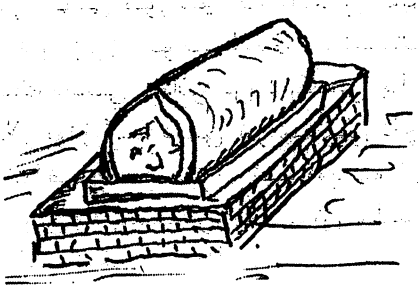
مازاردىكى دەرۋىش

ئەركەش ۋەلىيۇللا مازىرى

ئەركەش ۋەلىيۇللا مازىرى بۇگۇر ناھىيە بازىرىنىڭ شەرقىي جەنۇب تەرىپىدىكى مازارباغ مەھەللىسىگە جايلاشقان بولۇپ، ئۇنى ئۆز ئىچىگە ئالغان قەبرىستانلىقنىڭ كۆلىمى تەخمىنەن 150 موكېلدۇ. ئېيتىلىشىچە، 1700 – يىللىرى يەكەنلىك دىنىي زاتلاردىن ئەركەش ۋەلىيۇللا بىلەن ھەسەن ئاخۇنلار بۇگۇرگە دىن تارقىتىش ئۈچۈن كەلگەن، كېيىن ۋاپات بولغاندا مۇشۇ يەرگە دەپنە قىلىنغانكەن. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن، بۇ مازار ئەركەش ۋەلىيۇللا مازىرى دەپ ئاتىلىپ كەلگەنىكەن. يېزا مۆتىۋەرلىرى ئىئانە توپلاپ ئەركەش ۋەلىيۇللا قەبرىگاھى ئەتراپىنى قاشا تام بىلەن توسۇپ، تۆت تەرەپكە بىردىن دەرۋازا بېكىتكەن، شەرقىي دەرۋازا ئۇستىگە بىر پەشتاق ياسىتىقان. ئۇستەڭنىڭ غەربىي

تەرىپىگە يەنە بىر مەسچىت سېلىنغان. بەزى تارىخىي مەنبەلەرگە قارىغاندا، مىلادىيە 1760 - يىلى دولان ئۇيغۇرلىرى بۈگۈرگە كۆچۈپ كەلگەندىن تارتىپ بۇيەر قەبرىستانلىققا تاللىنىپ، 200 يىلدىن كۆپرەك ۋاقىتتىن بۇيان ناھىيە بازىرى بويىچە چوڭ قەبرىستانلىققا ئايلانغان.

ئەركەش ۋەلىيۇللا مازىرى بۈگۈر بويىچە داڭلىق مازارلارنىڭ بىرى بولۇپ، ئىلگىرى ھەر يىلى 5 - ئايلاردا ئۆتكۈزۈلىدىغان ئايماق بايرىمى ۋە باشقا ھېيت - ئايەملەردە، كىشىلەر گۆش، ياغ، ئۇن، گۈرۈچ قاتارلىق نەرسىلەرنى بۇ مازارغا ئەكېلىپ، ئالدى بىلەن خالىس نەزىر - چىراغ ئۆتكۈزۈپ، دۇئا - تىلاۋەت قىلاتتى، ئاندىن ئەنئەنىۋى تەنتەربىيە ۋە سەنئەت مۇسابىقىلىرىنى ئۆتكۈزەتتى. ئەركەش ۋەلىيۇللا مازىرى 1955 - يىلى بىر قېتىم رېمونت قىلىنغان. مەدەنىيەت ئىنقىلابىدا گۇمبەز قاتارلىق قۇرۇلۇشلار بۇزۇۋېتىلگەندىن كېيىن 1979- ۋە 1982 - يىللىرى ئىككى قېتىم رېمونت قىلىنغان.

مازارغا دۇئا قىلۋاتقان ئايال

قاراچاچ مازىرى

قاراچاچ مازىرى بۇگۈر ناھىيە بېگىسار يېزىسىنىڭ ئالتە كىلومېتىر شىمالىدىكى سازلىققا جايلاشقان بولۇپ، بىر قەبرىگاھ ۋە ئىككى بۇلاقتىن تەركىب تاپقان. ئىگىلىگەن يەر كۆلىمى بىر مو. ئۇ يەردە بىرقانچە تۇپ قەدىمىي توغراق بار. بۇلاق تاشتىن قوپۇرۇلغان تام بىلەن قاشالانغان. بۇلاق سۈيىنى بويلاپ ئىككى قاتار يۇلغۇن ئۆسكەن.

رىۋايەت قىلىنىشىچە، بۇنىڭدىن بىرقانچە يۈز يىللار ئىلگىرى، بىكەشكان ئىسىملىك بىر ئايال ھەج — تاۋاپ قىلىش سەپىرىدە كۆپ ئازاب — ئوقۇبەتلەر چېكىپ مۇشۇ بۇلاققا كەلگەندە، سەكرەپ چۈشۈپ پەرىشتىگە ئايلانغانمىش. كىشىلەر بۇلاق سۈيىنىڭ چوڭقۇر يېرىدە ئۇنىڭ قاپقارا چېچىنىڭ لەيلەپ تۇرغانلىقىنى كۆرگەنمىش، شۇڭا بۇ «قاراچاچ مازار» دەپ ئاتالغانكەن. ئايالار بۇلاق سۈيىدە چاچ يۇسا، چاچ قارا ھەم ئۇزۇن ئۆسىدۇ دەپ قاراپ، مازارغا

تاۋاپ قىلغىلى كېلىپ، چېچىنى يۇيۇپ كېتىدىغان بولغان.

قاراچاچ مارىيە ئوغرىسىدىكى بەنە بىر رىۋايەتتە ئېيتىلىشىچە، قەدىمكى زامانىدا ئۆتكەن بىكەشخان يېڭىسار قەبىلىسىنىڭ ساي مەھەللە دېگەن يېرىدە تۇغۇلغان ساھىبجامال قىز بولۇپ، چاچلىرى قاپقارا ھەم ئۇزۇن ئىكەن. ئۇ بويىغا يەتكەندىن كېيىن باش كۆيۈكتىكى قەبىلە باشلىقىنىڭ ئوغلى بوز يىگىتكە باتلىق بولۇشقا ماقۇل بولۇپتۇ. بۇ يەردىن يىراق بولغان شەرقتىكى چېدىر قەبىلىسىنىڭ باشلىقىنىڭ ئوغلىنىڭمۇ بىكەشخانىنى ئەمرىگە ئېلىش ئىنىيتى بار ئىكەن. بىكەشخان بىلەن بوز يىگىت توي قىلىش ئالدىدا چېدىر قەبىلىسىنىڭ پاراكەندىچىلىك سېلىشىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن، 40 يىگىت بىلەن يەتتە قىزنى بۇ ئىككى جايىنىڭ چېگرىسىغا قاراۋۇللۇققا ئەۋەتىپتۇ. شۇ كېچىسى چېدىر قەبىلىسىدىكىلەر ئاتلىرىنىڭ تۇيىقىنى كىگىز بىلەن يۆگەپ، يېڭىسار قاراۋۇلخانىسىغا تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىپ، 40 يىگىت بىلەن يەتتە قىزنى ئۆلتۈرۈپتۇ، ئەتىسى توي سورۇنىنى قورشىۋېلىپ، بوز يىگىتنى ئوتقا تاشلاپ ئۆلتۈرۈپتۇ ھەمدە بىكەشخانىنى چېدىرغا باتلىق بولۇشقا قىستاپتۇ. بىكەشخان چەكسىز قايغۇ — ھەسرەت بىلەن ياش تۆكۈپتۇ. ئۇنىڭ كۆز يېشىدىن تېگىگە كۆز يەتمەيدىغان ئىككى چوڭقۇر بۇلاق ھاسىل بولۇپتۇ. بىكەشخان شۇ بۇلاقتا ئۆزىنى تاشلاپ ئۆلۈۋاپتۇ. ھازىر بۇ بۇلاقنىڭ سۇيى خېلىلا ئازلاپ كېتىپتۇ.

مازاردا كېسەلگە دېمىدە قىلىۋاتقان شەيخ

چاچى مازىرىم

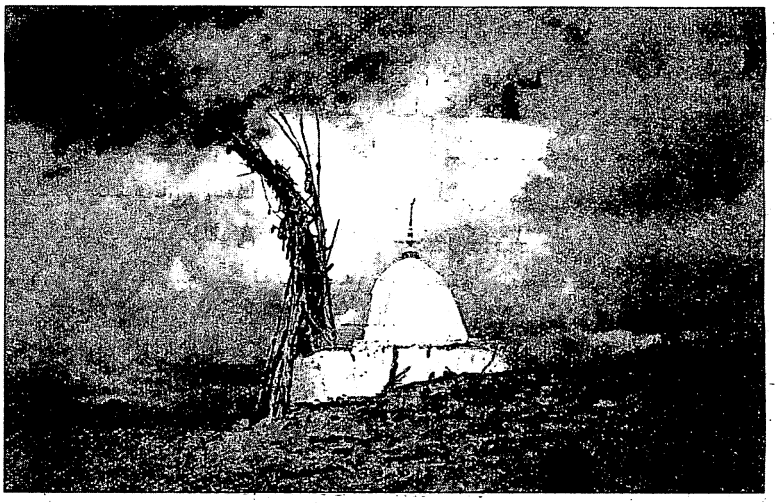
چاچى مازىرىم ــ كورلا شەھەر تېكىچى يېزىسىنىڭ شەرقىي شىمال تاغ باغرىغا جايلاشقان بولۇپ، 700 يىللىق تارىخقا ئىگە قەدىمىي مازار.

ئېيتىشلارغا قارىغاندا، ئۇ مىلادىيە 1450 ـ يىللىدىن بۇرۇن ئەرەب دۆلەتلىرىدىن كەلگەن يەتتە ئاتامنىڭ بىرى بولغان ئىسمائىل ئاتامنىڭ بۇ جايغا دەپنە قىلىنىشى بىلەن بارلىققا كەلگەن مازار ئىكەن. 1450 ـ يىللىدىن كېيىن تۇرپانلىق خوجا ئىسھاق ۋەلى ئەۋلىيا دېگەن كىشى بۇ مازارغا كېلىپ يەتتە ئاتامنىڭ قايسى جايدا، قايسى قەبرىدە ئىكەنلىكىنى ئاشكارا ئۇقتۇرغان ھەمدە مازارغا «ئىسمائىل ئاتام مازىرى» دەپ بېغىشلىما يېزىپ بەرگەن. شۇنىڭدىن، كورلا مۇسۇلمانلىرىنىڭ كۆپلەپ دەپنە قىلىنىشى بىلەن قەبرىستانلىق 80 نەچچە موغا كېڭەيگەن ھەم نامى چىقىشقا باشلىغان. بۇنىڭغا مۇناسىپ ھەر يىلدا بىرنەچچە قېتىم چوڭ نەزىر ــ چىراغ (زارا خەتمە) قىلىنىپ، دۇئا ــ تەكبىر، تىلاۋەت ئوقۇلۇپ تۇرىدىغان بولغان.

خوجا ئىسھاق ۋەلى ئەۋلىيا ئۇقتۇرغان يەتتە ئاتاملار:
1. چاچى مازىرىمدىكى ئىسمائىل ئاتام؛ 2. كۆنچى مازىرىمدىكى رەببانە ئاتام؛ 3. دەڭزىل مازىرىمدىكى قىلىچ تەكبىر ئاتام؛ 4. لەڭگەر مازىرىمدىكى ھەبىبۇللا ئاتام؛ 5. ئاۋات مازىرىمدىكى ھەل ئاتام؛ 6. چەرچى مازىرىمدىكى كۆك تونلۇق ئاتام؛ 7. چوقا بوستاندىكى بېشىل تۇغلۇق ياچى ئاتام.

رىۋايەت قىلىنىشىچە، يۇقىرىدا ئېيتىلغان يەتتە ئاتاملاردىن ئىسمائىل ئاتام بىلەن رەببانە ئاتاملار بىرلا ۋاقىتتا مۇشۇ چاچى مازار قەبرىستانلىقىغا زىيارەتكە كەلگەنىكەن، قەبرىستانلىققا يېقىن جايلاردىكى مۇسۇلمانلار ئىككىسىنى قارشى ئېلىپ كۈتۈۋېلىش ئۈچۈن چاي ئېلىپ چىققان. ئىسمائىل ئاتام بىلەن رەببانە ئاتام بىرلىكتە چاي ئىچىشكەنىكەن. شۇنىڭ بىلەن بۇ مازارنىڭ نامى «چاي ئىچىتى مازىرىم» دەپ ئاتالغانىكەن. ئۇزۇن زامانلارنىڭ ئۈتۈشى بىلەن كىشىلەر بۇ نامنى قىسقارتىپ «چاچى مازىرىم» دەپ ئاتىغان. ھازىرمۇ چاچى مازىرىم دەپ ئاتىلىپ كەلمەكتە.

چاچى مازىرىم ئۈچ قىسىمدىن تەركىب تاپقان. غەرب تەرىپىگە مەسچىت جايلاشقان بولۇپ، بەش ۋاخ نامازدىن باشقا، بەزىدە جۇمە نامىزىمۇ ئوقۇلۇپ كەلگەن؛ شەرق تەرىپىگە قەبرىگاھ جايلاشقان؛ ئۈتتۇرىسىغا تىلاۋەتخانا، تۇنەكخانا جايلاشقان ۋە 500 جىڭ گۇرۇچ پاتىدىغان سەككىز قۇلاقلىق چوڭ داش قازان ئورنىتىلغان. بۇلاردىن باشقا، چايخانا ۋە ئاشخانىلار جايلاشقان، قەبرىستانلىقنىڭ ھازىرقى يەرگە كۆلىمى 40 مو ئەتراپىدا. بۇ مازار 10 يىلدىن «مەدەنىيەت ئىنقىلابى» قالايمىقانچىلىقىدا زور بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىغان.

كۆنچى مازىرىم

كۆنچى مازىرىم كورلا شەھىرىنىڭ جەنۇبىي تەرىپىدىكى يۇخۇي يېزىسى تەۋەلىكىدە بولۇپ، كورلا يۇخۇي دېھقانچىلىق مەيدانىنىڭ ئىككى كىلومېتىر جەنۇبىغا چايلاشقان. مازارغا بىر كىلومېتىر قالغۇچە بولغان ئارىلىق ئاساسەن چوڭ ـ كىچىك دوڭلۇكلەردىن تەشكىل تاپقان چۆللۈك. مازار ئەتراپىدا يەرلىكلەرنىڭ قەبرىلىرى بار. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، بۇنىڭدىن 500 يىل بۇرۇن ئەرەب تەرەپتىن ئىسلام دىنىنى تەشۋىق قىلىش ئۈچۈن رەببانە ئاتام باشلىق يەتتە ئاتام (رەببانە ئاتام، ئىسمائىل ئاتام، ھەبىبۇللا ئاتام، ھەل ئاتام، كۆك تونلۇق ئاتام، قىلىچ تەكبىر ئاتام، تۇغلۇق باچى ئاتام) كورلىغا كېلىپ خىزمەت تەقسىملەشكەن. رەببانە ئاتام كۆنچى مازىرىمغا، ئىسمائىل ئاتام چاچى مازىرىمغا، قالغانلار ھەر تەرەپكە تارقالغان. رەببانە ئاتام مۇشۇ كۆنچى مازىرىمدا

ۋاپات بولۇپ، جەسىتى مۇشۇ مازارغا قويۇلغان، شۇڭا كىشىلەر بۇ مازارنى رەببانە ئاتام ياكى رابباننى ئاتام مازىرى دەپمۇ ئاتايدۇ. مازار گەۋدىسى خام كېسەكتىن ياسىلىپ ھاك بىلەن ئاقارتىلغان، ئاستى چاسا شەكىللىك بولۇپ، ئۈستىگە گۈمبەزسىمان شەكىل چىقىرىلغان. مازارغا تىكلەنگەن خادىنىڭ ئېگىزلىكى 17 – 18 مېتىر كېلىدۇ. ئۈستىگە لاتا-پۇرۇچلار ۋە تۇغ – ئەلەملەر قادالغان. بەنە قان قىلىنغان قوچقار ۋە توخۇلارنىڭ باشلىرى ۋە مۇڭگۈزلەرمۇ ئېسىپ قويۇلغان . مازارنىڭ يېنىدا يەرنى كولاپ، يېرىمى يەر ئاستىدا، يېرىمى يەر ئۈستىگە چىقىرىلغان ئۇچ ئېغىزلىق تاۋاپ ئۆيى بار. ئۆي ئىچىدە ئوچاق، قازان، چىراغ يېقىش ئۈچۈن ئىشلىتىدىغان قاچا قاتارلىق نەرسىلەر بار. بۇ ئۆيدىن 10 مېتىرچە نېرىدا، بىر كونا باسما قۇدۇق بار. قۇدۇقتىن تۇزلۇق سۇ چىقىدۇ. بۇ يەردە يەنە يەتتە قىز توغرۇلۇق مۇنداق رىۋايەت تارقالغان: يەتتە قىز كۆپپالارلا كەلگەندە نان يېقىۋاتقان يېرىدىن ئۆزىنى تونۇرغا تاشلاپ ئۆلۈۋالغان. ھازىرمۇ تونۇرنىڭ ئورنى بار. ئايالار تونۇر بېشىغا كېلىپ ئاۋاپ قىلىدۇ، تىۋا قىلىدۇ. بۇ قىزلار تونۇرغا سەكرىگەندە نېشى چۆل، ئىچى بوستان بولسۇن، دەپ سەكرىگەن. شۇڭا بۇ يەرلەر چۆللۈككە ئايلانغانمىش.

رەببانە ئاتام مازىرى كورلا تەۋەسىدە تەسىرى بىرقەدەر چوڭ مازار بولۇپ، بۇرۇن بۇ مازارغا تۇنەك مەزگىلىدە نۇرغۇن ئادەم كېلىدىكەن. ھازىرمۇ ئاغرىق ۋە پالەچ كېسىلى بارلار كۆپ كېلىدۇ. بۇ مازار قەدىمكى يىپەك يولى ئۈستىدە بولۇپ، بۇ يەردىن بۇگۇر، لوپنۇر، كۇچاغىچە بارغىلى بولىدۇ.

تاهىر - زۆھرە قەبرىسى

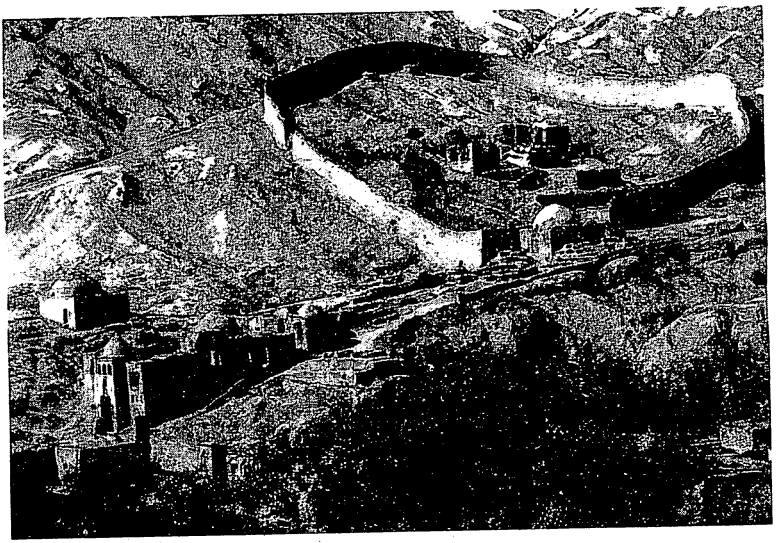
تاهىر - زۆھرە قەبرىسى كورلا شەھرىنىڭ شەرقىي شىمال تەرىپىدىكى باشئەگىم تېغىدا بولۇپ، قەبرە ئېگىز تاغ ئۈستىگە جايلاشقان، يولى تىك ۋە خەتەرلىك . بۇ جاي «قالغا مازىرىم» دەپمۇ ئاتىلىدۇ.

ھازىر تاهىر - زۆھرە ياشىغان ماكان، زامان ۋە تاهىر-زۆھرە قەبرىسى توغرىسىدا بىرەر يازما ماتېرىيال يوق. ئەمما ئۇزاق ئۆتمۈشتىن تا ھازىرغىچە ئېغىزدىن - ئېغىزغا كۆچۈپ

كېلىۋاتقان رىۋايەتلەر ۋە مەتبۇئاتلاردا ئېلان قىلىنىۋاتقان ھەر خىل ئەسەرلەردە تاھىر بىلەن زۆھرە ياشىغان ماكانىنى كورلا شەھىرىنىڭ شەرقىي شىمالىغا جايلاشقان باشئەگىم ئېتىكى ۋە قايدۇ دەريا سى (قاراشەھەر دەريا سى) نىڭ باشئەگىم ئېقىنى (كۆنچى دەريا سىنىڭ يۇقىرى ئېقىنى) بويىدىكى قەدىمىي جايلار دەپ قاراپ كەلمەكتە. بۇ جايلار قەدىمىي بىپەك يولىنىڭ تۈگۈنى بولۇپ، گۈزەل مەنزىرىسى ۋە تاھىر - زۆھرە توغرىسىدىكى تەسىرلىك رىۋايەتلىرى بىلەن ئەتراپقا مەشھۇر بولغان.

يەرلىك رىۋايەتلەردىن قارىغاندا، تاھىر قاراشەھەر پادىشاھىنىڭ ئوڭ قول ۋەزىرىنىڭ ئوغلى، زۆھرە قاراشەھەر پادىشاھىنىڭ قىزى بولۇپ، ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ پاك مۇھەببىتى يولىدا كۆرەش قىلىپ، مۇراد - مەقسىتىگە يېتەلمەي ئالەمدىن ئۆتكەنىكەن. بۇ جايدىكى باغ تاھىر بىلەن زۆھرەنىڭ خاس بېغى ئىكەن. «مەلىكە چوققىسى» دەپ ئاتىلىدىغان خادا تاش تاھىر بىلەن زۆھرەنىڭ قەبرىسى ئىكەن، شۇڭا بۇ جاي ئەۋلادتىن ئەۋلادقا ئۇلۇغلىنىپ، تاۋاپ ۋە سەيلە - ساياھەت قىلىدىغان مەشھۇر جاي بولۇپ كەلگەن. ئىلگىرى بۇ جايدا بىر گۈمبەزلىك قەبرە ۋە شەيخلەر بولغان.

كورلىنىڭ ساياھەت ئىشلىرىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش ئۈچۈن بېقىنقى يىللاردىن بۇيان، ھۆكۈمەت ۋە ئىجتىمائىي تەشكىلاتلارنىڭ مەبلىغى بىلەن باشئەگىم تېغىدا «تاھىر - زۆھرە» نىڭ قەبرىسى قايتىدىن ياسالدى، «تاھىر - زۆھرە» نىڭ ئات ئۈستىدىكى ھەيكىلى ئورنىتىلدى ۋە قەبرىگە چىقىدىغان ئېگىز تاغقا تاش پەلەمپەي ياسالدى. ھازىر بۇ جاي كورلىنىڭ مۇھىم سەيلە - ساياھەت نۇقتىسىغا ئايلاندى.

تۇيۇق خوجام مازىرى

تۇيۇق خوجام پىچان ناھىيە تۇيۇق يېزىسى تۇيۇق مەھەللىسىنىڭ ئالدىدىكى يالقۇنتاغ تىزمىسىنىڭ تاغ قاپتىلىغا جايلاشقان بولۇپ، ئادەتتە «ئەسھابۇلكەھف» مازىرى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. تۇيۇق مازىرى جايلاشقان تاغدىكى غارلاردا تۇرپان بۇددىستلىرىنىڭ 4 — 7 - ئەسىر ئارىلىقىدا بىنا قىلغان ناشكېمىر تەسۋىرىي سەنئەت خەزىنىلىرى ساقلانغانىدى. ئىسلامىيەتتىن كېيىن، يەرلىك ئاھالىلەر ئۇنىڭغا «ئەسھابۇلكەھف» نامىدا سىرلىق ئىسلام يېپىنچىسىنى كىيدۇرگەن. بۇ خىل نام ھازىر دۇنيادىكى 10 دىن ئارتۇق جايدا تەكرارلىنىپ كەلمەكتە، غار ئىچىدە ئۇخلاۋاتقانلار يەتتە ئەۋلىيا (رىۋايەتلەردە دېيىلىشىچە، غارنىڭ ئىچىدە ئۇخلاۋاتقانلار ئالتە ئادەم، بىر ئىت بولۇپ،

بۇلار يەملەيخا، يەكسەلمەينا، ياۋايو يۇنۇس، ئازارپەت يۇنۇس، كەشپۇتەت يۇنۇس، كەلىبھوم ۋە قىتمىر دېيىلىدىغان بىر ئىت ئىكەن) دەپ رىۋايەت قىلىنىدۇ.

40 - يىللاردا تۇيۇقتا ئوقۇتقۇچى بولغان ئىسمايىل رەجەپ ئاكا تۇيۇقسىزكى ئەسھابۇلكەھف مازىرى توغرۇلۇق تۆۋەندىكى رىۋايەتنى خاتىرىلىگەن: يەمەندىن بەش كىشى (يەملەيخا، مەكسەلمەينا، مەرنۇش، زەبەرنۇش، شادىنۇش قاتارلىقلار) ھەقىقەتنى، ھەقىقىي خۇدانى ئىزدەپ سان - ساناقسىز يۇرتلارنى كېزىپ، يالقۇنتاغ دىيارىغا يېتىپ كەپتۇ. بۇ چاغدا بۇ يەرنىڭ پادىشاھىنىڭ ئىسمى دەقيانۇس ئىكەن. ئۇ ئۆزىنىڭ كارامىتىنىڭ بارلىقىغا كىشىلەرنى ئىشەندۈرۈش ئۈچۈن، ئاخشىمى باشقىلار بىلەن قىمار ئويناۋاتقاندا بىر دانە قارا چىراغنى ياندۇرۇپ، ئۇنى مۇشۇكنىڭ بېشىغا قويۇپ قويىدىكەن. بۇ مۇشۇك قىمار تۇتقۇچە قىمىر قىلماي، چىراغنى بېشىدىن چۈشۈرۈۋەتمەي جىم ئولتۇرىدىكەن. كىشىلەر بۇ مۆجىزىنى كۆرۈپ، پادىشاھ دەقيانۇسنى «خۇدا» دەپ ئېتىقاد قىلىدىغان بولۇپتۇ. بۇ ئەھۋاللاردىن خەۋەر تاپقان بۇ بەش كىشى بۇ ئىشنىڭ ھەقىقىتىنى بىلىش ئۈچۈن، پادىشاھ دەقيانۇس ھۇزۇرىغا زىيارەتكە بارماقچى بولۇپتۇ. دەقيانۇس ئۇلارنى ئاخشىمى قوبۇل قىپتۇ. مېھمان بىلەن ساھىبخان ئوتتۇرىسىدا كۆتۈش، ھال - ئەھۋال سوراش رەسمىيەتلىرى ئورۇندىلىپ بولغاندىن كېيىن، ئادەتتىكىدەك قىمار باشلىنىپتۇ. بۇ كىشىلەر قارىسا، ھەقىقەتەن مۇشۇكنىڭ بېشىغا قويۇلغان بىر دانە قارا چىراغ ئىچىدە پىلىك يېغى بىلەن پارقىراپ يېنىپ تۇرغۇدەك. مۇشۇك مىدىر - مىدىر قىلماي، ياغنى تۆكۈۋەتمەي جىم ئولتۇرغۇدەك. بۇ كىشىلەرمۇ بۇ ئىشقا ھەيران قاپتۇ. لېكىن، ئۇلار بۇ يەرگە كەلگۈچە ئالدىن ئېلىۋالغان بىر دانە

چاشقانىنى ئېھتىياتچانلىق بىلەن يەڭ ئىچىدىن چىقىرىپ قويۇپ بېرىپتۇ. مۇشۇك چاشقانىنى كۆرۈش بىلەن بېشىدىكى چىراغنى يېقىتىپ چۇشۇرۈپ، چاشقانىنى قوغلاپ كېتىپتۇ. شۇنىڭ بىلەن دەقيانۇسنىڭ يالغان خۇدالىق سىرى پاش بولۇپ قاپتۇ. دەقيانۇس بۇ ئىشنى كىمنىڭ قىلغانلىقىنى بىلىپ، ئۇلارنى دەرھال تۇتۇشقا بۇيرۇق چۇشۇرۇپتۇ. مۇنداق بولۇشىنى ئالدىن سەزگەن بۇ كىشىلەر دەرھال شەرقي شىمالغا قاراپ قېچىپ كېتىپتۇ. يولدا ئۇلارغا يول باشلايدىغان بولۇپ، دەقيانۇسنىڭ قويچىسى كەشپىۇتەت قوشۇلۇپتۇ. قويچىنىڭ ئىتى قىتمىرمۇ ئەگىشىپ ماڭغانىكەن، قويچى ئۇنى ھەرقانچە قوغلىسىمۇ ئەگىشىپ كېلىۋەرگەنلىكتىن، ئۇرۇپ پۇتىنى سۇندۇرۇپ قويۇپتۇ. ئىتنىڭ يەنىلا توكۇرلاپ كېلىۋاتقانلىقىنى كۆرگەن يەمەنلىكلەر ئىتنىڭ ئىگىسگە بولغان ساداقەتمەنلىكىدىن تەسىرلىنىپ، ئىتنى كۆتۈرۈپ مېڭىشنى بۇيرۇپتۇ. شۇنداق قىلىپ، ئۇلار بىر ھازا مېڭىپ، 50 — 60 يول يىراقلىقتىكى تۇيۇق ئېغىزغا يېتىپ كېلىپ، غارغا كىرىپ سۇقۇنۇپتۇ. دەقيانۇسنىڭ ئادەملىرى ھەممە يەرنى ئىزدەپ تاپالماي، ئاخىر غارنىڭ ئاغزىغا كېلىپ قارىسا، غارنىڭ ئاغزىنى ئۆمۈچۈك تورلىرى قاپلاپ كەتكەن، ئۇلار بۇ يەرگە كىرمەپتۇ، دەپ قايتىپ كېتىپتۇ. شۇنداق قىلىپ بۇ كىشىلەر دەقيانۇسنىڭ ئادەملىرىدىن قۇتۇلۇپ قاپتۇ، ئاندىن ئۇلار غاردىن چىقماستىن ئۇخلاپ كېتىپتۇ. ئۇلار ئازمۇ، كۆپمۇ، ئىشقىلىپ بىر مەزگىل ئۇخلىغاندىن كېيىن ئويغىنىپ، قورساقلىرى ئاچقانلىقىنى ھېس قىپتۇ. مەسلىھەتلىشىپ ئىككى كىشىنى تاشقىرىغا يېمەكلىك سېتىۋېلىشقا ئەۋەتىپتۇ. بۇ ئىككى كىشى غاردىن چىقىپ، غار ئالدىدىن ئېقىۋاتقان ئۆستەڭ بويىغا چۇشۇپ، يۇز — قوللىرىنى يۇيۇپ

بولۇپ، ئەتراپتىكى كىشىلەردىن يېمەكلىك سېتىۋالماقچى بولۇپ، بىرنەچچە تەڭگىنى چىقىرىپ ئۇلارغا سۇنۇپتۇ. كىشىلەر بۇ تەڭگىلەرنى كۆرۈپ، بۇ 300 نەچچە يىل بۇرۇنقى پادىشاھ دەقيانۇس زامانىسىدىكى تەڭگىلەر ئىكەن، پادىشاھ دەقيانۇس ئاللىقاچان ئۆلۈپ كەتتى دېيىشىپتۇ، بۇ كىشىلەر «بىز بۇ غاردا بىر كېچە ـ كۈندۈز ئۇخلىغاندەك قىلىۋىدۇق» دەپتۇ. شۇنىڭ بىلەن بۇ يەردىكىلەر بۇ غاردىكى كىشىلەر ئۇلۇغلار ئىكەن، دەپ غارنى مازار قىلىپ، «ئەسھابۇلكەھف» مازىرى، يەنى «غار كىشىلىرى» مازىرى دەپ ئاتاپتۇ.

تۇيۇق غارنىڭ قۇرئاندا ئېيتىلغان «ئەسھابۇلكەھف» غارى ئەمەسلىكىنى ئەينى زامانلاردىلا مولا مۇسا سايرامى «تارىخىي ھەمدى» ناملىق ئەسىرىدە پاكىتلار ئارقىلىق رەت قىلغانىدى.

تۇيۇق خوجامدىكى قەبرىلەر ئىچىدە بۇددا دىنى دەۋرىگە ئائىت قەبرىلەر بار. تۇيۇق خوجامغا چىقىدىغان پەلەمپەيدە بىر چاسا تاش بار. ئۇ ئەينى دەۋردە بۇددا تۇۋرۇكىنى تىكلىگەندە ئۇلىغا قويغان تاش. ئۇنىڭ چۆرىسىدە نېلۇپەر گۈل نۇسخىسى ئويۇلغان. شەيخلەر بۇ گۈل نۇسخىسىنى تاۋاپقا كەلگەنلەرگە «ئاللا، ئاللا» دېگەن گەپ دەپ چۈشەندۈرىدۇ. تۇيۇق خوجامنىڭ ئورنىدا ئەسلىدە بۇددا دىنىنىڭ چوڭ ئىبادەتخانىسى بولغان. 1984 ـ يىلى تۇرپان مۇزېيىنىڭ باشلىقى مەرھۇم مەمەت ھاجى بىلەن ئابلىم ئەپەندى تۇيۇق خوجام ئەتراپىدا قېزىش ئېلىپ بارغاندا، تۇيۇق خوجامنىڭ پەسرەك تەرىپىدىكى شەيخلەر ئۆيىنىڭ ئارقا تەرىپىدىكى ئېرىقنىڭ يېنىدىن قازغان ئىككى قەبرىدىن بۇددا دەۋرىگە ئائىت ساپال جەسەت ساندۇقى چىققان. بۇ شۇ چاغدىكى راھىبلارنىڭ قەبرىسى بولۇشى

مۇمكىن.

تۇيۇق خوجام مازىرى جامە (چوڭ مەسچىت)، غار (كەھف)، گۇمبەز، ئېتىكاپخانا ۋە قەبرىستانلىق قاتارلىق بىر بۇرۇش قۇرۇلۇشلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولۇپ، ئومۇمىي قۇرۇلۇش كۆلىمى 12000 كۋادرات مېتىر كېلىدۇ. ئەسلىدە جامە تۇيۇق ئالدى مەسچىت ياكى مەدرىسە دەپمۇ ئاتىلاتتى. جامە جىرانىڭ شەرقىي تەرىپىگە جايلاشقان بولۇپ، ھازىر بۇ جامە مەۋجۇت ئەمەس. غار بىلەن گۇمبەز تەخمىنەن 30 — 40 مېتىر ئېگىزلىكتىكى تاغ باغرىغا جايلاشقان، پۈتۈنلەي خىش قۇرۇلمىلىق، ئۇستى يېشىل، مازارنىڭ چوققىسىغا ھىلال ئاي بەلگىسى ئورنىتىلغان، مازارنىڭ تۆت بۇرجىكىدە ئاق، قىزىل، يېشىل رەختلەردىن تىكىلگەن تۇغ قادالغان خادا بار ئىدى. گۇمبەزنىڭ ئاستىغا خىش ياتقۇزۇلۇپ، گىلەم سېلىنغان. گۇمبەز ئىچىدە «غەللە ساندۇقى» ئورنىتىلغان، ئۇدۇلىدا بىر غار بار. غارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بۇ مازار چاسا شەكىلدە سېلىنغان بولۇپ، كۆلىمى تەخمىنەن 60 كۋادرات مېتىر كېلىدۇ. بەش مېتىر ئېگىزلىكتىكى تام ئۇستىگە گۇمبەز ئورنىتىلغان، تورۇسلىرىغا خىلمۇخىل نەقىشلەر ئىشلەنگەن. مازارنىڭ ئىچىدىكى تام، تورۇسلارغا قىزىل، ئاق، يېشىل، قارا، كۆك يىپەك رەخت لەۋھەلەر ئېسىلغان بولۇپ، بۇ لەۋھەلەردە ئەرەبچە، ئۇيغۇرچە، خەنزۇچە يېزىلغان يادنامىلەر بار ئىدى.

دېمەك، مازارنىڭ قۇرۇلۇشى ھەيۋەتلىك ھەم سۇرلۇك ئىدى. مولا مۇسا سايرامى (مىلادىيە 1836 — 1917– يىللىرى) ئۆزىنىڭ «تارىخىي ھەمىدى» ۋە «دەربايان ئەسھابۇلكەھف» نامىلىق ئەسەرلىرىدە زىكرى قىلىشچە، ئەسھابۇلكەھف ئورۇنلاشقان جاي ئېگىز تاغ بولۇپ، بۇ جايغا نەچچە شوتا بويى پەلەمپەيي بىلەن چىقىدۇ. تاغنىڭ ئۇستىدە

بىرقانچە ھۇجرا، كايۋان، راۋاقچە، مەسچىت، مېھراب، مۇنبەر ۋە باشقا ئۆيلەر بار... بۇ مازارنىڭ شەيخ، جارۇپكەشلىرىمۇ 300 ئۆيلۈكتىن ئارتۇق، بۇرۇن مۇسۇلمان خانلار، ئەمىرلەرمۇ بىرمۇنچە ۋەخپە - ئەۋقاپلارنى بەرگەنىدى.

تۇيۇق خوجام مازىرىنىڭ قاچان بىنا قىلىنغانلىقى ۋە ئۇنىڭ تارىخى توغرىسىدا ئېنىق يازما ماتېرىيال يوق. بەزى مەنبەلەردە 14 - ئەسىرنىڭ ئاخىرى تۇغلۇق تۆمۈرخاننىڭ ئوغلى خىزىر خوجا زامانىدىن (مىلادىيە 1389— 1403- يىللىرى) تارتىپ مازار سۈپىتىدە بەرپا قىلىنىپ تاۋاپگاھغا ئايلانغانلىقى تىلغا ئېلىنىدۇ. يەنە بەزى تارىخىي مەنبەلەردە ئېيتىلىشىچە، 18 - ئەسىرنىڭ باشلىرى لۈكچۈن ۋاڭى ئىمىن خوجا زامانىدا تۇيۇق مازىرى بىنا قىلىنغان. ئىمىن خوجا تۇيۇق يېزا مازار ئالدى مەھەللىسىنىڭ «قونجا» دېگەن يېرىدىكى 300 تۈپ تەكنى مازارنىڭ خراجىتىگە ئىشلىتىش ئۈچۈن ۋەخپە قىلىپ بەرگەن. مازارغا قاراشقا بىر مۇتەۋەللى، 2 - 3 شەيخ، بىر چىراغچى، بىر جارۇپكەش، بىر بوكەل (قازان بېشىنى باشقۇرغۇچى)، بىر ھوشۇرچى (كىرىم - چىقىمىنى باشقۇرغۇچى) قاتارلىق مەخسۇس خادىملارنى بېكىتىپ بەرگەن. ھەر يىلى بىر قېتىم ئات، كالا، قوي ئۆلتۈرۈپ نەزىر - چىراغ قىلىش، مازارغا ئۆچۈرمەي چىراغ يېقىپ تۇرۇش، جۈمە نامىزىنى تۇيۇق مەدرىسى (جامە)دە ئوقۇش، مازارغا تاۋاپقا كەلگەنلەرنىڭ ھالىدىن خەۋەر ئېلىش، مازاردا ئىستىقامەت قىلىپ ياتقان سوپى - زاھىتلارنىڭ تۇرمۇشىغا ياردەم بېرىش قاتارلىق بەلگىلىمىلەرنى چىقارغان. شۇنىڭ بىلەن جەنۇبىي ۋە شىمالىي شىنجاڭ، ھەتتا ئىچكى ئۆلكە ۋە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىن كىشىلەر كېلىپ

بۇ مازارنى ئاۋات قىلغان. دېمەك، مازار خېلى ئۇزاق زامانلاردىن بېرى ئۆزىنىڭ سېھرىي كۈچى بىلەن يىراق — يېقىندىكى كىشىلەرنى ئۆزىگە مەھلىيا قىلىپ كەلگەن. ھەر يىلى 5 — ئايدىن 10 — ئايغىچە بۇ يەرگە كېلىپ تاۋاپ قىلىدىغانلار ناھايىتى كۆپ، ئوتتۇرا ھېساب بىلەن بىر يىلدا 10 مىڭ ئادەم كېلەتتى. شەيخلەر مازارغا قۇم ئەكېلىپ تۆكۈپ قويغان بولۇپ، پۈت، قولى ئاغرىيدىغانلار بۇ يەردە قۇمغا چۈشىدىكەن. شەيخلەر يەنە ھاسسىسى بىلەن ھاجەتمەنلەرنى سىيرىپ — ئۇۋۇلاپ قويىدىكەن. 50 — يىللاردىن بۇرۇن بۇ يەردە خۇراپىي ئادەتلەر تېخىمۇ كۈچلۈك ئىدى، ئۇ چاغلاردا بۇ مازارغا تاۋاپقا كەلگەن كىشىلەر تاغدىن دومىلاپ چۈشكەن قىزىل تاشلارنى ئېزىپ، ئۇنى «تۇتىيا توپا، 72 كېسەلگە داۋا» دەپ ئېلىپ كېتەتتى. ئەينى چاغلاردا يەنە مازار بېنىدىكى ئۇجمە شېخىدىن ياسالغان ھاسىلارنى (مازار بېنىغا تەككەن ئۇجمە كۆچەتتى ئەككى يىللىق بولغاندا ئۇنىڭ شاخلىرىنى بوغۇپ قويسا، ھەربىر شېخى گۈل چىقىرىپ بوغۇملاپ ئۆسەتتى. ئۇنى كېسىپ ئېلىپ قوقاسقا كۆمۈپ، تۇز سۈيىگە ئۇزۇنراق چىلاپ، ئاپتاپقا سالسا، قىپقىزىل ھەم ئېغىر بولۇپ قۇراتتى، ئاندىن ئۇنى ھاسا قىلىپ ياسىشاتتى) تاۋاپقا كەلگەن كىشىلەرگە قىممەت باھادا ساتىدىغانلار بولغان. «كىتاب تارىخ جەريدىسى»دە، ئەينى چاغدىكى خۇراپىي ئادەتلەر مۇنداق خاتىرىلەنگەن: «بىر كىشى ئۇلارنىڭ ئىسمىنى ئاغزىغا ئېلىپ بىرەر ھاجەتلىرىنى تىلىسە، تىلىكى ھاسىل بولۇر. بىرنەرسىدىن خەۋپ سەزسە قۇتۇلار، ئوت يانغاندا بىرەر چۈپرەككە ئۇلارنىڭ ئىسىملىرىدىن يازىپ يانغىنغا تاشلىسا ئوت ئۆچەر. قەغەزگە يازىپ بۆشۈكتىكى يىغلاۋاتقۇ بالىنىڭ ياستۇقى ئاستىغا قويسا

يىغىلماس، ئېكىنگە خەۋپ بولغاندا قەغەزگە يازىپ ياغاچقا بەلەپ ئېكىن ئۇنى ئورتاسىغا قادىلار، شەقىقى باش ئاغرىسا باشقا بەلىلەر، پادىشاھلارغا يولۇققاندا ئوق تەرەپكە، بالا تۇغۇش ئۇچۇن تولغاق تۇتقاندا سول تەرەپكە بەلىلەر. مال ـ دۇنيانى ساقلاش ئۇچۇن، ئۆلۈمدىن قۇتۇلۇش، دېگەندا سالامەتلىك ئۇچۇن بۇ زاتلارنىڭ ئىسىملىرىنى يېزىپ تۇمار قىلىپ ياندا ساقلار.»

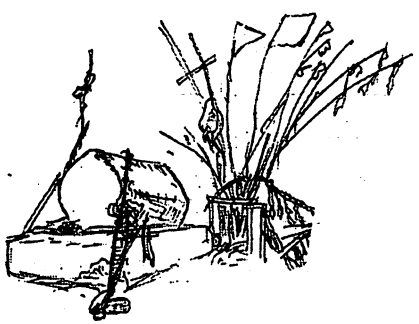
تاۋاپچىلار ئىچىدە گەنسۇ، نىڭشيا، چىڭخەي قاتارلىق جايلاردىن كەلگەن مۇسۇلمانلارمۇ بار. كىشىلەر بۇ مازارغا ھەج تاۋاپ، زىيارەت ئۇچۇن كېلىپ، شەيخلەرنىڭ كۆرسەتمىسى بويىچە ئاق رەختكە ئۆزلىرىنىڭ ئىسىم شەرىپىنى ۋە يۇرتىنى يېزىپ خاتىرە قالدۇرۇپ قويۇشقان.

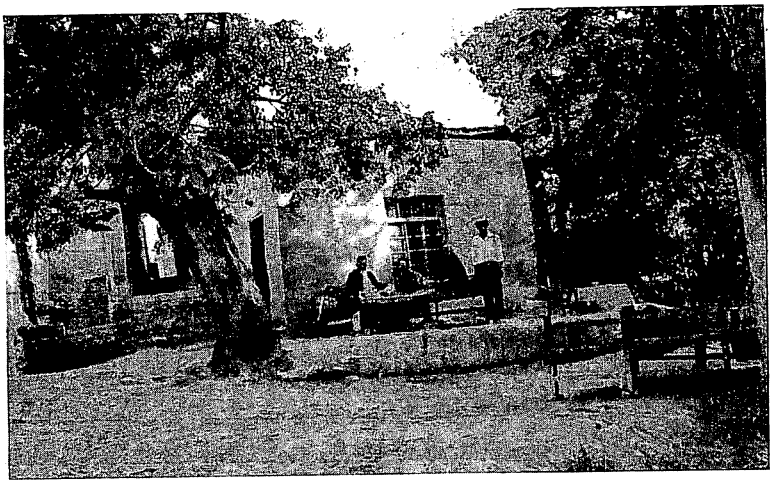
تۇيۇق خوجام مازىرى 60 ـ يىللاردا، بولۇپمۇ «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە ۋەيران قىلىۋېتىلگەن، جامە مەسچىتىمۇ ۋەيران بولغان، پەقەت ئەسلىدە مازار ئىچىگە ئېلىنغان غارنىڭ ئاغزى بىلەن ئەتراپىدىكى قەبرىستانلىقلا ساقلىنىپ قالغان. بېيجىڭ سېلىنغان گۈمبەزنىڭ شەرقىدىكى ئىشىك بىلەن غارغا كىرگىلى بولىدۇ. بۇ غار زال بىلەن بىر تۇتاش بولۇپ، غار ئىشىكىدىن كىرىپ ئىككى ـ ئۇچ مېتىرلىق كاردوردىن ئېگىشىپ ئۆتكەندىن كېيىن توغرىسى ئالتە ئادەم پاتقۇدەك، كەڭلىكى بىر مېتىردىن ئارتۇقراق چوڭلۇقتىكى غار ئىچىگە كىرىمىز. بۇ يەردە شەيخ چىراغ يېقىپ دۇئا ـ تىلاۋەت قىلىپ بېرىدۇ. تولا چىراغ يېقىلغاچقا غار تاملىرى قاپقارا ئىسلىشىپ كەتكەن. ئەينى چاغدا ئاپاق خوجا ئېتىكاپتا ئولتۇرغان جايغا بىر گۈمبەز سېلىنغان. بۇ گۈمبەز غارنىڭ ئاياغ تەرىپىدىكى ئويمانلىقتا بولۇپ، ھېلىمۇ ساقلانماقتا.

تۇيۇق خوجام مازىرى ئەتراپى ئاممىۋى قەبرىستانلىق

بولۇپ، بۇ يەرگە ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدىن تارتىپ ھازىرغىچە بولغان ئارىلىقتا، ئەتراپتىكى يېزىلاردىن ۋاپات بولغان كىشىلەر دەپنە قىلىنغان. ئۇلارنىڭ ئىچىدە ئۇلۇغ شائىر ئەھمەد باقى خوجامنىياز قەسىرى، قەشقەر ھاكىمبېگى زوھۇرىددىن بەگ ۋە ھەمدۇللا ئەلەم ئاخۇنۇنىڭ قەبرىگاھىمۇ بار. ھازىرقى مازارنىڭ شەرقىدىكى غول ئىچىگە جايلاشقان ئىككى قەۋەتلىك جامە بىرقەدەر ھەيۋەتلىك بولۇپ، يېقىنقى يىللاردا سېلىنغان.

تۇيۇق خوجام مازىرى «ناھىيە دەرىجىلىك نۇقتىلىق مۇھاپىزەت قىلىنىدىغان مەدەنىيەت يادىكارلىق ئورۇن» قىلىپ بېكىتىلدى ھەمدە سىرتقا ئېچىۋېتىلدى.

سەيدىخان خوجام مازىرى

بۇ مازار تۇرپان شەھىرى سەيدىخان كەنتىدە بولۇپ، ئۇرۇمچى – تۇرپان – توقسۇن چوڭ تاشيولىدىن 500 مېتىرچە يىراقلىقتىكى مەھەللە ئىچىگە جايلاشقان، ئىگىلىگەن ئومۇمىي يەر كۆلىمى تەخمىنەن 100 كۋادرات مېتىر ئەتراپىدا. مازارنىڭ تولۇق ئىسمى سەئىد دىھقان مازىرى بولۇپ، دىھقانچىلىق پىرى دەپ قارىلىپ كەلگەن. ھەر يىلى ئەتىيازلىق تېرىلغۇدىن بۇرۇن ۋە كۈزلۈك يىغىمدىن كېيىن، كىشىلەر مۇشۇ مازارنى تاۋاپ قىلىشاتتى. مازارنىڭ كەينى يان تەرىپىدە ئانچە ئېگىز بولمىغان تاغ بار. مازار شەكلى يەرلىكلەرنىڭ قورۇ تۈزۈلۈشىگە ئوخشايدۇ. قورۇنىڭ سىرتىدا ئوڭ تەرەپتە سۇپا ۋە سۇيىغا يانداش سىلىنغان شەيخنىڭ ئۆيى بار. سول تەرەپتىمۇ بىر ئىغىز ئۆي بار، ئىككى ئۆي ئوتتۇرىسىدىكى تار

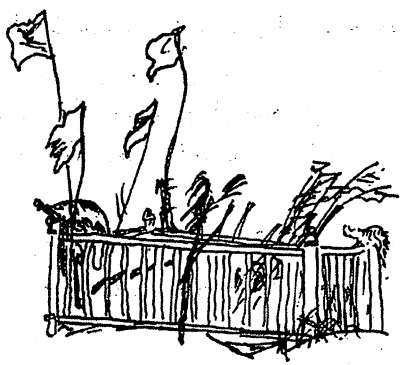
يولدىن ئالته ـ يەتته مېتىر ئىچكىرىدە يەتته ـ سەككىز بالداقلىق پەلەمپەي بىلەن 10 نەچچە كۈادرات مېتىرلىق بىر كىچىك هويلىغا چىقىمىز. بۇ يەردىن ئالدى بىلەن دالان ئۆيگە كىرىمىز. بۇ ئۆي پائالىيەت ئۆيى بولۇپ، تام ئويۇقلىرىدا قارا چىراغلىرى بار. دالان ئۆينىڭ سول تەرىپىدىكى ئىشىكتىن كىرسەك، بىر كىچىك كارىدور بار، كارىدورنىڭ ئوڭ، سول تەرىپىدە بىر ئېغىزدىن 30 نەچچە كۈادرات مېتىر چوڭلۇقتا ئۆي بار. ئوڭ تەرەپتىكى ئۆينىڭ ئوتتۇرىسىدا سەيدىخان خوجامنىڭ قەبرىسى بار. شەيخنىڭ ئېيتمىشىچە، سول تەرەپتىكى ئۆينىڭ ئوتتۇرىسىدىكى قەبرە سەيدىخان خوجامنىڭ ئايالىنىڭ قەبرىسى ئىكەن (بەزى رىۋايەتلەردە سەيدىخان خوجامنىڭ ئىنىسى دېيىلىدۇ). هەر ئىككى تەرەپتىكى ئۆيدىكى قەبرىلەرگە يوپۇقلار يېپىلغان بولۇپ، يەنە ئىبادەت قىلىشقا ئىشلىتىدىغان چىراغ ۋە پاختىلار بار. مازار جايلاشقان ئورۇن بىرئاز ئېگىز بولۇپ، مازارلىقنىڭ تۆۋىنىدىكى جايلار بۇك ـ باراقسان دەل ـ دەرەخلەر بىلەن قاپلانغان. دەرەخلىك ئوتتۇرىسىدا بۇلدۇقلاپ ئۇرغان ئىككى بۇلاق بار. بۇلاق بېشىدىكى دەرەخلەرگە هەر خىل رەڭدىكى پۇرۇچلار چىگىلگەن. بۇلاق سۇيى سۇس كۆك رەڭدە كۆرۈنىدۇ. كىشىلەر بۇلاق سۇيىنى خوجام دەپنە قىلىنغان يەرنىڭ تەكتىدىن چىققان دەيدۇ. كۆكسى ئاغرىپ قالغان ئايالالار ئەنە شۇ بۇلاق سۇيى بىلەن يۇيىدۇ. بۇ بەرگە ئۇيغۇر ئايالىرىدىن باشقا خۇيزۇ ئايالىرىمۇ كېلىدۇ. بۇرۇن بۇ يەردە يەنە نورۇز بايرىمىمۇ ئۆتكۈزۈلەتتى. مازارنىڭ شەيخلىرى خېلىلا ياشىنىپ قالغان، ئەر ـ ئايال هەر ئىككى شەيخنىڭ پۇتى ئاجىز. هازىر ئۇلارنىڭ 20 نەچچە ياشلار چامىسىدىكى نەۋرىسى شەيخلىق قىلىۋاتىدۇ. بۇ مازارغا روهىي كېسەللەرمۇ، بالا تەلەپ قىلىدىغانلارمۇ، كۆز ـ قۇلىقى

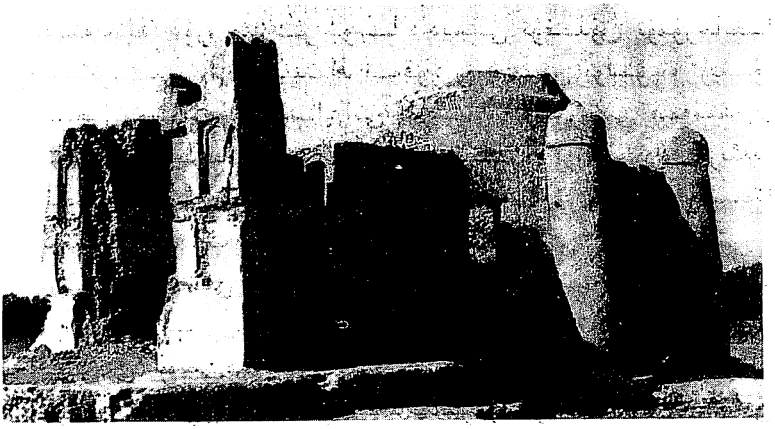
ئاغرىپ قالغانلارمۇ كېلىدۇ. يەنە بۇئىملەر تەلەپ نەزىر قىلغىلى كېلىدۇ. بۇنىڭدا بىرەر بۇئىم: «مەن پالانى كۈنى مازارىدا تەلەپ نەزىر قىلىمەن» دەپ جاكارلاپ قويىدۇ. نەزىرگە كېلىدىغانلارنىڭ ھەربىرى ئازراق ئۇن، ياغ، گۈرۈچ ياكى نان قاتارلىق نەرسىلەرنى ئەكېلىپ ئوپچە تاماق قىلىپ يېيىشىدۇ، ئاندىن دالاندىكى ئۆيدە خەتمە ئوقۇپ، ھەلقە قىلىدۇ. بۇرۇن تەلەپ نەزىر قىلىدىغانلار كۆپ ئىدى، ھازىر ئازلاپ كەتتى. رىئايەت قىلىنىشىچە، سەيدىخان خوجامنىڭ ئەسلىي ئىسمى سەئىد دېھقان ئىكەن. قەدىمكى زامانداتۇرپاننىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى ئېدىرلىق ئىچىدە نۇرغۇنلىغان كىچىك بۇلاقلار بار بولۇپ، بۇ يەرگە ئۇزاق يىللارغىچە ئادەم ئايىغ باسمىغانىكەن. كۈنلەرنىڭ بىرىدە ئانچە يىراق بولمىغان بىر مەھەللىدە ياشايدىغان سەئىد ئىسىملىك دېھقان بۇ ئېدىرلىققا كېلىپ قاپتۇ. ئۇ بۇ يەردە تېرىقچىلىق قىلىشقا بولىدىغانلىقىنى پەملەپتۇ ــ دە، ئۆيگە قايتىپ دېھقانچىلىق سايمانلىرىنى، ئوزۇق ــ تۈلۈكىنى يېتەرلىك ئەكېلىپ، بوز يەر ئېچىپ يەر تېرىشقا باشلاپتۇ. ئۇ بۇلاقلارنىڭ كۆزىنى ئېچىپ، ئېرىقلارنى چېپىپ كۆپ ئەجىر قىپتۇ، كۈزلۈكى ئەجرىگە يارىشا مول ھوسۇل ئاپتۇ. كېيىنچە مەھەللىدىن يەنە بىر قىسىم كىشىلەر سەئىد دېھقانىنىڭ تەشەببۇسى بىلەن بۇ جايغا كېلىپ تېرىقچىلىق قىلىشقا كىرىشىپتۇ. بۇ جايدا بارا ــ بارا ئادەملەر كۆپىيىپ، مەھەللىلەر پەيدا بولۇپتۇ. بىر جۈمە كۈنى سەئىد دېھقان ئۇ دۇنياغا سەپەر قىپتۇ. كىشىلەر ئۇنى ئېگىزرەك تۆپىلىككە دەپنە قىلىپ، قەبرىگاھى ئۈچۈن چىرايلىق گۈمبەز ياستىپتۇ. ۋاقىتنىڭ ئۆتۈشى بىلەن گۈمبەز ئەتراپى كېڭىيىپ خېلى چوڭ مازارلىققا ئايلىنىپتۇ. كىشىلەر ئۇ يەردە سەئىد دېھقانىنى خاتىرىلەپ نەزىر ــ چىراغ

ئۆتكۈزىدىغان بوپتۇ ۋە ھەر جايدىن كىشىلەر زىيارەتكە كېلىدىغان بوپتۇ. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، ئۇ يەنە كۈپپارلار بىلەن بولغان ئۇرۇشتا ئەلپەتتا خوجامغا ئاشلىق توشۇپ بەرگەنمىكەن. سەيدىخان خوجام مازىرىغا يېقىن جايدا چەش تاغ دەپ ئاتىلىدىغان تاغ بار. چەش تاغ بىر ئېگىز تۆپىلىك، تۆپىلىكنىڭ شىمال تەرىپى كەمتۈك. رىۋايەت قىلىنىشىچە، بىر يىلى ئاشلىق ئوخشاپ كېتىپ تاغدەك چەشلەپ قويۇلغان، ئېھتىياجى بارلار خالىغانچە ئەكېتىشكەن. بىر ئايال بالىسىنى ئەگەشتۈرۈپ شۇ تاغدىن ئاشلىق ئەكېلىپ پوشكال ساپتۇ. بۇ چاغدا بالىسى تەرەت قىپتۇ، تەرىتىنى ئېرىتىدىغان نەرسە تاپالماي ئۆزى سىيالغان پوشكال بىلەن ئېرىتىپتۇ. شۇنىڭ بىلەن چەش تاغ تاشقا ئايلىنىپ قاپتۇ ھەمدە شۇ ئايال ئاشلىق ئالغاندا كەمتۈك بولۇپ قالغان يېرىمۇ شۇ كەمتۈك بويىچە قاپتۇ. شەيخىنىڭ ئېيتىشىچە، ئەسلىدە بۇرۇن بۇ تاغلارنىڭ ئۈستىدە ئىككى تۆلۈق، بىر ياغاچ گۈرجەك ۋە بىر باغلام چەش بار ئىكەن، كېيىنچە بۇ نەرسىلەرنى بوران ئۇچۇرۇپ كېتىپتۇ، مازارنىڭ ئۈستىدىمۇ ئەسلىدە گۈمبەز بار ئىكەن، كېيىن ئۆرۈلۈپ چۈشۈپتۇ. بۇ يەردە ئىككى قەبرە بولغاچقا، قوش گۈمبەز دەپمۇ ئاتايدىكەن.

بۇ مازار توقسۇن، ئۇرۇمچى قاتارلىق ئورۇنلارغا باردىغان بۇرۇنقى چوڭ يول بويىدا بولغاچقا، بۇرۇن ئۇ يەرگە يولوچىلار كۆپ كېلەتتى. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، «ئىسھاقىيە» گۇرۇھىنىڭ پېشۋاسى خوجا شاھىدنىڭ نەۋرىسى شۇ چاغدىكى لۇكچۇن ۋالىسى ئىمىن بىلەن بىرلىشىپ قوشۇن تارتىپ يەكەنگە بېرىپ، ئۇ يەرنى قاتتىق ئىسكەنجىگە ئالغان. بۇ چاغدا سەئىدىيە خانلىقىنىڭ ھوقۇقىنى قولغا كىرگۈزۈۋالغان ھىدايىتۇللا (ئاپاق خوجا)

ئامالسىز ئۆز ئورنىنى مۇھەممەد ئىمىن خانغا بوشىتىپ بېرىپ، ئۆزى ئەسھابۇلكەھفنى زىيارەت قىلىش باھانىسى بىلەن تۇرپانغا كەلگەن، ئۇ ئۆزىگە مۇرىت توپلاش ئۈچۈن ھەرقايسى مازارلارغا بارغان ۋە بۇل ئۈستىدە سەيدىخان مازىرىدىمۇ بىرنەچچە كۈن تۇرغان. شۇنىڭ ئۈچۈن كىشىلەر ھىدايەتۇللانى ئۇلۇغلاپ، ئۇنىڭغا ئاتاپ بىر گۈمبەز ياساپ، گۈمبەز ئىچىگە قەبرىگە ئوخشىتىپ تۇلۇق باغلىغان، گۈمبەزنىڭ ئىشىك بېشىغا «قەدەم جاي ھىدايەتۇللا» (ھىدايەتۇللا ئايىغ باسقان جاي) دەپ يېزىپ قويغان. شۇنىڭدىن بېرى سەيدىخان خوجام مازىرى تېخىمۇ ئۇلۇغلىنىپ، كىشىلەر زىيارەت قىلىدىغان ئورۇنلارنىڭ بىرى بولۇپ قالغان.

خىزىر خوجا مازىرى

خىزىر خوجا مازىرى تۇرپان شەھىرى ئايدىڭكۆل يېزىسى يەمشى مەھەللىسىنىڭ شەرق تەرىپىگە (تۇزلۇق تاغنىڭ جەنۇبىي تەرىپىگە) 3.5 كىلومېتىر كېلىدۇ. ئۇنىڭ خەرىتىدىكى ئورنى شەرقىي مېرىدىئان "11'3 °89، شىمالىي پاراللېل "36 '54 °42 بولۇپ، دېڭىز يۈزىدىن 57 مېتىر تۆۋەن.

خىزىر خوجا مازىرى جايلاشقان يەر تۇز بولۇپ، مازارلىقنىڭ ئالدى تۇزكەتكەن سايلىق، كەينى تەرىپى تېرىلغۇ ئېتىزى، ئومۇمىي يەر كۆلىمى 420 كۋادرات مېتىر كېلىدۇ. قەبرىگاھنىڭ ئىگىسى خىزىر خوجا شەرقىي چاغاتاي خانلىقىنىڭ 1 ـ ئەۋلاد خانى تۇغلۇق تۆمۈرخان (مىلادىيە 1347 ـــ 1363 ـ يىللىرى سەلتەنەتتە)نىڭ كىچىك ئوغلى، شەرقىي چاغاتاي خانلىقىنىڭ 3 ـ ئەۋلاد خانى ھەمدە بېشبالىق ـ ئىلبالىق ھاكىمىيىتىنىڭ 1 ـ ئەۋلاد ھۆكۈمرانى (مىلادىيە 1389 ـــ 1408 ـ يىللىرى

سەلتەنەتتە) دۇر. خىزىر خوجا دادىسى تۇغلۇق تۆمۈرخانغا ئوخشاش ئىسلام دىنىنىڭ تەقۋادار مۇرىتى بولۇپ، ئۇيغۇر تارىخچى مولا مۇسا سايرامى ئۆزىنىڭ «تارىخىي ھەمىدى» ناملىق ئەسىرىدە بۇ ھەقتە توختىلىپ، ئۇنى «شەرىئەت شوئارى، دىيانەتلىك، شىجائەتلىك ھەم باتۇرلۇقتا تەڭداشسىز... زات ئىدى» دەپ تەرىپلىگەنىدى.

بەزى تارىخىي مەنبەلەردە بايان قىلىنىشىچە، ئۇ تەختكە چىقىپ ھىجرىيە 795 - يىلى (مىلادىيە 1392 — 1393 - يىللىرى) ۋە ھىجرىيە 799 - يىلى (مىلادىيە 1396 — 1397 - يىللىرى) ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ، تۇرپان بىلەن قۇمۇلنى ئىگىلەپ، بۇ جايلاردىكى بۇددىستلارغا ئەجەللىك زەربە بېرىپ، زورلۇق كۈچ بىلەن ئىسلام دىنىنى كېڭەيتكەن، شۇنىڭ بىلەن ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرى بۇددا دىنىدىن ۋازكېچىپ، ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىشقا باشلىغان. خىزىر خوجىنىڭ قاچان، قانداق ۋاپات بولغانلىقى ئېنىق ئەمەس. بەزى مەنبەلەردە ئېيتىلىشىچە، خىزىر خوجا 1408 - يىلى غازات ئۇرۇشلىرىدا ۋاپات بولۇپ، ئۇنىڭ جەسىتى يەمشى دېگەن جايدا دەپنە قىلىنىپ، بۇ مازار شەكىللەنگەنمىكەن. بۇ مازارلىقنى يەرلىك كىشىلەر كېيىن «ئالتۇنلۇق» دەپ ئاتاپ كەلگەن.

خىزىر خوجا قەبرىگاھلىقى ئەسلىدە يۇەن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى دەۋرىدە بىنا قىلىنغان ئىسلام دىنى ئۇسلۇبىدىكى قۇرۇلۇش بولۇپ، ئۇزاق ۋاقىتتىن بۇيان ئانچە ياخشى مۇھاپىزەت قىلىنمىغانلىقتىن ئېغىر دەرىجىدە ۋەيران بولغان. مازارنىڭ ھازىرقى ساقلىنىش ئەھۋالىدىن قارىغاندا، مازار يۇمىلاق گۈمبەز تورۇسلۇق، كېسەك قۇرۇلمىلىق بولۇپ، ئالدى گۈمبەز ۋە كەينى گۈمبەزدىن ئىبارەت ئىككى گۈمبەزدىن تەشكىل تاپقان. ئالدى گۈمبەز

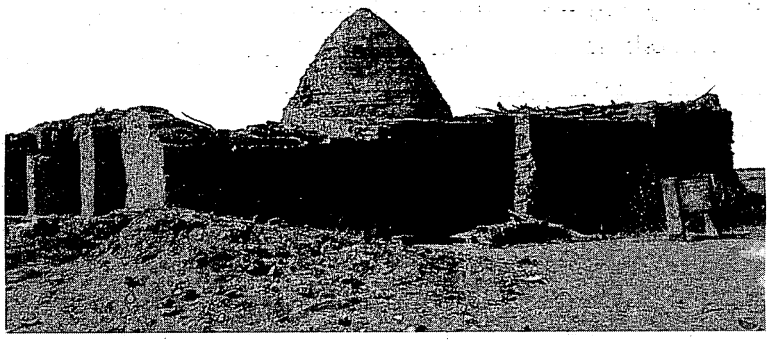
كىچىكىرەك بولۇپ، ئۇق، سول تەرىپىدە بىردىن كىچىك خانىسى بار. كىچىك گۈمبەزدىن ئۆتۈپ چوڭ گۈمبەزگە كىرىمىز. چوڭ گۈمبەزنىڭ ئاستى تەرىپى سەككىز قىرلىق بولۇپ، تاملىرىغا مېھراب شەكىلدە دېرىزىلەر چىقىرىلغان. گۈمبەزنىڭ كۆپ قىسمى ئۆرۈلۈپ چۈشكەن. ئالدىنقى سەيناسىنىڭ ئوڭ تەرەپ تاملىرى ئېغىر دەرىجىدە بۇزۇلغان. مازارنىڭ ئەتراپىدا ئەسلىدە ھەيۋەتلىك ئالتە مۇنار بار بولۇپ، مۇنارنىڭ تېگى قىسمى ئۆڭى ئىدى. ئۇنىڭ ئەسلىدىكى سۈپا قىسمى بۇزۇلۇپ كەتكەن. مەقبەرە ئوتتۇرىغا ئورۇنلاشتۇرۇلغان. مەقبەرىنىڭ قەبىرە سۈپىسى ئېغىر دەرىجىدە ۋەيران بولغان بولۇپ، مەقبەرە ئورنىغا توپا — تاشلار دۆۋىلىنىپ، ئۈستىگە يوپۇق يېپىپ قويۇلغان.

خىزىر خوجا مازىرىنىڭ شەرقتىن غەربكە ئۇزۇنلۇقى 28 مېتىر، شىمالدىن جەنۇبقا كەڭلىكى 15 مېتىر، ئاساسىي گەۋدە قۇرۇلۇشى شەرقتىن غەربكە 21 مېتىر، ئالدى كەڭلىكى 10 مېتىر، كەينى تەرەپ كەڭلىكى 14 مېتىر كېلىدۇ. تېمىنىڭ بەزى جايلىرىنىڭ قېلىنلىقى 2.1 مېتىر كېلىدۇ. ئىچكى قىسمىدىكى تاملىرىنىڭ بەزى جايلىرىغا خىلمۇخىل نەقىش ـ بېزەكلەر قىزىل، سېرىق، يېشىل، ئاق رەڭلەردە سىزىلغان بولۇپ، ھازىرمۇ ئۇنى ئوچۇق كۆرگىلى بولىدۇ. مازارنىڭ ئالدى ئىشىكتىن كەينى ئىشىككىچە كەڭلىكى 20.5 مېتىر كېلىدۇ. ئالدىنقى ھويلىنىڭ تېمىنىڭ قېلىنلىقى 1.1 مېتىر كېلىدۇ. قىسقىسى، خىزىر خوجا مازىرى يۇەن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى دەۋرىدە تۇرپاندا بىنا قىلىنغان ئىسلام دىنى ئۇسلۇبىدىكى قۇرۇلۇش بولۇپ، ئورۇنلاشتۇرۇلۇشى، ياسىلىش شەكلى ۋە نەقىش ـ بېزەكلىرى قاتارلىق جەھەتلەردە ئۆزگىچە يەرلىك ۋە دەۋر ئالاھىدىلىكىگە ئىگە مەدەنىي مىراسلاردىن بىرى. ئۇ

تۇرپاننىڭ ئىسلام بىناكارلىق سەنئىتىنى تەتقىق قىلىشتىلا ئەمەس، بەلكى تۇرمۇش ئۇرۇپ – ئادەتلىرىنى چۈشىنىشتىمۇ مۇھىم تارىخىي ماتېرىيال قىممىتىگە ئىگە. بۇ مازارنى ھەر يىلى ھېيت – ئايەم كۈنلىرى كىشىلەر كېلىپ تاۋاپ قىلىپ تۇرىدۇ. بۇ مازار نىكاھقا، كېسەلگە، ئوغرى ئالغانغا ھۆددە دەپ قارالغاچقا، يىراق يېقىندىن قىز – ئوغۇللار تۇرمۇش ئىشلىرى ئۈچۈن، مال – مۈلكىنى ئوغرىغا ئالدۇرۇپ قويغانلار ئوغرىنى تېپىش ئۈچۈن بۇ مازارغا كېلىپ، قازان ئېسىپ، خەتمەقۇرئان قىلدۇرۇپ. پۈتى ئاغرىيدىغانلار ئايىغىنى، بېشى ئاغرىيدىغانلار باش ياغلىقىنى مازارغا قويۇپ كېتىدىغان ئادەتمۇ بار.

خىزىر خوجا مازىرى 1999 – يىلى «ئاپتونوم رايون دەرىجىلىك نۇقتىلىق مۇھاپىزەت قىلىنىدىغان مەدەنىيەت يادىكارلىق ئورۇن» قىلىپ بېكىتىلگەن.

شېهىت بۇزرۇكۇار خوجام مازىرى

شېهىت بۇزرۇكۇار خوجام مازىرى تۇرپان شەھىرى ئايدىڭكۆل يېزىلىق خەلق ھۆكۈمىتى تۇرۇشلۇق جايىنىڭ توققۇز كىلومېتىر شەرقىدىكى جاڭزا كارىز كەنتىگە تەۋە جاڭگاللىققا جايلاشقان. مازارنىڭ خەرىتىدىكى ئورنى شەرقىي مېرىدىئان (ئۇزۇنلۇق) "47 '6 °89، شىمالىي پاراللېل (كەڭلىك) "20 '51 °42 تا بولۇپ، دېڭىز يۈزىدىن 94 مېتىر تۆۋەن.

شېهىت بۇزرۇكۇار خوجام مازىرىنىڭ كۆلىمى 416.1 كۋادرات مېتىر كېلىدۇ. رېۋايەت قىلىنىشىچە، مازارنىڭ ئىگىسى شېهىت بۇزرۇكۇار دېگەن زات بولۇپ، ئۇ 15 – ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا مۇشۇ جايلارغا كېلىپ، ئىسلام دىنىنى تارقىتىش پائالىيىتى بىلەن شۇغۇللانغان. ئۇنىڭ بىنا قىلىنغان دەۋرى يۈەن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرى، مىڭ سۇلالىسىنىڭ باشلىرى، يەنى 14 — 15 – ئەسىرلەر ئارىلىقىغا توغرا كېلىدۇ. مازارنىڭ قۇرۇلۇشى شەرقتىن غەربكە 28.5 مېتىر، شىمالدىن جەنۇبقا 14.6 مېتىر

كېلىدۇ. بۇ يەردە ئەسلىدە گۈمبەز بار بولۇپ، زامانىنىڭ ئۆتۈشى بىلەن ئۇرۇلۇپ كەتكەن. يەرلىك ئاھالىلەر قەبرىگاھنى قىزىل رەڭلىك خىش بىلەن ئاددىي گۈمبەز شەكلىدە قايتىدىن رېمونت قىلدۇرغان. قەبرىگاھنىڭ ئالدى تەرىپىدە ياغاچ بىلەن جاھازلانغان لەمپە ۋە بىرقانچە ئېغىز خەتمىقۇرئان قىلىدىغان ئۈي بار. مازارنىڭ ئالدى تەرىپىدە سۇيى قۇرۇپ كېتەي دەپ قالغان بىر قۇدۇق بار.

مازار جايلاشقان سايلىق ئەسلىدە قەبرىستانلىق بولۇپ، تەبىئىي ئاپەت، بوران ـ چاپقۇن، يامغۇر ـ يېشىن، كەلكۇن سۇيىنىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچراپ ئېرىنقچە، جىرالارنى ھاسىل قىلىشى تۈپەيلىدىن قەبرىلەر ۋەيران بولۇپ، جەسەتلەر ئېچىلىپ ئۇستىخانلىرى سىرتقا چىقىپ قالغان.

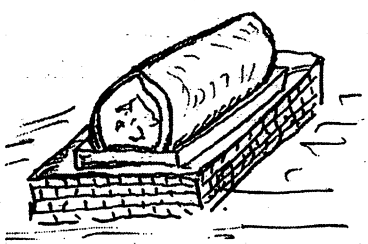

سۆگەل خوجام مازىرى

سۆگەل خوجام مازىرى تۈرپان شەھىرى ئۈزۈمچىلىك بېزىسىغا تەۋە بولۇپ، چاتقال بېزىسىغا باردىغان يېزا تاشيولىنىڭ لېۋىگە جايلاشقان. مازار ئائىلە ئولتۇراق رايونىنىڭ ئارىسىدا بولۇپ، ئىككى تەرىپى يەرلىكلەر ئۆيلىرى بىلەن يانداش، بىر تەرىپى يېزا تاشيولىغا قارايدۇ. مازارنىڭ قارشى تەرىپىدە شەيخنىڭ قورۇ – جايى بار. قەبرىگاھ ئاستى يۇمۇلاق، ئۈستى گۈمبەزسىمان قۇرۇلۇش بولۇپ، ئالدى قىسمىدا ئەگمە تورۇسلۇق قىسقا كاردورى ۋە كاردوردىن ئۆتكەندە مەقبەرە بار ئۆيگە كىرىدىغان ياغاچ ئىشىكى بار. قەبرىگاھ گەۋدىسى لاي بىلەن سۇۋالغان. قەبرىگاھ يەر يۈزىدىن كۆتۈرۈپ سېلىنغان. ئۆيىنىڭ ئوتتۇرىسىدا يوپۇقلار يېپىلغان قەبرە بار. قەبرىنىڭ يان تەرىپىدىكى چىراغ قويۇلغان جايلار تولا چىراغ

يېقىلغانلىقتىن قارىداپ، مايلىشىپ كەتكەن. بۇ مازارغا خۇيزۇلارمۇ كۆپ كېلىدۇ. خۇيزۇلار قەبرىستىكى يېنىغا خۇش پۇراقلىق كۆجىلەرنى ياقىدۇ. مازار تاملىرى پوملاپ ئاتقان لاي بىلەن قاپلىنىپ قېلىتلاپ كەتكەن. ئادەتتە يەردىكى بىر ئازگالدا تەييار ئېتىقلىق لاي ئۇزۇلمەيدۇ. بۇ مازارنى ئاساسەن سۆگىلى بار كىشىلەر تاۋاپ قىلىدۇ. ئۇلار يەردىكى لايدىن ئېلىپ ئۇنى سۆگىلىگە تەگكۈزۈپ مازار تېمىغا ئېتىپ، كەينىگە قارىماستىن مازاردىن چىقىپ كېتىدۇ. ئەگەر كەينىگە قاراپ تاشلىسا، سۆگىلى چۈشمەسمىش. ئەگەر قوي، كالا قاتارلىق ماللارغا سۆگەل چىقىپ قالسا، ئۇ چاغدا چارۋا ئىگىلىرى مازارنىڭ سىرتىدىكى تامغا لاي چاپلاپ قويۇپ كېتىدۇ. شۇڭا، مازارنىڭ سىرتقى تېمىمۇ ھاجەتمەنلەر ئاتقان لاي بىلەن توشۇپ كەتكەن.

مازارنىڭ ئايال شەيخى ھازىر 100 ياشتىن ئاشقان بولۇپ، كېسەلچان بولۇپ قالغاچقا، مازارغا كەلگۈچىلەرنى ئاساسەن مومايىنىڭ كېلىنى كۈتۈۋالىدىكەن. سۆگەل خوجام مازىرى بىلەن ئاتالغان مازار يەنە تۈرپاننىڭ لۈكچۈن يېزىسى 4 – كەنت تەۋەسىدە ۋە جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ بىرقانچە جايىدا بار.

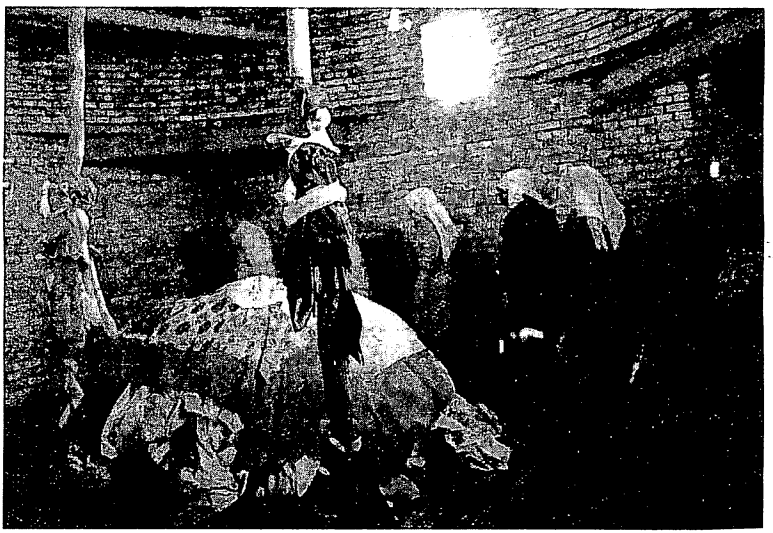

خېنىم جاي مازىرى

خېنىم جاي مازىرى تۇرپان شەھىرى ئۇزۇمچىلىك يېزىسىغا تەۋە بولۇپ، چاتقال يېزىسىغا بارىدىغان يېزا تاشيولىنىڭ لېۋىگە جايلاشقان. سۆگەل خوجامنىڭ ئالدىدىكى تاشيول بىلەن جەنۇبقا قاراپ 200 مېتىرچە ماڭساق، خېنىم جاي مازىرىغا كېلىمىز. خېنىم جاي مازىرى توغرۇلۇق مۇنداق رىۋايەت بار: بۇ يەردە خەلقتىن ياردەمنى ئايمايدىغان، ئەلنىڭ دەردىگە يېتىدىغان بىر ۋىجدانلىق قىز بولغانىكەن. شۇ زامانىنىڭ ھۆكۈمرانلىرى ئۇ قىزنى كۆرەلمەي ئۇستىدىن ئۆسەك گەپ تارقىتىپتۇ. بۇ قىز گەپكە چىدىمايلا: «ئەگەر مەن ساق قالسام، گۇناھسىز بولمەن؛ ئۆلۈپ كەتسەم، گۇناھكار بولمەن» دەپ ئىمىن ۋاقىدا مۇنارىدىن سەكرەپتۇ. ئۇ قىز سەكرىگەندە كەڭ ئاق كۆڭلەك كىيگەچكە، ۋاقىدا مۇنارىدىن چۈشۈپ ھېچنېمە بولماپتۇ. كىشىلەر بۇنى كۆرۈپ، بۇ قىز ھەقىقەتەن پەرىشتە ئىكەن دەپ قاراپ، بىر ئۆمۈر ئۇنىڭغا چوقۇنۇپ ئۆتۈپتۇ. ئۇ ئۆلگەندىن كېيىن شۇ يەرگە قويۇپ، مازىرىنى خېنىم جاي مازىرى دەپ ئاتاپتۇ. ئۇنى ئىمىن ۋاقىدا 7 ــ مەلىكسى دېگۈچىلەرمۇ بار.

مازار ئېگىزرەك يەرگە كۆتۈرۈپ سېلىنغان بولۇپ، ئالدى بىلەن يەتتە ــ سەككىز مېتىر ئۇزۇنلۇقتىكى تاراق،

ئۇستى يېپىق، تاملىرىغا ئويۇقلار چىقىرىلغان كاربىد وردىن ئۆتۈپ، ئوك تەرەپتىكى ئىشىك بىلەن چاسا شەكىلدىكى چوڭراق دالان ئۆيگە كىرىمىز. بۇ ئۆينىڭ تاملىرىدىمۇ ئويۇقلار بار بولۇپ، ئوك تەرەپتىكى ئويۇقلارغا قويۇلغان چىراغلارنىڭ ئىسى ۋە مايلىرى بىلەن تام ۋە يەرلەر قارىداپ كەتكەن. ئۆينىڭ ئىچىدە تۇرۇپ قالغان سۇيىغنىڭ پۇراقلىرى دىماغقا ئۇرۇلۇپ تۇرىدۇ، ئادەتتە ئۆينىڭ بىر بۇلۇڭىدا دۆۋىلەكلىك پاختا ۋە رەختلەر تەييارلانغان بولىدۇ. بۇ ئۆينى ئاساسەن تاۋاپقا كەلگەن ئايال ھاجەتمەنلەر خەتمىقۇرئان قىلىش ئۈچۈن ئىشلىتىدۇ. ئۆينىڭ ئىچىدىكى كىچىك ئىشىك بىلەن تاشقىرىدىكى ئۇستى ئوچۇق كىچىككىنە ھويلىغا چىقىمىز. سۇمە بار ئۆي بىلەن دالان ئۆينىڭ ئىشىكى بىر ـ بىرىگە ئۇدۇلمۇ ئۇدۇل قارىشىپ تۇرىدۇ. مەقبەرە بار ئۆينىڭ ئىشىكىنىڭ ئىككى تەرىپىگە پاكارراق ياغاچ ئورنىتىلغان بولۇپ، ئۇنىڭغا نۇرغۇن لاتا ـ پۇرۇچلار چىگىۋېتىلگەن، ئىشىكتىن كىرگەندە ئۆينىڭ ئوتتۇرىسىدا سۇمە بار. شەيخنىڭ ئۆيىدە ئېيىقىنىڭ ئالىقىنى ئەتىۋارلىنىپ ساقلانغان بولۇپ، ئايال شەيخنىڭ ئېيتىشىچە، بۇ ئېيىقنىڭ ئالىقىنى مازاردىكى خوجامدىن قالغانىكەن. بەل ـ پۇت ئاغرىقى بارلارنىڭ ئاغرىق يېرىگە تەگكۈزۈپ قويسا ساقىيىپ قالارمىش .

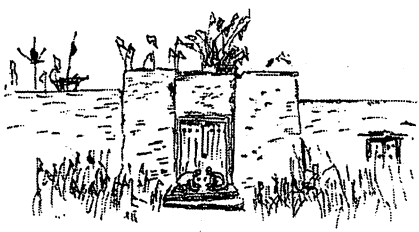

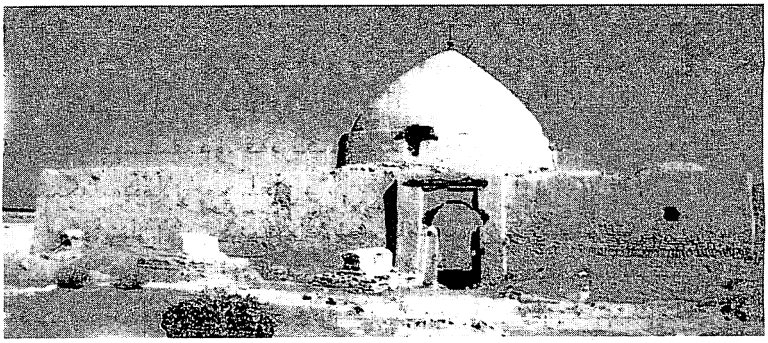
مازارنى ئايلىنىپ تاۋاپ قىلىش

كۆنچى خوجام مازىرى

كۆنچى خوجام مازىرى تۇرپان شەھىرىدىكى ئىمىن ۋاڭ مۇنارىنىڭ ئوڭ يان تەرىپىنىڭ يۇقىرىسىغا توغرا كېلىدۇ. مازار يەرلىكلەر قەبرىستانلىقىنىڭ ئارىسىدا بولۇپ، گۈمبەز قۇرۇلمىلىق. ئۇنىڭ مەخسۇس ئىشىكى يوق بولۇپ، ئىشىك شەكىلدە ئەگمە چىقىرىلغان، مەقبەرە ئوتتۇرىسىغا جايلاشتۇرۇلغان. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، كۆنچى خوجامدا باتقان كىشى كۆنچى ئۇستىلارنىڭ پىرى ئىكەن. بۇرۇنلاردا بۇ يەرگە كۆپەرەك كۆن ـ خورۇم ئۇستىلىرى ياكى شاگىرتلىرى كېلىپ تاۋاپ قىلار ئىكەن، مازارنىڭ ئالدىدىكى قەبرىلەرنىڭ يان تەرەپلىرىگە سېلىنغان چاچراتقۇلار قويۇپ قويۇلغان. چاچراتقۇ سېلىش ـــ قەشقەر ۋە تۇرپانلاردا

ئومۇملاشقان ئېتىقاد ھادىسىسى. بالىلارنىڭ يۈز-كۆزلىرى، پۈت-قوللىرىغا بارا چىقىپ يىرىڭ ئېقىپ توختىمىسا، مۇشتەك خېمىر يۇغۇرۇپ، ئۇنى بوغۇرساقتەك يوغانلىقتا ئۇزۇۋېلىپ، يۇمىلاقلاپ قىزىق ئوتقا ياكى باغقا سالىدۇ، خېمىر قىزىق ئوتقا چۈشكەندە يېرىلىپ ئېتىلسا، بۇنى يارىنىڭ ساقىيىدىغانلىقىنىڭ بېشارىتى دەپ قارايدۇ ياكى داخانلار چاچراتقۇ سېلىش ئارقىلىق كېسەلنىڭ قايسى مازارنى تاۋاپ قىلىشى كېرەكلىكىنى بەلگىلەپ بېرىدۇ. مازارلارنىڭ ئىسمىنى ئاتاپ تۇرۇپ چاچراتقۇ سالىدۇ، چاچراتقۇ قايسى مازارنىڭ ئىسمىنى ئاتىغاندا چاچرىسا، كېسەلنى شۇ مازارغا بۇيرۇيدۇ. سېلىنغان چاچراتقۇلارنى كۆپىنچە مازار بېشىغا ئاپىرىپ قويۇپ قويىدۇ.

ئانىجان خوجام مازىرى

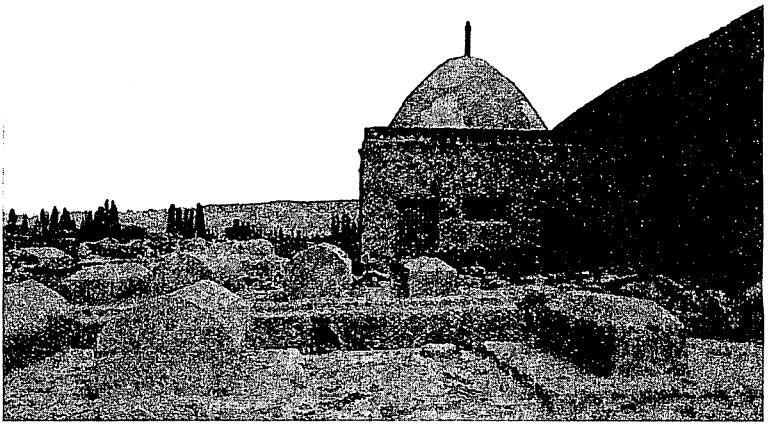
ئانىجان خوجام (ئەنجان خوجام دەپمۇ ئاتىلىدۇ) مازىرى تۇرپان شەھىرى ئايدىڭكۆل يېزا گۈلباغ كەنت (يەمشى كارىز كەنتى) 2 ـ ئەترەتتە بولۇپ، ئاھالىلەر ئولتۇراق رايونىدىن بىر كىلومېتىرچە يىراقلىقتىكى كەڭ كەنكەن سايلىققا جايلاشقان. ئىگىلىگەن يەر كۆلىمى 847 كۋادرات مېتىر كېلىدۇ. ئەترايىغا خېلى دائىرىگىچە يەرلىكلەر قەبرىلىرى قويۇلغان. مازارنىڭ تۆت ئەترايى تام بىلەن قورشالغان بولۇپ، تامنىڭ ئىچكى قىسمىغا تەكچىلەر چىقىرىلغان، قەبرىگاھنىڭ ئۈستى گۈمبەز شەكىللىك، ئاستى چاسا شەكىلدە بولۇپ، ئۇنىڭ سىرتقى تاملىرىغا ئويۇقلار چىقىرىلغان. ئۇچ دانە ئويۇقچىغا يوغان قوچقار مۈڭگۈزلىرى قويۇلغان. قەبرىگاھنىڭ كىرىش ئېغىزىنىڭ ئەترايى مازارغا تاۋاپقا كەلگەنلەر تاشلىۋەتكەن قۇرۇقدالغان ماي بوتۇلكىلىرى بىلەن تولغان. بۇ خىل كۆرۈنۈش تۇرپاندىكى باشقا مازارلاردىمۇ كۆپ. مازارغا كەلگەنلەر بىر بوتۇلكىغا ئازراق سۈماي، پەلكۈچ ئېتىش ئۈچۈن ئازراق پاختا ۋە

سەرەڭگە ئەكېلىپ، مازاردىكى چىراغلارغا ماي قۇيۇپ، پىلتىلەرگە ئوت يېقىپ قويىدۇ. قەبرىگاھ ئىچى ۋە ئەتراپىدا ماي قۇيۇقلۇق چىراغ ۋە قاچا، يەردە دۆۋىلەكلىك پاختىلار كۆزگە چېلىقىدۇ. قەبرىگاھنىڭ ئوتتۇرىسىدا قەبرە بولۇپ، ئۇستىگە يوپۇقلار يېپىلغان.

«تۇرپان شەھرىنىڭ يەر نامىلىرى تەزكىرىسى»دە بايان قىلىنىشىچە، مازارنىڭ ئىگىسى تەخمىنەن مىلادىيە 16 – ئەسىردە ئەرەب دۆلىتىدىن كەلگەن ئاشچان ئىسىملىك بىر ئۇزۇن چاچلىق ئايال بولۇپ، بۇ يەردە دىنىي پائالىيەتلەر بىلەن شۇغۇللانغانىكەن. ئۇ ئايال ئۆلۈپ كەتكەندىن كېيىن مۇشۇ جايغا دەپنە قىلىنىپ، ئاندىن ھازىرقى مازارلىق شەكىللەنگەنىكەن.

ئانىجان مازىرىغا پەرزەنت تىلەپ ھەرقايسى جايلاردىن نۇرغۇن ئاياللار كېلىدۇ، بەزىلىرى بەللىرىنى تاڭدۇرۇپ كېتىدۇ، بەزىلىرى مازارنى يوقلاپ كەتكەندىن كېيىن تۇغۇپ قالسا، بالىسىنى ئېلىپ مازارغا قايتا كېلىپ، خوجامغا مىننەتدارلىقىنى تاۋاپ ئارقىلىق بىلدۈرىدۇ. بۇرۇنقى دەۋرلەردە يېزىدا قۇرغاقچىلىق، سۇ ئاپىتى، ئادەم ئۆلۈش ئىشلىرى كۆپ بولسا، مازارلاردا زاراخەتمە قىلىناتتى.

مازاردا قوچقارنىڭ باشلىرىنى ئۇچراتقىلى بولىدۇ، بىر قىسىم بېشى ئاغرىيدىغانلار مازارغا قوچقارنىڭ باشلىرىنى قويۇپ قويىدۇ. جىنكەشلەر شۇنداق بۇيرۇيدىكەن. بىمارلار قوچقارلارنىڭ باشلىرىنى نۇرغۇن پۇل خەجلەپ سېتىۋېلىپ ئەكېلىدىكەن، جىنكەشلەر ئالدى بىلەن ئۆزلىرى كېسەلگە سەۋەب قىلىپ باقىدىكەن، سەۋەب تاپالمىسا، مازارلارغا بۇيرۇيدىكەن.

ئەلپەتتا خوجام مازىرى

ئەلپەتتا خوجام مازىرى تۇرپان شەھرى ئاستانە يېزىسىدا بولۇپ، ئورنى يېزا بولىنىڭ ياقىسىدىكى يەرلىكلەر قەبرىستانلىقىنىڭ يۇقىرىسىغا، مازار مەسچىتىنىڭ كەينىگە توغرا كېلىدۇ. رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، تۇرپانلىقلار ئىسلام دىنىغا كىرىشتىن بۇرۇن، قاراخانىيلار قوشۇن باشلاپ كېلىپ يەرلىك خەلقنى ئىسلام دىنىغا كىرىشكە مەجبۇرلاپتۇ. خەلق ئۇنىمىغانلىقتىن، ئوتتۇرىدا ئۇرۇش پارتلاپتۇ. ئۇرۇشتا قاراخانىيلار ئىدىقۇت شەھرىگە بىرنەچچە قېتىم ھۇجۇم قىلىپ، بۇددىست ئۇيغۇرلارنى زور تالاپەتكە ئۇچرىتىپتۇ. شەھەر سىپىلىنىڭ سىرتىدىكى خەلقلەر ئەلپەتتانىڭ كارامىتى باتۇرلۇقىغا قايىل بولۇپ، ئىمان ئېيتىپ مۇسۇلمان بولغانكەن. ئەلپەتتا خوجام شېھىت بولغاندىن كېيىن، تۇرپانلىقلار بىر مەزگىل بەنە بۇددا دىنىغا يېنىۋاپتۇ. ئاردىدىن نەچچە يۈز يىل ئۆتۈپ، مىلادىيە 1397 –

يىلى خىزىر خوجا تەرىپىدىن ئۇزۇل - كېسىل ۋەيران قىلىنغاندا، ئىمان ئېيتىپ مۇسۇلمان بولغانكەن. شۇ چاغدا خىزىر خوجا ئەلپەتتانىڭ قەبرىسىنى تەڭرىتاغلىرى ئارىسىدىن تاپتۇرۇپ، ھازىرقى ئورنىغا يۆتكەپ كەلگەنكەن. ئەلپەتتانىڭ ئۆز ئىسمى ئابدۇل پەتتاھ بولۇپ، ئۇ بۇ يۇرتقا كەلگەندىن كېيىن يۇرت ئاۋاتلىشىپ، خەلقنىڭ تۇرمۇشى ياخشىلانغانكەن. شۇنىڭ ئۈچۈن ئاستانە خەلقى ئۇنى «قۇتلۇق قاراخان» دەپ ئاتاشقان. بولۇپمۇ ئۇ تۇرپانغا تۇنجى بولۇپ ئىسلام دىنىنى ئېلىپ كەلگەچكە، خەلق ئارىسىدا زور شۆھرەتكە ئىگە بولغان ھەمدە ئۇنىڭ ئۇرۇشتىكى باتۇرلۇقى ۋە زېرەكلىكىنى مەدھىيىلەپ مۇنۇ شېئىرنى يازغان:

ئالپ ئاتا دەر خەلق ئۈنى،
قۇتلۇق قاراخاندۇر ئېتى.
شاھى مەردان شىرى،
يە زىدانغا يېتىدۇ نىسبەتى.

ئەلپەتتا خوجام مازىرىنىڭ سىرتقى كۆرۈنۈشى ئادەتتىكى ئولتۇراق ئۆيلەرنىڭ ئوستىگە كىچىك گۈمبەز قوندۇرۇلغان شەكىلده. ئالدى بىلەن دالان ئۆيگە كىرىمىز، دالان ئۆيىنىڭ ئوڭ يان تەرىپىگە پاختا، داكىلار دۆۋىلەپ قويۇلغان، سول تەرىپىدىكى ئويۇقلارغا چىراغلار قويۇلغان ۋە چىراغقا قۇيۇش ئۈچۈن ئەكىلىنگەن مايىنىڭ بوتۇلكىلىرى دۆۋىلەپ قويۇلغان. سول تۆر تەرەپتە ئەلپەتتا خوجام تۇتقان دەپ قارالغان، ئوستىگە «بىسمىللاھىر رەھمانىر رەھىم» دېگەن ئايەت يېزىلغان تۇچتىن قۇيۇلغان ئايەت تاختىسى ئېسىپ قويۇلغان. دالان ئۆيىنىڭ ئۇدۇلىدىكى ئىشىك بىلەن مەقبەرە بار ئۆيگە كىرىمىز. ئۆيىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى مەقبەرە ئوستىگە نۇرغۇن يوپۇقلار يېپىلغان. خۇيزۇلارنىڭ ئادىتى بويىچە تۆت

تامغا ئايەت يېزىلغان چاسا شەكىلىك رەختلەر ئېسىۋېتىلگەن. مازارغا كىرگەنلەر كەينىچىلەپ يېنىپ چىقىشى شەرت. بۇ مازارلىقتا ئەلپەتتا خوجامدىن باشقا شامارا خوجام، تاش خوجام (مەھمارە خوجامۇ دېيىلىدۇ، مازارنىڭ ئۈستىگە تاشلار پاتۇرۇپ تىزىلغان)، ھاجى ئانام (بۇۋى ھەجەر ئانام ياكى ھاجەتمەن ئانامۇ دېيىلىدۇ) قاتارلىق بەش خوجامنىڭ گۈمبىزى بار. بۇلاردىن بىر-ئىككى كىلومېتىر يىراقلىقتا سىنچىلاق خوجام بار.

ئازادلىقتىن بۇرۇن، ئەلپەتتا خوجام مازىرى ناھايىتى ھەيۋەتلىك مازار بولۇپ، ئالدى تەرىپىدە پەشتاقلىق ئېگىز دەرۋازىسى بولغان، جەنۇب تەرىپىدە دەرۋازىغا تاقاپ ئىككى قەۋەتلىك، 50 — 60 ھوجرىلىق مەدرىسە سېلىنغان. دەرۋازىنىڭ ئىچىگە كىرگەندە، غەرب تەرەپتىكى تامغا قوغۇشۇندىن قىلىنغان، ئۇزۇنلۇقى ئۈچ مېتىر، كەڭلىكى ئىككى يېرىم مېتىرچە چوڭلۇقتىكى غەللە ساندۇقى ئورنىتىلغان. ساندۇقنىڭ ئۈستىرەك قىسمىدا پۇل تاشلاش تۆشۈكى بولۇپ، تاۋاپقا كەلگەنلەر پۇل، ئالتۇن زىبۇزىننەت بۇيۇملىرى ۋە تەڭگىلەرنى ساندۇق ئىچىگە تاشلايدۇ. غەللە ساندۇقنىڭ سەككىز قۇلۇپى بولۇپ، قۇلۇپنىڭ ئاچقۇچى مازارنىڭ سەككىز شەيخىنىڭ قولىدا. غەللە ساندۇقىنى يىل ئاخىرىدا سەككىز شەيخىنىڭ ھەممىسى جەم بولغاندا ئاچقىلى بولىدىكەن. مازارنىڭ ئەتراپى تام بىلەن قورشالغان بولۇپ، ئوتتۇرىسىغا ئەلپەتتا خوجامنىڭ ھەيۋەتلىك گۈمبىزى جايلاشقان. ئەلپەتتا خوجام گۈمبىزى ئەتراپىغا لۈكچۈندىكى ئىمىن ۋاڭ، سۇلايمان ۋاڭ، مۇسا ۋاڭ، مەھمۇد چىنۋاڭ قاتارلىق ۋاڭ ۋە ۋاڭلار ئەۋلادلىرى قويۇلغان. شۇڭا بۇ يەر ئالتۇنلۇق مازىرى دەپمۇ ئاتالغان. ئىمىن ۋاڭ مىلادىيە 1694 - يىلى تۇرپاننىڭ ئاستانە يېزىسىدا دۇنياغا كېلىپ،

مىلادىيە 1777- يىلى 83 يېشىدا لۇكچۇنىدە ئالەمدىن ئۆتكەن. ئۇنىڭ جەسىتى ئۆز ۋەسىيىتى بويىچە يۇرتى ئاستانىگە دەپنە قىلىنغان. ئىمىن ۋاڭنىڭ كىچىك ئوغلى مۇسا ۋاڭ ئىلىغا ھاكىمبەگ بولغان، ئۇ 1778 - يىلى قەستكە ئۇچراپ ئۆلگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ جەسىتىمۇ ئاتىسىنىڭ يېنىغا قويۇلغان. ئىمىن ۋاڭنىڭ قەشقەر، يەكەنگە ھاكىمبەگ بولغان ئوغلى جاساق ئىسكەندەر ئاتىسى ئىمىن خوجا بىلەن مۇسا ۋاڭنىڭ ئاستانىدىكى قەبرىسىنى ھەشەمەتلىك قىلىپ ياساتقان. ھازىر ئەلپەتتا خوجام مازىردا ساقلىنىپ قالغان، يېرىمى مەدەنىيەت ئىنقىلابىدا چېقىۋېتىلگەن، ئىچىگە گۈل، تاۋۇز، كىتاب سۆرەتلىرى سىزىلغان، ھۆسنىخەتلەر يېزىلغان گۈمبەز ئىمىن ۋاڭنىڭ نەۋرىسى مەھمۇد چىنۋاڭنىڭ بولۇپ، مىلادىيە 1809 - يىلى ياسالغان، مەزكۇر گۈمبەزگە كىرىدىغان چوڭ ئىشىك بېشىغا قىزىل سىر بىلەن تۆۋەندىكى ئەرەبچە چوڭ خەتلەر يېزىلغان، ئۇ خەتلەرنىڭ مەزمۇنى تۆۋەندىكىچە:

تۇپراقسىز ئالتۇن جامدا،
ئۆسمەيدۇ گۈل.
بەرگىسىز قاقشال تېرەكتە،
سايرىماس بۈلبۈل.

لۇكچۇن ۋاڭلىرى ئەلپەتتا خوجامنى ئۇلۇغلاپ، خوجامدا ياتساق بېھىشكە كىرىمىز دەپ قاراپ، گۈمبەزلىرىنى مۇشۇ يەرگە ياساتقان. ئەينى چاغدا، مازارنى يېڭىتۇرلۇق شەيخلەر باقاتىتى ھەم بۇ ئەتراپقا ئايرىلغان تۆت سۇنىڭ بىر سۈيى خوجام سۈيى دەپ ئاتىلىپ، بۇ سۇدىن مەخسۇس شەيخلەر پايدىلىناتتى. بۇنى ئىمىن ۋاڭ ئۇلارغا ئىنئام قىلغانىكەن. لۇكچۇن بىلەن ئاستانىنىڭ ئارىلىقى 30 كىلومېتىر ئەتراپىدا بولۇپ، لۇكچۇن ۋاڭ جەمەتىدىن بىرەرى ۋاپات بولسا،

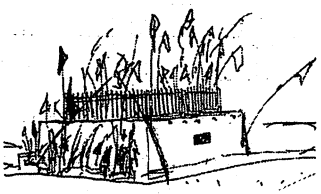
يېڭىتۇرلۇق شەيئىلەردىن نەچچە 10 ئادەم ئاق كىيىنىپ، تاۋۇتنى كۆتۈرۈپ، ۋاي خوجام دەپ يىغلاپ مازارغا ئەكېلىپ دەپنە قىلار ئىكەن. 1949 — يىلىدىن بۇرۇن، پۇتۇن يۇرت يېرىنىڭ 40% ى مازارغا ۋەخپە قىلمىنىپ، دېھقانلارغا تېرىشقا بېرىلگەنىكەن. ئەينى چاغدا يەرلىك پۇقرالار جەمئىتى قورشاۋ تامىنىڭ سىرتىدىكى قەبرىستانلىققا قويۇلغان.

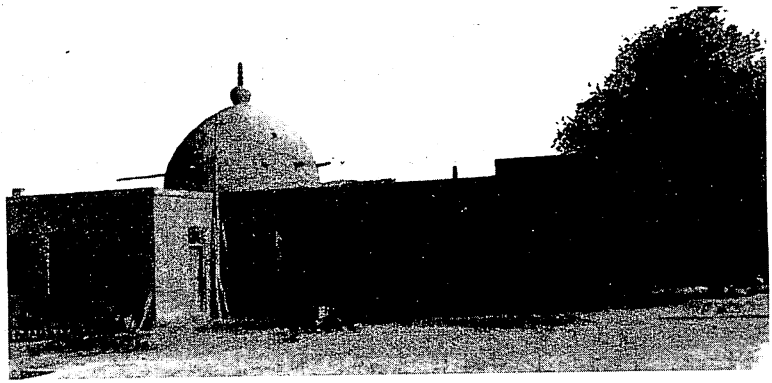
ئاستانىدىكى خەلق تارىخچىسى ئابدۇراخمان ئابدۇللانىڭ قارىشىچە، ئەلپەتتا دېگەن ئىسىم ئەسلىي ئوبۇل پەتتار بولۇپ، كېيىن ئابدۇل پەتتارغا ئۆزگەرگەن، ئۇنىڭدىن كېيىن ئەلپەتتا بولغان. ئۇ سۇلتان سۇئۇق بۇغراخانغا دەرس بەرگەن ئەبۇ نەسىر سامانىنىڭ ئوغلى. ئەلپەتتا خوجام مىلادىيە 970 — 980 — يىللىرى شىنجاڭغا ئىسلام ئاچقىلى كەلگەن، ئاقسۇ، كۇچا، تۇرپان، قاراشەھەر قاتارلىق جايلاردا قاتتىق جەڭ قىلغان. ئىدىقۇت خانى ئارسلانخان بېشىبالىقتا چېكىنگەندە، ئۇ كەينىدىن قوغلاپ تاغ ئىچىگە كىرگەن، ئۇلار تەڭرىتېغىنىڭ بىر جىلغىسىدا ھەل قىلغۇچ جەڭ قىلغان، جەڭدە ئەلپاتتا خوجام يېڭىلگەن، ئارسلانخان ئەلپەتتا خوجامنىڭ قالدۇق ئەسكەرلىرىنىڭ كەينىدىن قوغلاپ، يول بويى مەسچىتلەرنى چېپىپ، بۇتخانىلارنى قايتا ياساپ ماڭغان. ئەلپەتتا خوجامنىڭ جەسىتى شۇ چاغدا بوغدا چوققىسى ئەتراپىغا قويۇلغان بولۇشى مۇمكىن. 14 — 15 - ئەسىرلەردە تۇرپان ئۇيغۇرلىرى رەسمىي ئىسلامغا كىرگەندىن كېيىن، ئۇنى ئۇلۇغلاپ، جەسىتىنى مۇشۇ يەرگە يۆتكەپ مازار بىنا قىلغان. لېكىن، مەدەنىيەت ئىنقىلابىدا ئەلپەتتا خوجام قەبرىسىنى ئاچقاندا، قەبرە قۇرۇق بولۇپ، جەسەت چىقمىغانىكەن.

تۇرپان تەۋەسىدە ئەلپەتتا خوجامغا مۇناسىۋەتلىك يەنە تۇۋەندىكىدەك مازار ۋە رىۋايەتلەر بار: سىڭگىم ئىغىزىنىڭ بېزەكلىككە ماڭىدىغان يېرىدىكى ئانچە ئېگىز بولمىغان بىر تاغنىڭ ئۈستىدە، يەنى بېزەكلىككە بارىدىغان يولنىڭ مۇرتۇق غولىنىڭ شەرق تەرىپىدىكى تۆپىلىكتە ئاتلاش خوجام دەپ بىر مازار بار. بۇ ئەسلىدە ئات باغلاش خوجام دېگەن سۆز بولۇپ، رىۋايەت قىلىنىشىچە، ئەلپەتتا خوجام مۇشۇ جايغا ئېتىنى باغلىغانىكەن (بۇ ھەقتە بىر قىسىم خۇيزۇلار بۇ ھەزرىتى ئەلى ئېتىنى باغلىغان يەر، ھەزرىتى ئەلىدىن باشقا ئادەم دۇلدۇل مىنمىگەن، زۇلپىقار كۆتۈرمىگەن دەيدۇ). بۇ يەرنى ئوقۇر خوجام دەپمۇ ئاتايدۇ. تاغنىڭ ئۈستىدە قەبرە يوق بولۇپ، تاۋاپ قىلغىلى كەلگەنلەر موچەنلىك پۇللارنى تاشنىڭ ئاستىغا باستۇرۇپ قويىدۇ ھەمدە ھەر خىل لاتا ـ پۇرۇچلارنى ئېسىپ قويۇشىدۇ. 60 ـ يىللاردىن بۇرۇن بۇ جايىنىڭ مەنزىرىسى ناھايىتى چىرايلىق بولۇپ، تۈتاش كەتكەن دەرەخزارلىق، قومۇشلۇقلار بار ئىدى. تۇرپان تۈيۇق، مۇرتۇق، ياڭخې، سۇ بېشى، قاراغوجا، ئاستانە، سىڭگىمنىڭ ئادەملىرى بۇ جايدا نورۇز بايرامىلىرىنى، زاراخەتمەلەرنى، بارات ئېيى پائالىيەتلىرىنى ئۆتكۈزەتتى، سودا ـ سېتىقلارمۇ قايناپ كېتەتتى. بولۇپمۇ كۇزلۇك يىغىمدىن كېيىن ۋە ئەتىيازلىق تېرىلغۇدىن بۇرۇن بۇ يەرگە چىقىپ كوللېكتىپ زاراخەتمەلەرنى ئۆتكۈزەتتى. كاتانوف 1890 ـ 1891 ـ يىللىرى تۇرپاندا ئېلىپ بارغان تەكشۈرۈش دوكلاتىدىمۇ: «قاراغوجىدا باغلىغۇچى مازار (ئات باغلاش خوجام) بار. كۇزلۇك يىغىمدىن كېيىن كىشىلەر بۇ يەرگە كېلىپ تاۋاپ قىلىدۇ» دەپ خاتىرىلىگەن. ئەسلىي مازار بار يەردە ناھايىتى يوغان، يىراقتىن بەلگە بولۇپ كۆرۈنۈپ تۇرىدىغان،

ئەلپەتتا خوجامنىڭ ئېتىنى باغلىغان دەپ قارالغان بىر ياغاچ تۈۋرۈك بولغان. ئۇ تۈۋرۈك مەدەنىيەت ئىنقىلابىدا يۇلۇۋېتىلگەن.

رىۋايەتتە ئېيتىلىشىچە، ئىسلام لەشكەرلىرى ئەلپەتتا خوجامنىڭ جەسىتىنى ئېلىپ قاراغوجىدىكى ئۇلۇغ يول ئارقىلىق كەلگۈچە، ئەلپەتتا خوجامنىڭ سىنچىلاق قولى چۈشۈپ قالغان(يەنە بىر رىۋايەتتە ئېيتىلىشىچە، ئەلپەتتا غوجام ئۇرۇش قىلىۋاتقاندا سىنچىلاق قولىغا ئوق تېگىپ مۈشۈ يەرگە چۈشۈپ قالغان). شۇنىڭ بىلەن ئۇ سىنچىلاق قول بۇ يەرگە دەپنە قىلىنىپ، سىنچىلاق مازار دەپ ئاتالغان. ئۇ يەنە ئالدىغا ماڭغاندا تۆگىسى يېتىۋېلىپ، تۇرغۇزسا يەنە يېتىۋالغان. شۇنىڭ بىلەن بۇ يەرگە قوش گۈمبەز بەرپا قىلىنغان . يەنە 300 — 400 مېتىر ماڭغاندا تۆگە توختاپ ماڭمىغان. كىشىلەر ئەلپەتتا خوجامنىڭ ھايات ۋاقتىدا ئېيتقان «مېنى ئېلىپ ماڭغان تۆگە قەيەردە توختىسا، مېنى شۇ يەرگە دەپنە قىلىڭلار» دېگەن ۋەسىيتىگە ئاساسەن ئەلپەتتا خوجامنى مۈشۈ يەرگە دەپنە قىلغان. بۇ مازار «مەدەنىيەت ئىنقىلابى» ئەۋجىگە چىققان 1967 – يىللىرى ۋەيران قىلىۋېتىلگەن، كېيىن يۇرت خەلقى ئۇنى قايتا رېمونت قىلىپ، يەنە ھەيبەت — جۈمە نامازلىرىنى ئوقۇيدىغان سورۇنغا ئايلاندۇرغان.

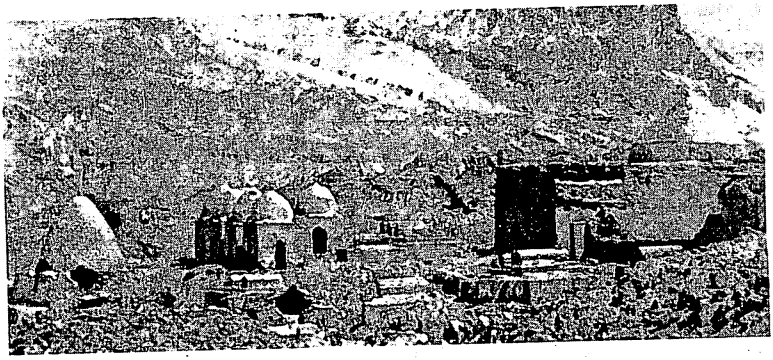

مۇرتۇق خوجام مازىرى

تۇرپان شەھەر سىڭگىم يېزىسىنىڭ غەربىدە مۇرتۇق دەپ ئاتىلىدىغان بىر چوڭ مەھەللە بار. مۇرتۇق خوجام مازىرى يالقۇنتاغىنىڭ شىمال ئېتىكىگە، يەرلىكىلەر قەبرىستانلىقىنىڭ غەربىي جەنۇبىغا جايلاشقان. ئەسلىدىكى مازار گۈمبەزلىرى كونىراپ بۇزۇلۇپ كەتكەچكە، 1998 - يىلىدىن باشلاپ شەخسىلەرنىڭ پۇل چىقىرىشى بىلەن مازار گۈمبىزى ئەسلىدىكى ئورنىغا قايتا ياسالغان. يېڭى پۈتكەن مازار ئىشىكىدىن كىرگەندە، چوڭ بىر سۇپىلىق خانا بار. سۇپىنىڭ ئۈستىدە بىر قۇدۇق بار. قۇدۇق سۇيى شىپالىق دەپ قارالغاچقا، تاۋاپقا كەلگەنلەر شۇ سۇدىن ئىچىپ مېڭىشىدۇ. چوڭ خانىنىڭ سول تەرىپىدە يانداش ئىككى كىچىك خانا بولۇپ، بۇ ئۆيلەر تاۋاپچىلارنىڭ ئىبادەت قىلىشى ۋە دەم ئېلىشى ئۈچۈن ئىشلىتىلىدۇ. ئىچكىرىكى تەرەپتىكى كىچىك خانىنىڭ ئىچىدە يەنە بىر ئېغىز ئۆي بار بولۇپ، بۇ ئۆينىڭ تورۇسى گۈمبەز شەكلىدە چىقىرىلغان. ئۆينىڭ ئوتتۇرىسىغا مۇرتۇق خوجامنىڭ مەقبەرىسى

ئورۇنلاشتۇرۇلغان بولۇپ، مەقبەرە ئۇستىگە قات - قات يوپۇقلار يېپىلغان.

تارىخىي ماتېرىياللاردىن مەلۇم بولۇشىچە، مۇرتۇق خوجامنىڭ ئەسلىي ئىسمى مەۋلانە ئابدۇلھەمىد بولۇپ، ئەرەبستاندا ئىلىم تەھسىل قىلغان ھىندىستانلىق مۇسۇلمان ئىكەن. كېيىن سەيلە - ساياھەت قىلىش بىلەن تۇرپانغا كېلىپ قالغان. ئۇ ناھايىتى بىلىملىك مۆتىۋەر بولغىنى ئۈچۈن، شۇ زامانداىكى تۇرپاننىڭ ۋالىسى، ئۆلىمالىرى ئۆزلىرىنىڭ بالىلىرىنى ئۇنىڭغا ئوقۇشقا بەرگەن. شۇنىڭ بىلەن ئۇكىشى مۇدەررىس بولۇپ تۇرپاندا تۇرۇپ قالغان ۋە كېيىنكى ئۆمرىنى مۇرتۇقتا ئۆتكۈزۈپ، شۇ يەردە ئالەمدىن ئۆتكەن. ئۇنىڭ جەسىتى مۇرتۇقتىكى چوڭ مەسچىتنىڭ يېنىغا دەپنە قىلىنغان، كېيىن ئۇنىڭ قەبرىسى ئۇستىگە گۈمبەز ياسىلىپ، ئۇ مۇرتۇق خوجام مازىرى دەپ ئاتالغان. مۇرتۇق خەلقى شۇ مەسچىتتە ھېيت - جۈمە نامازلىرىنى ئوقۇيدىغان بولغان. مۇرتۇق مازىرىنىڭ شىمال تەرىپىدىكى تاغ باغىرىدا مارجان بۇلاق دەپ ئاتىلىدىغان بىر بۇلاق باراقسان يېشىللىق بار. بۇ يەردە 10 نەچچە ئېغىز تىلاۋەتخانا، بۇلاق ۋە بىر كارىز بار. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، مۇرتۇق خوجام مۇشۇ يەردە مەدرىسە ئېچىپ تالىپلارنى تەربىيىلىگەنىكەن. مەۋلانە ئابدۇلھەمىد ھەزرىتىم ناھايىتى بىلىملىك زات بولغانلىقى ئۈچۈن، تۇرپاندىكى قارىيلار ئۇنى «پىر» ئورنىدا كۆرگەن، شۇڭا تۇرپاندىكى باشقا يەرلەردە ئوقۇپ قارىي بولغانلار قائىدە بويىچە مۇرتۇق خوجامدا بىر ھەپتە ئىستىقامەت قىلمىسا، شۇ چاغدىكى كىشىلەر ئۇنى تولۇق سەۋىيىگە يەتكەن قارىي ھېسابلىمىغان، بۇ ئادەت تاكى 1949 - يىلىنىڭ ئاخىرلىرىغىچە داۋام قىلغان.

يەتتە قىزلىرىم مازىرى

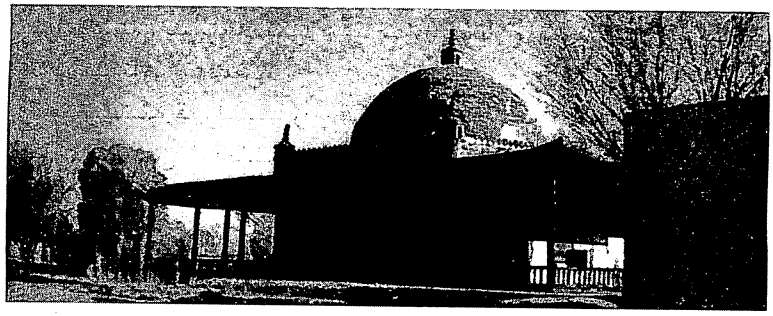
يەتتە قىزلىرىم مازىرى پىچان ناھىيىسى لەمجىن يېزىسى چۆڭانقىر مەھەللىسى يۇتۇق كەنتىنىڭ جەنۇبىي تەرىپىگە تەخمىنەن بىر كىلومېتىر كېلىدىغان تاغ ئۈستىدە. خەرىتىدىكى ئورنى شەرقىي مېرىدىئان"89°56'12 قا، شىمالىي پاراللېل "42°51'67 قا توغرا كېلىدۇ، دېڭىز يۈزىدىن 320 مېتىر ئېگىز.

يەتتە قىزلىرىم مازىرى قەبرىستانلىقىنىڭ غەربىي شىمالىدا قاتار سېلىنغان يەتتە گۈمبەز بار. رىۋايەت قىلىنىشىچە، بۇددىستلار بىلەن بولغان ئۇرۇشتا يەتتە قىز قېچىپ مۇشۇ يەرگە كەلگەندە، كەينىدىن قوغلاپ كەلگەن بۇددىستلار تەرىپىدىن قەتلە قىلىنغانكەن. كېيىن كىشىلەر ئۇلارنى خاتىرىلەپ، ئۇلارنىڭ نامىغا گۈمبەز ياستىپ، يەتتە قىزلىرىم مازىرى دەپ ئاتىغانكەن. يەتتە قىزلىرىم مازىرى جايلاشقان يەردىكى جىلغىنىڭ قارشىسىدىكى تاغدا يەنە يەتتە ئوغۇل مازىرى بار. رىۋايەت قىلىنىشىچە، بۇ يىگىتلەرمۇ بۇددىستلارغا قارشى جەڭدە مۇشۇ يەردە شېھىت بولغانكەن. يازكۈنلىرى كەچكى شەپەقتە يەتتە قىزلىرىم بىلەن يەتتە

ئوغۇللىرىم جىلغىدىكى دەريا غا سۇغا چۈشەرمىش ۋە بىللە ئولتۇرۇپ تاۋۇز يەمىش.

يەتتە قىزلىرىم قەبرىستانلىقىنىڭ دەۋرى تاڭ سۈلالىسىدىن ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىگىچە بولغان زامانلارغا تەۋە دەپ مۆلچەرلەنمەكتە. بۇ قەبرىستانلىقنىڭ ئىگىلىگەن ئومۇمىي يەر كۆلىمى 150 مىڭ كۋادرات مېتىر كېلىدۇ. قەبرىستانلىقنىڭ بىر قىسمى يەرلىك كىشىلەرنىڭ توپا ئېلىشى ۋە شور ـ تۇز قېزىشى تۈپەيلىدىن ۋەيرانچىلىققا ئۇچرىغان، بىراق ئومۇمىي جەھەتتىن قارىغاندا، قەبرىستانلىق بىرقەدەر مۇكەممەل ساقلىنىپ قالغان. ھازىر بار بولغان قەبرىلەر دۆڭلىرىنى ئاساسەن ئۇچ خىلغا بۆلۈشكە بولىدۇ: بىرىنچى خىلدىكىلىرى ئايرىم تاش دۆڭلىك قەبرىلەر بولۇپ، دىئامېتىرى ئىككى مېتىر، ئېگىزلىكى 50 سانتىمېتىر ئەتراپىدا؛ ئىككىنچى خىلدىكى قەبرىلەر بىر يۆنىلىش بويىچە قويۇلغان بولۇپ، ئۇزۇنىغا ئارىلىقلىرى 2 ـ 4 مېتىر كېلىدۇ. دىئامېتىرى بىلەن ئېگىزلىكى بىرىنچى خىلدىكى قەبرىلەر بىلەن ئوخشاش؛ ئۈچىنچى خىلدىكى قەبرىلەرنىڭ تۆۋەت ئەتراپى تاش بىلەن چاسا شەكىلگە كىرگۈزۈلگەن، تاش ـ توپا دۆڭلىك قەبرىلەردىن ئىبارەت.

يەتتە قىزلىرىم مازىرى قەبرىستانلىقى «ئاپتونوم رايون دەرىجىلىك نۇقتىلىق مۇھاپىزەت قىلىنىدىغان مەدەنىيەت يادىكارلىقى ئورۇن» قىلىپ بېكىتىلگەن.

قەيس خوجام مازىرى

بۇ مازار قۇمۇل شەھىرى چاھارباغنىڭ غەربىي جەنۇب تەرىپىگە جايلاشقان. كىشىلەر ئۇنى «خوجام مازار»، «چىنە گۈمبەز» دەپ ئاتايدۇ، «بېشىل گۈمبەز»مۇ دېيىشىدۇ. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، تاڭ سۇلالىسىنىڭ جېنگۈەن يىللىرى (مىلادىيە 627 — 649 - يىللار) مۇھەممەد پەيغەمبەر ئۇچ كىشىنى دىن تارقىتىش ئۈچۈن جۇڭگوغا ئەۋەتكەن. بۇ ئۇچ كىشىنىڭ ئىسمى قەيس (ئەرەبچە ئىسمى ئەنسارى رە زىيەللاھۇ ئەنھۇ)، ئۇۋەيس، ۋاققاس ئىكەن. ئۇلارنى بەزىلەر سۇ يولى بىلەن كېلىپ قۇرۇقلۇق بىلەن قايتقان دېيىشىدۇ. ۋاققاس سۇ يولى بىلەن گۇاڭجۇغا كەلگەندە كېسەل بولۇپ گۇاڭجۇدا قازا تاپقان. ئۇۋەيس بىلەن قەيس چاڭئەنگە يېتىپ كەلگەندە، تاڭ تەيزۇڭ ئۇلارنى قارشى ئالغان. كېيىن ئۇۋەيس بىلەن قەيس ئۆز دۆلىتىگە قايتماقچى بولغان. گەنسۇنىڭ خېشى كاربدوربدىكى خۇيخۇيبۇغا يېتىپ كەلگەندە ئۇۋەيس ۋاپات بولغان. قەيس تاڭ سۇلالىسى جېنگۈەننىڭ 9 - يىلى (مىلادىيە 635 - يىلى) قۇمۇلنىڭ شىكشىكشىيا دېگەن يېرىگە كەلگەندە ۋاپات

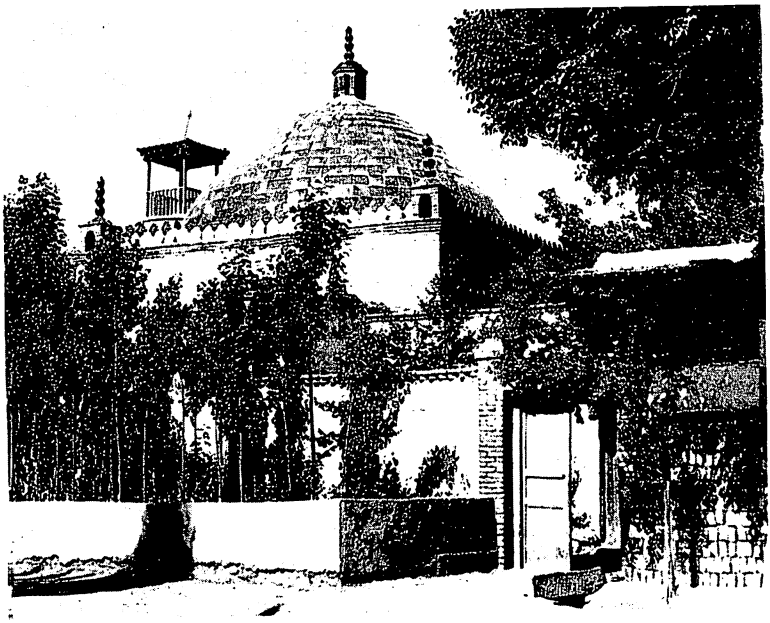
بولغان. ئۇنىڭ جەستى شۇ يەردە ئاددىيلا كۆمۈلۈپ، ئۇستىگە تاش دۆۋىلەپ قويۇلغان. كېيىن قۇمۇل ۋاڭى ئادەم ئەۋەتىپ، شىڭشىڭشىيادا قەيس ئوچۇن بىر گۈمبەز ياساتقان، بۇ گۈمبەزنىڭ ئىچىگە ئەرەبچە بېغىشلىما ۋە ئايەتلەر يېزىلغان. قەبرە ئالدىغا: «ئەرەبتىن كەلگەن ئەۋلىيا قەيس خوجامنىڭ قەبرىسى» دېگەن خەت يېزىلغان تاختا ئورنىتىلغان.

«شىنجاڭنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى»دە مۇنداق خاتىرىلەنگەن: «شىڭشىڭشىيادىكى تاغ باغرىدا مۇسۇلمان گۈمبىزى بار ئىكەن... يەرلىك كىشىلەردىن بىرى مەبلەغ يېغىش قىلىپ، گۈمبەزنى قايتا ياساش تەكلىپىنى بەرگەن، بۇ تەكلىپ ماقۇل كۆرۈلگەن، نۇرغۇن يېغىشلىملار تەقدىم قىلىنغان، قەبرە ئۇستىگە يېپىلغان يوپۇقنىڭ قېلىنلىقى بىر چىدىن ئېشىپ كەتكەن.»

مىنگۇنىڭ 28 - يىلى (مىلادىيە 1939 - يىلى) شىڭشىڭشىيا چازىسىنى ساقلاپ تۇرغان قوشۇن گازارما سالماقچى بولۇپ خىش يېتىشمەي قېلىپ، گازارما يېنىدىكى قەيس خوجامنىڭ گۈمبىزىنى بۇزۇپ خىشلىرىنى گازارمىغا ئىشلەتكەن. ھەسەن ئىسىملىك بىر ئۇيغۇر بىلەن ساقچى ئىدارىسىنىڭ كۆزەتچى ئەمەلدارى ياڭ ماۋچۇن قەيسىنىڭ جەسەت سۆڭىكىنى تاغ ئارىسىغا ئەكىرىپ كۆمۈپ قويغان، مىنگۇنىڭ 34 - يىلى (1945 - يىلى) 3 - ئايدا، قۇمۇلدىكى مۇسۇلمانلار سەيي جيەنگو، سۇ يىچۇ قاتارلىق كىشىلەرنىڭ تەشەببۇسى بىلەن قەيسىنىڭ جەسىتىنى يۆتكەش تەكلىپىنى ئوتتۇرىغا قويغان. بۇ ئىش گومىنداڭ 29 - جىتۇەنجۇنىنىڭ سىلىڭى لى تيېجۇن، قۇمۇل ۋالىيسى زياڭ يۈڭپۇ ۋە قۇمۇل ناھىيىسىنىڭ ھاكىمى سەيي رۇزۇ قاتارلىقلارنىڭ قوللىشىغا ئېرىشكەن. سەيي جيەنگو بىلەن

ماجۇنجيې ئىككىيلەن بۇ ئىشقا كونكرېت مەسئۇل بولۇپ، ئۇچ ئاي تەييارلىق كۆرۈلۈپ، ھازىرقى ئورۇن تاللاپ چىقىلغان (بۇ يەرنى ۋاڭنىڭ ئەۋلادلىرى ۋەخپە قىلىپ بەرگەن). 6 - ئاينىڭ 29 - كۈنى شەھەر ئىچىدىكى نامان قازى ئاخۇنۇم ھەر ساھەدىكى مۆتىۋەرلەر ۋە ئاخۇنلاردىن بولۇپ 21 كىشىنى باشلاپ ماشىنا بىلەن شىڭشىڭشياغا بېرىپ، 6 - ئاينىڭ 30 - كۈنى جەسەتنى قېزىۋالغان. جەسەتنىڭ ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن ئالتە چىدىن ئاشىدىكەن ۋە كۆكرەك قىسمىنىڭ قوۋۇرغىلىرىدىكى ئەتە شۇ پېتى ئۇستىخىنىغا يېپىشىپ تۇرغان، ئاپئاق ساقىلىمۇ ئۆز پېتى تۇرغانىكەن. 7 - ئاينىڭ 1 - كۈنى سەھەردە، ماشىنا شەھەرگە 20 كىلومېتىر كېلىدىغان ساقنغا يېتىپ كەلگەندە، ئۇ يەرگە ناھايىتى نۇرغۇن ئادەم توپلىنىپ بولغان؛ ئاقىيەرگە يېقىن كەلگەندە، تېخىمۇ قىستاڭچىلىق بولۇپ كېتىپ مېڭىشقا ئامال بولمىغان، ئاقىيەر ئەتراپىدىكى مۇسۇلمانلارنىڭ تاۋاپ قىلىشى ئۈچۈن، تاۋۇت سېلىنغان ماشىنا ئاقىيەر مەسچىتىنىڭ ئىچىدە توختىغان. كەچ كىرگەندە، قەيسىنىڭ جەستى شەنشى مەسچىتىگە ئەكىرىلىپ نامىزى چۈشۈرۈلگەن، مەسچىتنىڭ ئىچى ئادەمگە لىق تولغان. 7 - ئاينىڭ 2 - كۈنى جەسەت سۇجۇ مەسچىتىگە يۆتكەپ كېلىنگەن. 7 - ئاينىڭ 4 - كۈنى قۇمۇل شەھىرىدە داغدۇغىلىق تەزىيە مۇراسىمى ئۆتكۈزۈلگەن. شەنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ رەئىسى ۋۇ جۇڭشىن تەزىيە تېلېگراممىسى ئەۋەتكەن. لى تېيجۇن سىلىڭ تەزىيە بىلدۈرگەندىن كېيىن نامىز چۈشۈرۈلگەن، ئاندىن جەسەت سۆڭكى سېلىنغان تاۋۇتنى بىرنەچچە چوڭ ئاخۇن كۆتۈرۈپ مەسچىتتىن ئېلىپ چىققان. تاۋۇتقا كەشتىلىك يېشىل يوپۇق يېپىلغان. ئۇنىڭ ئوتتۇرىسىغا كىمخاب سەللە

قويۇلغان. جامائەتنىڭ ئەڭ ئالدىدا تەزىيەنامىلەرنى كۆتۈرگەن كىشىلەر ماڭغان، ئۇلارنىڭ كەينىدىن 30 دانە قۇرئان ھەم راۋاق (ئۇنىڭ ئىچىدىمۇ قۇرئان بار) ئارتىلغان تۆت ئاق بوز ئات ماڭغان، ئۇنىڭ كەينىدىن تاۋۇت ئېلىنىپ مېڭىلغان. شۇ كۈنى سىم ـ سىم يامغۇر ياغقان. خۇيزۇ، ئۇيغۇر ۋە تاغلىق رايونلاردىن ئولگۈرۈپ كەلگەن قازاقلاردىن تەشكىل تاپقان 10 مىڭدىن ئارتۇق جامائەت سۈجۈ مەسچىتىدىن چىقىپ دېشىڭ كوچىسى ۋە جېنفەن كوچىلىرىدىن ئۆتۈپ، شەھەر ئىچىگە سۇ قۇۋۇق بىلەن كىرىپ، ئوردا قوۋۇقىدىن چىقىپ شىمال تەرەپتىكى قەبرىستانلىققا يېتىپ بارغان، بازاردىكى ئۇيغۇر، خۇيزۇ سودىگەرلەر كوچىلارغا ئاق پىلاكات ئېسىپ قارلىق تۇتۇشقان. خەنزۇ سودىگەرلەرمۇ كوچا بويلىرىغا كۈجە يېقىپ تەزىيە بىلدۈرگەن. شۇنداق قىلىپ قەيس خوجامنىڭ جەسىتى مازىرقى چاھارباغقا دەپنە قىلىنىپ، بۇ يەر «قەيس خوجام مازىرى» دەپ ئاتالغان. قەيس خوجامنىڭ قەبرىگاھى گۈمبەز تورۇسلۇق بولۇپ، ئېگىزلىكى تەخمىنەن 10 مېتىر كېلىدۇ. ئىشىكى جەنۇبقا قارايدۇ. قەبرىگاھنىڭ ئاستى تەرىپى چاسا، ئۈستى يۇمىلاق قۇببە شەكلىدە بولۇپ، يېشىل رەڭلىك كاھىش چاپلانغان. گۈمبەزنىڭ ئەتراپىدا پېشايۋان بار، مازارنىڭ چۆرىسى سوقما تام بىلەن قاشالانغان. تام ئىچىدە ھەر خىل دەل ـ دەرەخلەر بولۇپ، تۆت ئەتراپى يېشىللىق بىلەن قاپلانغان. قەيس خوجام مازىرىنىڭ قۇرۇلۇشىنى بىناكارلىق ئۇستىسى ئابدۇلباقى سوپا ھاجى لايىھىلەپ پۈتتۈرگەن. مازارنىڭ ئومۇمىي كۆلىمى ئىككى مودىن جىقراق كېلىدۇ. بۇ مازار «ۋىلايەت دەرىجىلىك نۇقتىلىق مۇھاپىزەت قىلىنىدىغان مەدەنىيەت يادىكارلىق ئورۇن» قىلىپ بېكىتىلگەن.

تۇغلۇق مازار

تۇغلۇق مازار قۇمۇل كونىشەھەر ئىچى يېزا ۋاڭ ئوردىسى ئالدىدىكى «خوجام بېغى» دېگەن يەرگە جايلاشقان بولۇپ، سۇلتان سەئىد ئەھمەد بەلىخ ئاتا دېگەن زاتنىڭ قەبرىگاھى ھېسابلىنىدۇ. شۇڭا بۇ مازار سۇلتان سەئىد مازىرى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئېيتىلىشىچە، سۇلتان سەئىد ئەھمەد بەلىخ ئاتا دېگەن بۇ زات قولىدا تۇغ كۆتۈرۈپ، قۇمۇل تەۋەسىدە ئىسلام دىنىنى تارقاتقانىكەن، كىشىلەر ئۇ ۋاپات بولغاندىن كېيىن ھازىرقى قەبرىگاھنى ياسىتىپ تۇغنى قەبرىسىگە قاداپ قويغان ۋە ئۇنىڭ مازىرىنى «تۇغلۇق مازار» دەپ ئاتىغانىكەن. تۇغلۇق مازاردىكى ئابىدىگە پۈتۈلگەن

بېغىشلىمىنىڭ مەزمۇنىدىن قارىغاندا، بۇ مازار ھىجرىيە 1113 – يىلى (مىلادىيە 1751— 1702 – يىللىرى) بىنا قىلىنغان، ھىجرىيە 1265 – يىلى (مىلادىيە 1751 — 1752 – يىللىرى)بىر قېتىم رېمونت قىلىنغان.

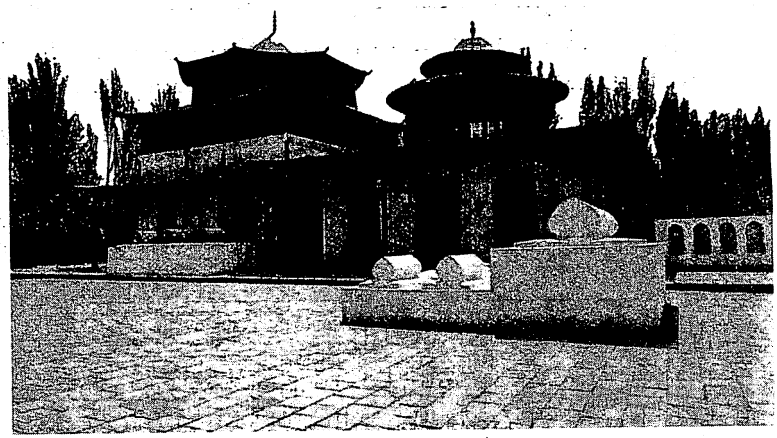
مازارنىڭ ھازىرقى قۇرۇلۇشلىرى ھىجرىيە 1345 – يىلى (مىلادىيە 1926— 1927– يىللىرى) قايتا ياسالغاندىن كېيىن شەكىللەنگەن.

تۇغلۇق مازىرى سەئىد ئەھمەد بەلىخ ئاتىنىڭ قەبرىگاھى، مەسچىت، ئېتىكاپخانا، دەرۋازا – مۇنار قاتارلىق بىر يۇرۇش قۇرۇلۇشلاردىن تەشكىل تاپقان.

سەئىد ئەھمەد بەلىخ ئاتىنىڭ قەبرىگاھى ئەسلىدە ياغاچ تۇۋرۇك ۋە لىملار بىلەن تۇز تورۇسلۇق قىلىپ ياسالغان، كېيىن خىش قۇرۇلما، گۈمبەز تورۇسلۇق قىلىپ ئۆزگەرتىپ ياسالغان.

مەسچىت ئىچكىرىكى، تاشقىرىقى مەسچىت ۋە قىشلىق مەسچىت دەپ ئۈچ بۆلەككە بۆلۈنىدۇ، ئىچكىرىكى مەسچىت بىلەن قىشلىق مەسچىت ياغاچ قۇرۇلمىلىق بولۇپ، تۇز تورۇسلۇق قىلىپ ياسالغان، تورۇسقا رەڭلىك گۈل نۇسخىلىرى سىزىلغان، تاشقىرىقى مەسچىت ئۇچبۇلۇڭلۇق لىملار بىلەن يانتۇ تورۇسلۇق قىلىپ سېلىنغان. پەشتاق مۇنارىنىڭ ئاستى تۆت چاسا، ئۈستى يۇمىلاق ياسالغان بولۇپ، مۇنارنىڭ ئېگىزلىكى 13 مېتىردىن ئاشىدۇ.

مازارنىڭ چوڭ دەرۋازىسى، قەبرىگاھنىڭ ئىشكى ئوتتۇرا تۇزلەڭلىك رايونلىرىدا كەڭ قوللىنىلغان ئۇسلۇبتا ياسالغان. ئىشىك بېشىدىكى ئويما نەقىشلەر ۋە ياغاچ پەنجىرىلىرى مىللىي ئۇسلۇبتا نەپىس ئىشلەنگەن بولۇپ، ئۇيغۇر ئەنئەنىۋى بىناكارلىق ئۇسلۇبىنى نامايان قىلىدۇ.

قۇمۇل ۋاڭلىرى قەبرىستانلىقى

قۇمۇل ۋاڭلىرى قەبرىستانلىقى قۇمۇل كونىشەھەرنىڭ غەربىدىن ئىككى كىلومېتىر يىراقلىقتىكى «ئالتۇنلۇق» كەنتىگە جايلاشقان بولۇپ، 6 قەبرىگاھ (ئىسھاق ۋاڭ مۇنارى، تەيجىلەر مۇنارى، بېشىر ۋاڭ گۈمبىزى، شامەخسۇت مۇنارى، يۈسۈپ تەيجى مۇنارى، چوڭ مۇنار قاتارلىق ئالتە قۇرۇلۇشنى كۆرسىتىدۇ)، بىر ھېيتگاھ جامەسى (مەسچىت)، 10 نەچچە ئېغىزلىق ھۇجرا قاتارلىق بىر يۈرۈش ئىمارەتلەردىن تەشكىل تاپقان. مازارنىڭ دائىرىسىنىڭ شىمالىي 176 مېتىر، غەربىي 77 مېتىر، جەنۇبىي 120 مېتىر، شەرقىي 130 مېتىر بولۇپ، ئومۇمىي كۆلىمى 5000 كۋادرات مېتىردىن ئاشىدۇ. بۇ قەبرىستانلىق 17 ـ ئەسىردىن باشلاپ بەرپا قىلىنىپ، ئىككى ئەسىردىن كۆپرەك ۋاقىت داۋامىدا ئۈزلۈكسىز كېڭەيتىلگەن. بۇ يەرگە

ئالدىنقى ئالتە ۋاقتا ۋە ئۇلارنىڭ ئۇرۇق ـ ئەۋلادلىرى دەپنە قىلىنغان. مۇھەممەد بېشىر ۋاقتا ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋردە، ھېيتگاھ جامەسىنىڭ ئالدى تەرىپىگە ئۆزىنىڭ ئاخىرەتلىكى ئۈچۈن چىنە خىش بىلەن ئىنتايىن ھەيۋەتلىك گۈمبەز ۋە راۋاقلارنى ياساتقان، ئۇنىڭدىن كېيىنكى ۋاقتا، تەجىلەرمۇ جامە ئەتراپىغا گۈمبەز بىنا قىلغان. ئۇلار ئىچىدە بېشىر ۋاقتا، شامەخسۇت قاتارلىقلارنىڭ قەبرىگاھلىرى ساقلىنىپ قالغان، قالغانلىرى مەدەنىيەت زور ئىنقىلابدا بۇزۇۋېتىلگەن. بېشىر ۋاقتا قەبرىگاھى خىش قۇرۇلمىلىق بولۇپ، گۈمبەز تورۇسلۇق قىلىپ ياسالغان. تۆت بۇرجىكىگە يۇمىلاق مۇنار چىقىرىلغان، گۈمبەزنىڭ ئۈستىگە بېشىل كاھىش ئورنىتىلغان، قەبرىگاھنىڭ سىرتى سۇس يېشىل ۋە كۆك نەقىش چۈشۈرۈلگەن كاھىش بىلەن، ئىچى كۆك رەڭلىك سىزما نەقىش بىلەن زىننەتلەنگەن. قەبرىگاھقا بېشىر ۋاقتا ۋە ئۇنىڭ خانىشى مېھرىبانۇ، غۇلام مۇھەممەد ۋاقتا ۋە ۋاقتا جەمەتلىرىدىن جەمئىي 40 كىشى دەپنە قىلىنغان. بۇ قەبرىگاھ 1838 ـ يىلى ياسلىشقا باشلاپ، 1845 ـ يىلى پۈتكەن. بۇ قەبرىگاھ «چىنە گۈمبەز» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. شامەخسۇت ۋاقتا قەبرىگاھى تەكشى يۇزى چاسا شەكىللىك بولۇپ، كېسەك ـ ياغاچ قۇرۇلمىلىق ئىمارەتتۇر. ئۇنىڭ ئىچى گۈمبەز تورۇسلۇق قىلىپ ياسىلىپ، كۆك رەڭلىك سىزما نەقىش بىلەن زىننەتلەنگەن. تۆت تەرىپىگە ياغاچ پەنجىرىلىك قوش دېرىزە ئورنىتىلغان. سىرتىغا ياغاچ تۇڭرۇك، لىملار بىلەن ئۇچ قەۋەت لەمپە چىقىرىلغان، لەمپىنىڭ ئاستىنقى ئىككى قەۋىتى تۆت بۇرجەكلىك، ئۈستۈنكى بىر قەۋىتى سەككىز بۇرجەكلىك ياسالغان. شامەخسۇت قەبرىگاھى 1881ـ 1928 ـ يىللىرى ياسالغان. بۇ «بېگىم مۇنار» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا يەنە

تەيجىلەر قەبرىگاھلىقمۇ بار، بۇ «تەيجىلەر مۇنارى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ھېيتگاھ جامەسىنىڭ دەسلەپكى گەۋدە قۇرۇلۇشىنى ھىجرىيە 1087- يىلى (مىلادىيە 1676 - يىلى) بىرىنچى ئەۋلاد قۇمۇل ۋاڭى ئەبەدۇللا (1668— 1709) ئىلگىرىكى ھېيتگاھ جامەسىنىڭ شىمالىي قىسمىغا، يەنى ئالتۇنلۇققا ياساتقاندى. دېمەك، ھازىرقى مەسچىت 18 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ياسىلىپ، شامەخسۇت دەۋرىدە كېڭەيتىلگەن.

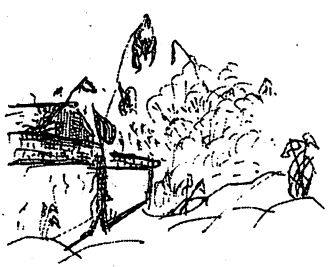
تارىخىي ماتېرىياللاردا قەيت قىلىنىشىچە، ھېيتگاھ جامەسىنىڭ تارىخى نىسبەتەن بۇرۇنراق بولۇپ، جامەنىڭ دەسلەپكى قۇرۇلۇشىنى مۇھەممەد شاھ غازىبەگ (مۇھەممەد شاخوجا مىلادىيە 1605 — 1668 - يىللىرى) نىڭ ئوغلى ئەبەيدۇللا تارخانبەگ (مىلادىيە 1668 — 1710 - يىللىرى) بىنا قىلدۇرغان. ئىمىن گۇڭنىڭ ئوغلى يۈسۈپ ۋاڭ دەۋرى (مىلادىيە 1737 — 1766 - يىللىرى) گە كەلگەندە، بۇ جامەگە ئۇلاپلا يەنە شۇ كۆلەمدە بىر جامەنى بىنا قىلدۇرغان، ئەردىشىر ۋاڭ دەۋرى (مىلادىيە 1780 — 1813 - يىللىرى) گە كەلگەندە، يەنە بىر باسقۇچلۇق كېڭەيتىش قۇرۇلۇشىنى تاماملىغان. شۇنىڭ بىلەن ھېيتگاھ جامەسى ئىچكىرىكى، ئاشقىرىقى ئىككى بۆلۈنمىلىك بىر جامەگە ئۆزگەرتىلگەن. بېشىر ۋاڭ دەۋرى (1782 — 1820) گە كەلگەندە، جامەنىڭ كېيىنكى قىسمى تاماملانغان. شامەخسۇت دەۋرىدە جامە بىر قېتىم رېمونت قىلدۇرۇلغان.

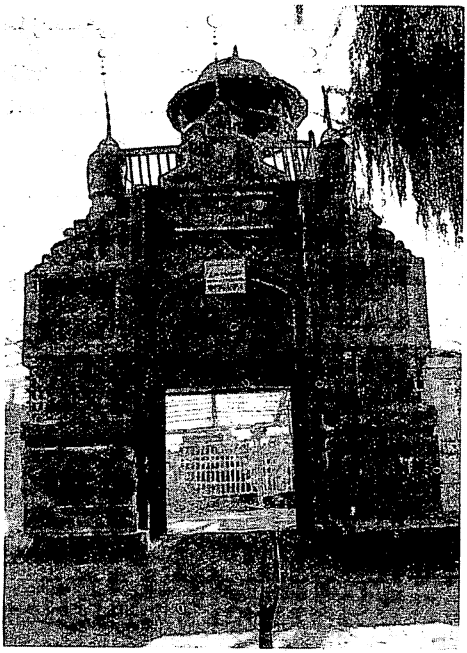
دېمەك، ھېيتگاھ جامەسى ئۈچ قېتىمدا بىنا قىلىنغان. جامەنىڭ 1- بۆلىكى بىلەن 2 - بۆلىكىنى ۋە 2 - بۆلىكى بىلەن 3 - بۆلىكىنى ئايرىپ تۇرغان ئىككى تام بولۇپ، بۇ تاملار 1920 - يىلىغچە ساقلانغان. شامەخسۇت دەۋرىنىڭ كېيىنكى ۋاقتىدا ئوتتۇرىدىكى تاملار ئېلىپ تاشلىنىپ،

ھازىرقى چوڭ ھېيتگاھ جامەسىگە ئايلانغان. جامەنىڭ ئومۇمىي كۆلىمى 2400 كۋادرات مېتىر بولۇپ، ئىچىگە 4000 ئادەم، سەيناسىغا ئۇنىڭدىنمۇ جىق ئادەم سىغىدۇ.

ھېيتگاھ جامەسى ئاساسەن ياغاچ، خام كېسەك ۋە خىشلار بىلەن قوپۇرۇلغان. تەكشى يۈزى ئۈزۈن چاسا شەكىللىك بولغان ياغاچ قۇرۇلمىلىق بۇ مەسچىت، تۈز تورۇسلۇق قىلىپ ياسالغان. مەسچىتنىڭ ئۈزۈنلۇقى 54 مېتىر، كەڭلىكى 36 مېتىر، ئېگىزلىكى يەتتە مېتىر كېلىدۇ. جامەنىڭ نەقىشلىك 111 تال ياغاچ تۈۋرۈكى بار. تۈۋرۈكلىرىگە نەقىش ئويۇلغان ۋە شەرىپە چىقىرىلغان، تورۇسى پۈتۈنلەي ياغاچ ناختاي بىلەن يېپىلغان. تورۇسقا ئۇچ تۈڭلۈك ئېچىلغان، تۈڭلۈك ئەتراپىغا گۈللۈك پەنجىرە ئورنىتىلغان. تورۇس ۋە تاملىرىغا رەڭلىك نەقىش ۋە گۈللەر سىزىلغان ۋە ھۆسنىخەت بىلەن ئايەت، ھەدىس ۋە دىنىي نەسىھەتنامىلەر پۈتۈلگەن بولۇپ، جامەنى تېخىمۇ كۆركەم تۇسكە كىرگۈزگەن. بۇ جامە يەنە 1982 — 1983 - يىللىرى قايتا رېمونت قىلىنغان.

مازاردىكى بىر يۈرۈش قۇرۇلۇشلار ياسلىش ئۇسلۇبى، قۇرۇلمىسى، ھۈنەر - سەنئىتى قاتارلىق جەھەتلەردە ئۆزگىچە ئالاھىدىلىك ۋە يەرلىك مىللىي پۇراقتا ئىگە.

ئۇيغۇر مازارلىرىدىكى مەسچىت كۆرۈنۈشى

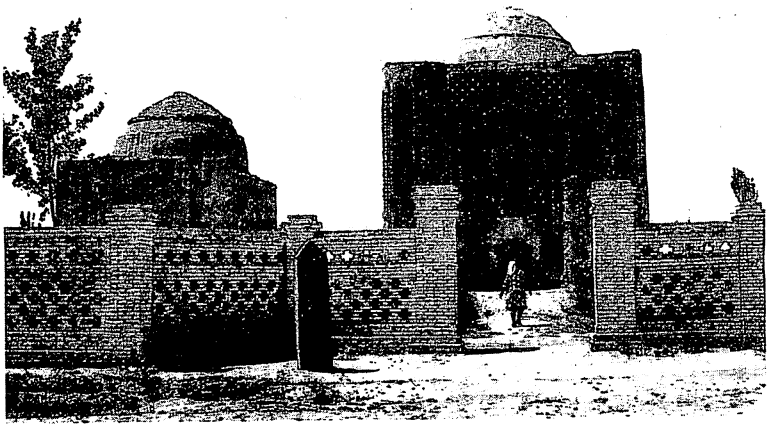
يالغۇز تۇيۇم مازىرى

يالغۇز تۇيۇم مازىرى نۇرئاخۇن گۇمبىزى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇ مازار قۇمۇل شەھىرى تاشۇيلىق يېزىسىنىڭ شەرقىغە توغرا كېلىدىغان يالغۇز تۇيۇمدىكى بىر تاغنىڭ ئۈستىگە جايلاشقان. رىۋايەتلەردىن قارىغاندا، مىلادىيە 1592 - يىلى نۇرئاخۇن ئىسىملىك بىر مۇسۇلمان چىڭخەيىنىڭ شىنىڭ دېگەن يېرىدىن ئەرەبىستانغا ئوقۇشقا بارغان، بەش يىلدىن كېيىن ئوقۇش پۈتتۈرگەن، ئاندىن دىن تارقىتىش ئۈچۈن 80 نەچچە پىدائىينى باشلاپ، ئۇزۇن يوللارنى بېسىپ، قۇمۇلنىڭ قارادۆۋە دېگەن يېرىگە يېتىپ كەلگەن. چازىنى ساقلاپ يانقان موڭغۇل ئەسكەرلىرى كۆچلۈك بولغاچقا، نۇرئاخۇنلارنىڭ بۇ يەردىن ئۆتۈشكە كۆزى يەتمەي، شىمال

تەرەپنى ئەگسىپ، تاشقۇبلىقنىڭ خوتۇنىتام دېگەن يېرىگە كېلىپ، شۇ يەر ئارقىلىق قۇمۇلغا كىرمەكچى بولغان. ئۇلار خوتۇنتامغا يېتىپ كېلىشىگە شۇ جايىنى ساقلاۋاتقان موڭغۇل ئەسكەرلىرى تۇيۇپ قېلىپ، ئۇلار بىلەن سوقۇشقان. سوقۇشتا نۇرئاخۇنلار كەينى ـ كەينىدىن چېكىنىپ يالغۇز تۇيۇمغا كەلگەندە، يا ئوقى تېگىپ نۇرئاخۇن شېھىت بولغان، جەسىتى شۇ يەردە ئاددىيلا كۆمۈپ قويۇلغان. ئاردىن 200 نەچچە يىل ئۆتكەندىن كېيىن، بېشىر ۋاڭ (مىلادىيە 1813–1895 ـ يىلدىن بۇرغىچە ۋاڭ بولغان) ئادەم ئەۋەتىپ، نۇرئاخۇنىنىڭ جەسىتى سۆڭىكىنى تاپقۇزۇپ، ئاشۇ تاغنىڭ ئۈستىدە ئۇنىڭ ئۈچۈن بىر گۈمبەز ياساتقان. تاغقا چىقىدىغان يول تىك، قاتناش قولايسىز بولغاچقا، ئۇلار گۈمبەز ياساشقا لازىملىق خىش، كېسەكنى قوينىڭ ئۈستىگە ئارتىپ تاغقا ئېلىپ چىققان. گۈمبەز كۆك خىش ۋە كېسەك بىلەن ئاستى تەرىپى چاسا قىلىپ ياسالغان. گۈمبەزنىڭ چۆرىسىدە قاشا تام بار. گۈمبەز ئالدىغا ئورنىتىلغان ئابدە تاشقا ئەرەب يېزىقىدا: «مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ مۇنەۋۋەر ئەۋلادى، بۇ ئالەمدە ئۇلۇغ ئىسلامىيەت ئورنىتىش ئۈچۈن تۆھپە قوشقان نۇرئاخۇنغا سالام!» دېگەن سۆزلەر ئويۇلغان. بۇ ئابدە تاش كېيىن يوقالغان. يالغۇز تۇيۇم مازىرى ئىككى گۈمبەز ۋە مەيداندىن تەركىب تاپقان. ئىككى گۈمبەزنىڭ ئارىلىقى 11 مېتىر، ئېگىزلىكى 4 مېتىر كېلىدۇ. غەربىدىكى گۈمبەزنىڭ شەرقىدىن غەربىگىچە ئۇزۇنلۇقى 6.5 مېتىر، شىمالدىن جەنۇبىغىچە ئۇزۇنلۇقى 6.55 مېتىر كېلىدۇ. گۈمبەزنىڭ ئۈستىگە ھىلال ئاي شەكلى چۈشۈرۈلگەن. گۈمبەزنىڭ شىمالىي ۋە جەنۇبىي تامىلىرىدا ياغاچتىن تۆت چاسا قىلىپ قۇراشتۇرۇلغان ئىككى پەنجىرە بار. نۇرئاخۇنىنىڭ مەقبەرىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 3 مېتىر،

كەڭلىكى 2.9 مېتىر، شەرقىدىكى گۈمبەزنىڭ شەرق تەرىپى بىلەن غەرب تەرىپىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 4.8 مېتىر، شىمال تەرىپى بىلەن جەنۇب تەرىپىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 4.6 مېتىر بولۇپ، ياسلىش ئۇسلۇبى غەربىي گۈمبەز بىلەن ئاساسەن ئوخشىشىپ كېتىدۇ. بۇ گۈمبەزنىڭ ئىچىدىكى مەقبەرە كىچىك. گۈمبەزلەرنىڭ تۆت ئەتراپىغا قاشا ياساپ، ئانچە چوڭ بولمىغان بىر مەيدان (هويلا) هاسىل قىلىنغان. مەيدان دەرۋازىسى شىمال تەرەپكە قاراپ ئېچىلىدۇ. مەيداندا خىش، كېسەكلەر بىلەن قىلىنغان قىسمەن قۇرۇلۇش ئىزلىرىنى هېلىمۇ كۆرگىلى بولىدۇ. مازارنىڭ ئەتراپىدىكى تاغ قاپتاللىرىدا كاهىش، نەقىشلىك خىش قاتارلىق قۇرۇلۇش ماتېرىياللىرى ئۇچرايدۇ. بۇلار مازارنىڭ ئەينى زامانىدىكى قۇرۇلۇش كۆلىمى ۋە بىنا قىلىنىش سەۋىيىسىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ. بۇ مازارغا هەر يىلى هېيىت ـ ئايەم بېتىپ كەلگەندە، تاشۋېلىقتىكى مۇسۇلمانلار ئۇلاغلىق ياكى هارۋىلىق كېلىپ دۇئا ـ تىلاۋەت قىلىدۇ. 1984 ـ يىلى قۇمۇل ۋىلايەتلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلارنى باشقۇرۇش ئورنى بۇ مازارنى بىر قېتىم ئومۇميۈزلۈك رېمونت قىلىپ چىقتى.

تۇغلۇق تۆمۈرخان مازىرى

تۇغلۇق تۆمۈرخان مازىرى كونا قورغاس ناھىيە بازىرى (ھازىرقى يېزا ئىگىلىك 4 ـ دىۋىزىيە، 16 ـ تۇەن مەيدانى) دىن 15 كىلومېتىر، قورغاس ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىدىن 40 كىلومېتىر يىراقلىقتىكى چوڭ مازار مەھەللىسىنىڭ شىمالىغا جايلاشقان.

تارىخىي مەنبەلەرگە ئاساسلانغاندا، تۇغلۇق تۆمۈرخان چىڭگىزخاننىڭ 7 ـ ئەۋلاد ئەۋرىسى، موغۇلىستان خانلىقىنىڭ 1 ـ ئەۋلاد خانى بولۇپ، ھىجرىيە 730 ـ يىلى (مىلادىيە 1329 ـ يىلى) ھازىرقى نىلقا ناھىيىسىنىڭ ئېرەن قابىرغا دېگەن يېرىدە دۇنياغا كەلگەن. تۇغلۇق تۆمۈرخان شىنجاڭدا تۇنجى بولۇپ 18 يېشىدا (بەزى مەنبەلەردە 24 يېشىدا) مەۋلانە ئەرشىددىن ۋەلىيۇللانىڭ دالالىتى بىلەن ئىمان ئېيتىپ ئىسلام دىنىغا بەيئەت قىلغان. ئۇ تەختىكى مەزگىلدە (مىلادىيە 1347 ـــ 1363 ـ يىللىرى) ئىسلام

دىنىنى خانلىق تەۋەسىدە كېچەيىتىش جەھەتتە ئالاھىدە خىزمەت كۆرسەتكەن، ئۇنىڭ مەجبۇرلىشى بىلەن 1352 — يىلى 160 مىڭ موڭغۇل مۇسۇلمان بولغان، شۇڭا تۇغلۇق تۆمۈرخان ۋە ئۇنىڭ قوۋمى ئۇرۇپ — ئادەت، دىنىي ئېتىقاد ۋە تىل — يېزىق قاتارلىق جەھەتلەردە ئۇيغۇرلىشىپ كەتكەن، جۇملىدىن ئۇيغۇرلارغا تايىنىپ ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەن. تۇغلۇق تۆمۈرخان موغۇل خانلىقىدىكى خانلار ئىچىدە ئەڭ قابىلىيەتلىك خان. ئۇ ئىسلام قائىدىلىرى بىلەن يەرلىك ئەھۋاللارنى بىرلەشتۈرۈپ، مۇكەممەل قانۇن تۈزگەن. سىياسىي، ئىقتىسادى، ھەربىي ئىشلار، دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق قاتارلىقلارنى باشقۇرىدىغان ئەمىر — بەگلەرنى تەيىنلەپ، مۇكەممەل ھۆكۈمەت تۈزۈلمىسىنى بەرپا قىلىپ دۆلەت باشقۇرغان.

تۇغلۇق تۆمۈرخان 1363 — يىلى خانلىقىنىڭ ئاستانىسى ئالمالىق شەھىرىدە ۋاپات بولغان، جەسىتى ئالمالىق شەھىرى ئەتراپىغا دەپنە قىلىنغان.

تۇغلۇق تۆمۈرخان مازىرى ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى بىناكارلىق ئۇسلۇبى بويىچە كۆركەم ھەيۋەتلىك گۈمبەز چىقىرىپ ياسالغان، مازارنىڭ ئېگىزلىكى 13.36 مېتىر، شەرقتىن غەربكە ئۇزۇنلۇقى 15 مېتىر، شىمالدىن جەنۇبقا كەڭلىكى 10.7 مېتىر، ئاستىنىڭ ئايلانمىسى 67 مېتىر كېلىدۇ. مازار ئالدى تەكشى يۇزى ئۇزۇنچاق چاسا، خىش قۇرۇلمىلىق، ئوتتۇرىسى گۈمبەز تورۇسلۇق قىلىپ ياسالغان. تام ئارىلىقىغا ئوستىگە چىقىدىغان پەلەمپەي ۋە ئايلىنىپ ئۆتىدىغان قەۋەتلىك كاردور چىقىرىلغان. مازارنىڭ ئالدى تەرىپى 20 نەچچە خىل نۇسخىدىكى گېئومېتىرىيىلىك نەقىش ۋە ئۆسۈملۈكلەرنىڭ شەكلى چۈشۈرۈلگەن رەڭلىك كاھىش بىلەن زىننەتلەنگەن. ھەربىر

كاهش ئۆلچەملىك، نەپىس ۋە رەڭدار بولۇپ، بىر ـ بىرىگە ماسلاشتۇرۇپ رەت ـ رېتى بىلەن ھەم، مۇستەھكەم ئورۇنلاشتۇرۇلغان. مازار ئالدىدىكى ئەگمىنىك ئۇستىگە بىر قۇر ئايلاندۇرۇپ ئايەت پۈتۈلگەن كاھىش ۋە ئىككى تەرىپىگە تۇغلۇق تۆمۇرخانىنى مەدھىيىلەيدىغان بېغىشلىما پۈتۈلگەن كاھىش قويۇلغان، ئۇنىڭغا ئەرەبچە: «ئۇلۇغ پادىشاھىم! سىز ئۇلۇغۋار ئىشىغا ئىلتىپاتنىك دېگىزىدۇرسىز، ئىسلام دىنىنىك ھامىيسىدۇرسىز، ۋەلىي غالىب، ئاق كۆڭۈل ئىنسانلارنىك قوغدىغۇچىسىدۇرسىز، ئاللانىك ئالىي كالامى (قۇرئان)غا سادىق بەندىسىدۇرسىز، ئىسلام دىنىنىك شان ـ شەرىپى ۋە ئىپتىخارىدۇرسىز.»

«پادىشاھىمىزنىك خانىكىسى بەيتۇلھە (خانىكە)گە بېغىشلايمىز: «گۇناھكارلىرىڭىزنى كەچۈرگەيسىز، دەۋرىمىزنىك خانىكىسى، زامانىمىزنىك بېلگىسى، ئەقىل ـ پاراسەتلىك، دىيانەتلىك، دۇنيادا ئايالار ئىچىدە تەڭدىشى يوق ـ بەيتۇلھە خاتۇنىنىك شانۇشەۋكىتى مەڭگۈ ساقلانغاي، ئۆمرى چەكسىز ئۇزۇن بولغاي، مەغرىپتىن ـ مەشرىققىچە ئەبەدىيلىكە ياشىغاي!...» دېگەن سۆزلەر ئويۇلغان.

مازارنىك ئىشىكى ئۇستىدىكى كىچىك دېرىزىنىك ئەتراپىغا «اللە» (ئەللاھ) خېتى چۈشۈرۈلگەن كاھىش ئورنىتىلغان. ئومۇمەن، مازار قۇرۇلۇشىغا بىر تالمۇ لىم ياكى تۆۋرۈك ئىشلىتىلمىگەن، مازارغا خۇمداندا پىشۇرۇلغان بىنەپشە، ئاق، كۆك، بېشىل رەڭلىك كاھىشلار ئىشلىتىلگەن ۋە 12 خىل شەكىلدىكى سىپتا گۈل شەكلى چىقىرىلغان. قەبرە ئۆيىگە كىرىدىغان تۆت تەرەپتىكى ئىشىكلەر ئارقىلىق، پەلەمپەي بىلەن 2 ـ قەۋەتكە ۋە مازار ئۇستىدىكى ئوچۇق سۇپىغا چىققىلى بولىدۇ. مازارنىك چوك

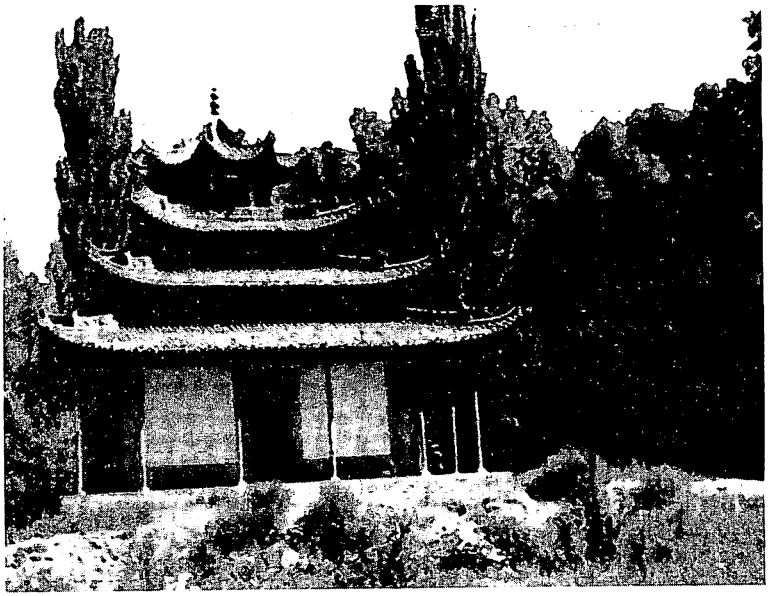
ئىشىكى شەرقە قارايدۇ، ئىشىكنىڭ كەڭلىكى 4 مېتىر، ئېگىزلىكى 2.1 مېتىر كېلىدۇ.

تۇغلۇق تۆمۈرخان مازىرى قۇرۇلۇشىنىڭ كۆلىمى 150 كۋادرات مېتىر كېلىدۇ. بۇ مازارنىڭ بىنا قىلىنغىنىغا 600 يىلدىن ئاشقان. تۇغلۇق تۆمۈرخان قەبرىگاھىنىڭ يېنىدا كىچىكرەك بىر قەبرە بار. ئېيتىلىشىچە، بۇ تۇغلۇق تۆمۈرخانىنىڭ سىڭلىسىنىڭ قەبرىگاھى ئىكەن، تۇغلۇق تۆمۈرخان مازىرىنىڭ ئوڭ يېنىدا يانداش سېلىنغان يەنە بىر گۈمبەزلىك ھەشەمەتلىك قەبرە بار، بۇ بەلكىم بەيتفالىخە خاتۇن (خانىكە)نىڭ مازىرى بولۇشى مۇمكىن.

تۇغلۇق تۆمۈرخان مازىرىنى شىنجاڭدىكى ئىسلام دىنى تۈسىنى ئالغان قەدىمكى قۇرۇلۇشلارنىڭ بىرى دەپ قاراشقا بولىدۇ. ئۇ ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى بىناكارلىق ئۇسلۇبى بىلەن ئىسلام بىناكارلىق سەنئىتىنى، جۈملىدىن ئىسلام دىنىنىڭ شىنجاڭغا تارقىلىشىنى تەتقىق قىلىشتا بەلگىلىك ئىلمىي قىممەتكە ئىگە.

تۇغلۇق تۆمۈرخان مازىرى 1957 - يىلى «ئاپتونوم رايون بويىچە نۇقتىلىق مۇھاپىزەت قىلىنىدىغان تارىخىي مەدەنىيەت يادىكارلىق ئورۇن» قىلىپ بېكىتىلگەن.

بۇ مازارغا مۇسۇلمانلار ۋە مەملىكەت ئىچى - سىرتىدىن كەلگەن ئالىملار، سەيياھلار تاۋاپقا، سەيلە - ساياھەتكە كېلىپ تۇرىدۇ.

سۇلتان ئۇۋەيسخان مازىرى

سۇلتان ئۇۋەيسخان مازىرى غۇلجا ناھىيىسى بازىرىنىڭ شەرقىي جەنۇبىغا 36 كىلومېتىر كېلىدىغان سۇلتان ئۇۋەيسخان مازار يېزىسىنىڭ شەيخ مەھەللىسىگە جايلاشقان بولۇپ، مازارلىق ئىگىلىگەن يەر 100 موچە كېلىدۇ، ئەتراپى ئىنتايىن مەنزىرىلىك.

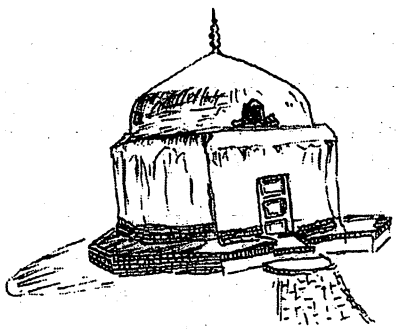
تارىخىي مەنبەلەرگە ئاساسلانغاندا، سۇلتان ئۇۋەيسخان خىزىر خوجىنىڭ نەۋرىسى. مىلادىيە 1418 - يىلى ئۆزىنى «ئىلىباليق» خانلىقىنىڭ سۇلتانى دەپ جاكارلىغان. سۇلتان ئۇۋەيسخان سەلتەنىتى دەۋرى (مىلادىيە 1417—1428) دە، ئۇيراتلار غەربكە قاراپ كېڭىيىپ، موغۇلىستان

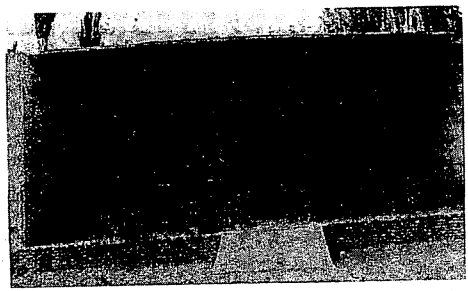
خانلىقنىڭ شەرقىي قىسمىغىچە يېتىپ كەلگەن. خانلىقنىڭ مەركىزى ئىلى ۋادىسىغا يۆتكەلگەن. ئۇيغۇر ئاستانىسىنى ئىلىغا كۆچۈرۈپ، ئاستانىسى بىلەن خانلىق نامىنى «ئىلىبالىق»قا ئۆزگەرتكەن. ئىلىبالىق شەھىرىنىڭ خارابىسى ھازىرقى غۇلجا ناھىيىسى تۇرپانيۇزى يېزىسىغا توغرا كېلىدۇ.

سۇلتان ئۇيغۇر خان تەقۋادار مۇسۇلمان بولۇپ، ئۇ 1428 – يىلى (بەزى مەنبەلەردە 1432 – يىلى دېيىلىدۇ) ئىسسىقكۆل بويىدىكى ساتۇق خان بىلەن بولغان جەڭدە قازاغا ئۇچراپ، ئۆزىنىڭ ۋەسىيىتىگە ئاساسەن جەسىتى ئابرال تېغىنىڭ شىمالىي ئېتىكىدىكى بوربوسۇن غولىنىڭ بويى (ئاقچىغ غولىنىڭ ئېغىزى)غا دەپنە قىلىنغان.

سۇلتان ئۇيغۇر خان مازىرىنىڭ قاچان بىنا قىلىنغانلىقى توغرىسىدا مازار يېزىسىدا ئۆتكەن ئۇيغۇر شائىرى تۇردى قارى مولا ئابدۇلھېلىم (1851 — 1982) نىڭ «ۋەيسەل قىران مازارىنىڭ تارىخلارى» نامىلىق شېئىرىدا، مازارنىڭ قۇرۇلۇشى ھىجرىيە 1294 – يىلى (چاشقان يىلى) شۇ زامانىنىڭ ئۆلىما زاتلىرىدىن قەمەرىددىن خەلپەم بىلەن ۋەلىباي يولداشلىرى تەرىپىدىن سېلىنغانلىقى زىكىرى قىلىنىدۇ. شۇنىڭغا قارىغاندا، مازار 1876 – يىلى قايتا ياسالغانلىقى مەلۇم. مازار ئىشىكى جەنۇبقا قارايدۇ، 1 – ، 2– ، 3 – قەۋەتلىرى چاسا شەكىلدە ياسالغان، دېرىزىلىرىگە دۆگىلەك شەكىلدە نەقىشلەر بېرىلگەن. 1 – قەۋىتىنىڭ لەمپىلىرىنى 20 تۇۋرۇك كۆتۈرۈپ تۇرىدۇ، 2 – ، 3 – قەۋەتلىرىنىڭ لەمپىسى تۆت قىرلىق ياغاچتىن ياسالغان. لەمپە ئۈستىگە كاھىش قويۇلغان، مازارنىڭ تۆپىسى ئالتە بۇرجەكلىك پەشتاق بولۇپ، ئەڭ يۇقىرىسىغا ھىلال ئاي شەكلى چۈشۈرۈلگەن.

مازارنىڭ غەربىي تەرىپىدە مەسچىت بار. سۇلتان ئۇۋەيسخان مازىرى ئاپتونوم رايون دەرىجىلىك نۇقتىلىق مۇھاپىزەت قىلىنىدىغان مەدەنىيەت يادىكارلىق ئورۇن بولۇپ، 1991 – يىلى رېمونت قىلىنىپ ھازىرقى تۈسكە كىرگۈزۈلگەن. بۇ مازار ئىلىدىكى تۆت چوڭ مازارنىڭ بىرى بولۇپ، ئىنتايىن كۆركەم ھەيۋەتلىك. بۇ يەر شۇڭا، مازار ئىنتايىن كۆركەم ھەيۋەتلىك كۆرۈنىدۇ. دۆلەت ئىچى ۋە سىرتىدىكى ساياھەتچىلەرنىڭ مۇھىم سەبىلە – ساباھەت ئورنى بولۇپلا قالماي، بەلكى مۇسۇلمانلارنىڭ تاۋاپ قىلىدىغان مۇقەددەس جايىدۇر.

ئۇيغۇر مازارلىرىدىكى خانىقا كۆرۈنۈشى

خونخاي مازىرى

خونخاي مازىرى (خۇنقاي مازىرى دەپمۇ ئاتىلىدۇ) چاپچال شەھبە ئاپتونوم ناھىيە بازىرىنىڭ غەربىي جەنۇبىغا 60 كىلومېتىر كېلىدىغان خونخاي غولىنىڭ ئىچكىرىسىگە، يەنى جۇڭگو ـ قازاقىستان چېگرىسىغا يېقىن ئېگىز دۆڭلۈككە جايلاشقان.

خونخاي مازىرى چاغاتاي خانلىقى خانىنىڭ مەسلىھەتچىسى ۋە ۋەزىرى، مەشھۇر ئۇيغۇر ئالىمى مەۋلانە يۈسۈپ سەككاكى (مىلادىيە 1160 — 1229)غا بېغىشلاپ ياسالغان. خونخاي مازىرىدىكى قەبرىگاھنىڭ ئىگىسى توغرىسىدا ھازىر ئىككى خىل قاراش بار: بىرى، يۈسۈپ سەككاكىنىڭ ئەۋلادلىرىدىن بولغان مەشھۇر ئۇيغۇر شائىرى ئەبۇ يېقۇپ ئاقىبەك سەككاكى (1393 — 1449)نىڭ قەبرىگاھى دېيىلگەن قاراش؛ ئىككىنچىسى، يۈسۈپ سەككاكىنىڭ قەبرىگاھى دېگەن قاراش.

خونخاي مازىرى ھەققىدە تارىخچى ئەبۇلغازى باھادۇرخان (مىلادىيە 1606 — 1664)نىڭ «شەجەرەئى تۈرك» ناملىق ئەسىرى ۋە مىرزا مۇھەممەد ھەيدەر (مىلادىيە 1499 — 1551) نىڭ «تارىخىي رەشىدى» قاتارلىق ئەسەرلىرىدە ئالاھىدە توختالغان. مىرزا مۇھەممەد

هەيدەرنىڭ «تارىخىي رەشىدى» نامىلىق ئەسىرىدە بايان قىلىنىشىچە، مەۋلانە يۈسۈپ سەككاكى چاغاتاي خانلىقى دەۋرىدە ھەر تەرەپلىمە يېتىشكەن مەشھۇر ئۇيغۇر زىيالىيلىرىدىن بىرى بولۇپ، ئۇنىڭ «مىفتاھىل ئۇلۇم» (ئىلىملەر ئاچقۇچى) نامىلىق ئەسىرى ئەينى زامانداۋ ئىنتايىن مەشھۇر ئەسەرلەر قاتارىدىن ئورۇن ئالغان.

چاغاتاي خانلىقىنىڭ تۇنجى خانى چاغاتاي (مىلادىيە 1227 — 1242 يىللىرى تەختتە)، مەۋلانە يۈسۈپ سەككاكىنىڭ بىلىملىك ئادەم ئىكەنلىكىنى ئاڭلاپ، ئۇنى ئالمالىققا چاقىرتىپ كېلىپ ئۆزىگە مەسلىھەتچى قىلىپ بېكىتكەن. بۇ ئىش ئوردىدىكى ئەمەلدارلارنىڭ ھەسەتخورلۇقىنى قوزغىغان. ئەبۇلغازى باھادۇرخانىنىڭ سۆزى بىلەن ئېيتقاندا، مولا سەككاكى دېگەن زات چاغاتايىنىڭ مەسلىھەتچىسى ئىدى، چاغاتاي خانىنىڭ بىر ۋەزىرى سەككاكىغا دۇشمەن ئىدى. ئۇ بىر كۈنى ۋاقىت تېپىپ سەككاكىنى خانغا يامان كۆرسىتىپ زىندانغا سولاتتى. ئۇ زىندانداۋ ۋاپات بولغان.

تەكشۈرۈشلەردىن مەلۇم بولۇشىچە، خونجاي مازىرى مىلادىيە1821— 1850 - يىللىرى ئارىلىقىدا قايتا ياسالغان. مىلادىيە 1911- يىلى بارىكەنتلىك ۋەلىباي، ئىلىلىق مەنسۇر ئەھلەم قاتارلىق كىشىلەر مەبلەغ توپلاپ، بىر خەنزۇ ئۇستىنى تەكلىپ قىلىپ، ھازىرقى پىششىق خىش - ياغاچ قۇرۇلمىلىق مازارنى ياساتقان، مازارلىقىنىڭ ئومۇمىي كۆلىمى 1000 كۋادرات مېتىر، مەقبەرىنىڭ كۆلىمى 300 كۋادرات مېتىر، ئەترابىدىكى قاشا تاملىرىنىڭ ئېگىزلىكى 0.71 مېتىر كېلىدۇ.

خونجاي مازىرى ئىلى تەۋەسىدىكى تۆت چوڭ مازارنىڭ بىرى بولۇپ، ئىلى ئۇيغۇرلىرى ئىچىدە يۈكسەك ئىناۋەتكە

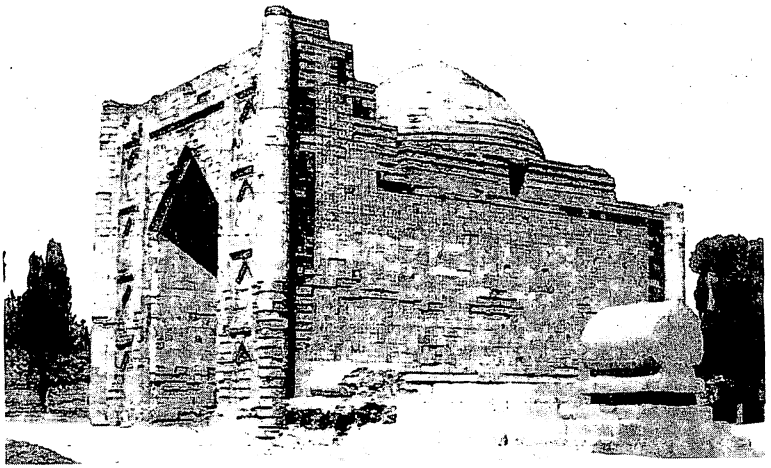
ئىگىسە، چۈنكى، سەككاكى ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى تەرەققىياتىغا ئۆچمەس تۆھپە قوشقان ئەدىب ۋە شائىرلارنىڭ بىرى.

ھازىرقى مازارنىڭ شەكلى ئۈستى گۈمبەز قۇرۇلمىلىق، تاملىرى چاسا شەكلىدە بولۇپ، گۈمبەز ئۈستىدىكى تۇرلۇك رەڭلىك كاھىشلار رەڭگى ۋە شەكلىنى يوقاتمىغان، مازارنىڭ ئىشىكى جەنۇبقا قارايدۇ. مازار تېمىنىڭ تۆت ئەتراپىغا ئاسراش يۈزىسىدىن لىم ۋە تۇڭرۇكلەر قويۇلغان.

ئىلىدا ئۆتكەن شائىر نەسۇھا دامولا 1918 ـ يىلىدىن 1928ـ يىلىغىچە خونخاي مازىرىدا تۇرۇپ ئىلىم تەھسىل قىلغان، بالا ئوقۇتقان، بۇ مازارنى زىيارەت قىلغاندا مۇنداق بىر نەزمە يازغان:

خونخاي مازارىغا مەن زار ئىدىم،
كىم زىيارەت ئەيلىسە، مەن يار ئىدىم.
يۈسۈپ سەككاكى قىزىل گۈل بولسا،
مەن (گوياكى) بۇلبۇلى شەيدا ئىدىم.
مىڭ ئۇچيۇز قىرىق سىنە بولدى نېسىپ،
تالىبان بىرلە كېلىپ مەن بىمار ئىدىم.

خونخاي مازىرى ئاپتونوم رايون دەرىجىلىك نۇقتىلىق مۇھاپىزەت قىلىنىدىغان مەدەنىيەت يادىكارلىق ئورۇن ھېسابلىنىدۇ. كىشىلەر يىراق ـ يېقىندىن پات ـ پات زىيارەتكە كېلىپ تۇرىدۇ. مازارنىڭ تۆۋۈن تەرىپىدە بۇلاق بار بولۇپ، كىشىلەر بۇلاق سۈيىنى كېسەلگە شىپالىق دەپ قاراپ مازارنى زىيارەت قىلغىلى كېلىپ قايتىشىدا ئىدىش ـ قاچىلارغا ئېلىپ كېتىشىدۇ. بۇ جاي يىراق ـ يېقىندىن كېلىدىغان مېھمانلارنىڭ زىيارەتگاھى ۋە سەيلە ـ ساياھەتگاھى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

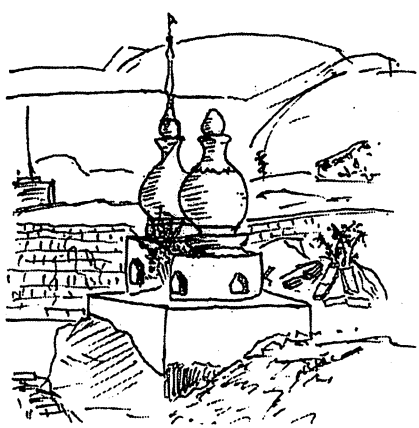

ئۇيغۇر مازارلىرىدىن كۆرۈنۈش

خوجام پىرىم قەدىمىي قەبرىگاھلىقى

خوجام پىرىم (ئەۋلىيا) قەدىمىي قەبرىگاھلىقى مورى قازاق ئاپتونوم ناھىيىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىكى بوستان چارۋىچىلىق مەيدانىغا تەۋە تاغ ئارىسىغا جايلاشقان. بۇ يەردە ئىككى قەدىمىي قەبرە بار بولۇپ، ئېيتىلىشلارغا قارىغاندا، بۇ قەبرىلەر خوجام ئاتلىق ئاكا ـ سىڭىل ئىككى زاتنىڭ قەبرىسى ئىكەن. بۇ ئىككى قەدىمىي قەبرىنىڭ ئارىلىقى 100 مېتىرچە كېلىدۇ. بۇ يەردە كېسەك ـ ياغاچ قۇرۇلمىلىق ئىككى ئېغىزلىق ئۆي بار. ئۇزاق يىللاردىن بۇيان مۇسۇلمانلار بۇ قەبرىلەرنى تاۋاپ قىلىپ، دۇئا ـ تىلاۋەت قىلىپ كەلگەن ھەمدە ئادەم قويۇپ ساقلاپ كەلگەن. قەبرىگاھنىڭ يېنىدا بىر سۇزۇك بۇلاق بولۇپ، بۇنى كىشىلەر ئەۋلىيا بۇلىقى دەپ ئاتايدۇ. رىۋايەت قىلىنىشىچە، بۇ بۇلاق سۇيى ھەرقانداق كېسەلگە شىپا، دەردكە داۋا بولارمىش.

بۇنىڭدىن باشقا، قەبرىگاھنىڭ ئەتراپىدىكى تاغنىڭ ئۈستىدە بەئەينى چوقچىيىپ ياتقان تۆگىگە ئوخشايدىغان بىر قورام تاش بار. رىۋايەت قىلىنىشىچە، بۇ قورام تاش ئاكا ـ سىڭىل خوجىلار دۇشمەن تەرىپىدىن قوغلىنىپ مۇشۇ جايغا كەلگەندە تۆگىسى بىلەن تۆگە ئۈستىدىكى ئۈندىن ھاسىل بولغانمىش. بۇ يەردىكى ئاقتاشقول دەپ ئاتىلىدىغان جىرانىڭ ھەننۇاسى تاغ قاپتىلىدىن تارتىپ تاغ چوققىسىغىچە ئاپئاق تاش بىلەن قاپلانغان. بۇ ئەتراپتىكى ئورمانزارلىق، بۇلاق سۇيى ۋە بايلاق بىرگەۋدە بولۇپ، ئاجايىپ يېقىملىق مەنزىرىنى ھاسىل قىلغان. شۇڭا، ئۇ جاي كەمدىن ـ كەم تېپىلىدىغان سەيلىگاھ ھېسابلىنىدۇ.

ئۇيغۇر مازارلىرى

ئاپتورى : راھىلە داۋۇت

*

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشر قىلدى
(ئۈرۈمچى شەھىرى جەنۇبىي ئازادلىق يولى 348 №)
شىنجاڭ شىنخۇا كىتابخانىسىدىن تارقىتىلدى
قۇتۇبى ناھىيىلىك چۈنگۈاڭ باسما زاۋۇتىدا بېسىلدى
فورماتى : 850×1168مم ، 1/32
باسما تاۋىقى : 9.125 قىستۇرما ۋاراقى : 2
2001 - يىل 8 - ئاي 1 - نەشرى
2001 - يىل 12 - ئاي 1 - بېسىلىشى
تىراژى : 1—3000
ISBN7—228—06259—0/K • 975
باھاسى : 14.00 يۈەن